
UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 00123686 8

BIBLIOGRAPHISCHE MEDEDEELINGEN

VAN

CHRISTIAAN SEPP,
Th. Dr. en rustend Predikant.

LEIDEN.
E. J. BRILL.
1883.

STELLA CLERICORUM,

EEN STICHTELIJK GESCHRIFT UIT DE 15de EEUW.

»Het woord Gods is niet gebonden." Inderdaad: deze uitspraak zij van ganscher harte nagezegd door allen, die de geschiedenis van het Godsrijk op aarde met waarheidszin beoefenen. Hun behaagt het in elk tijdvak, onder elk volk, naar de blijken te zoeken van de zich openbarende kracht des Evangelies, een kracht, die zich niet verborgen houdt, hoedanig de vorm ook zij, waarin deze zich vertoont. Ongelukkig die het goede slechts in dien vorm weten op te merken waarin zij het gewoon zijn, wien het aan zelfverloochening ontbreekt, om het met belangstelling te begroeten ook als het een gedaante aanneemt, die hen niet trekt of hun ongevallig is.

Voorwaar — de eeuwen door is het gebleken, dat het woord van God niet is gebonden geweest, maar zijn loop heeft volbracht naar den wil van Hem, wiens dat woord is, van wien het uitgaat en tot wien het nooit ledig wederkeert.

De protestantsche historiek is te vaak bij hare pogingen om haren arbeid te volbrengen, in haren ijver te kort

geschoten; zij is gewoon geworden, of de hervorming der 16e eeuw te begroeten als het morgenrood van den opgang der zon en het teeken, dat het Evangelie zijn heerlijkheid in vollen glans openbaarde: of wees zij op de middeleeuwen, zij deed het, om uit de daden en geschriften van de Coryphaeen dier tijden het bewijs te leveren, dat de hiërarchie der kerk onvermogend was, om de behoeften der geloovigen te verzadigen en zij verwijlde liefst bij mannen en richtingen, die luide het woord der oppositie voerden [1]). Er is een weg die uitnemender schijnt. De geschiedenis van den Christelijken godsdienst legt niet den meesten nadruk op de wording en ontwikkeling der Kerkgenootschappen, maar op de openbaring des geestes. Voor haar is de kerk van Rome draagster van den geest des Heeren, evenzeer als de tegenover die kerk staande Protestantsche Christenheid; waar de geest zich hooren laat, let zij weinig of niet op den vorm; haar is het genoeg, dat hij werkt, dewijl die werking toont, dat het woord Gods zijn loop volbrengt.

Te veel mijns achtens is de literatuur der middeleeuwen beschouwd met een eenigzins vijandigen blik op Rome. Vaak werd zij gebezigd, om daaruit de wapenen te ontleenen ter bestrijding van de leer en de instellingen dier kerk, met de eigen woorden van hare leden, soms hooggeplaatste mannen.

Te weinig heeft men de kunst verstaan en in beoefening gebracht, om zich te verblijden over het goede woord dat

---

[1]) Ik verwijs den lezer naar de prolegomena zu einer Geschichte. des Pietismus door RITSCHL geplaatst in BRIEGER's Zeits. fur Kircheng II Band. S. 1 fg. Deze veel besprokene prolegomena vormen den inhoud der eerste bladzijden van des hoogleeraars Geschichte des Pietismus, erster Band (1880). Zij bevatten in breede uitwerking de opmerkingen betreffende wezen en omvang der Reformatie, vroeger door LECHLER gemaakt, Job. von Wiclif und die Vorges. der. Ref. I, S. 31 fg.

gesproken werd, geuit door dezulken, in wier binnenste geen zweem van verzet te vinden was tegen de Hiërarchie.

Vele dergelijke en goedklinkende stemmen uit den voortijd, die wel verdienen nog eens gehoord te worden, deed mijn waardige vriend VAN ITERSON ons hooren, gelijk hij ze verzameld had uit een viertal Handschriften der XIVe en XVe eeuw [1]). Later verscheen eene bloemlezing, die geene mindere aandacht verdient: zij draagt den titel: der Christliche Glaube des deutschen Volkes beim Schlusse des Mittelalters dargestellt in deutschen Sprachdenkmalen, oder 50 Jahre der deutschen Sprache im Reformationszeitalter vom Jahre 1470 bis 1520. Ein christliches Lebensbild. Mit Benützung von neun verschiedenen deutschen Bibelausgaben vor LUTHER. Nach alten Druckwerken und Handschriften verfasst von VINCENZ HASAK.

Het werd in 1868 uitgegeven en onlangs als bij vernieuwing onder de aandacht der vrienden van de kerkelijke geschiedenis gebracht door des schrijvers Wanderung durch das Gebiet der religiösen Literatur am Schlusse des Mittelalters (1880) en zijn jongst geschrift: Dr. M. Luther und die religiöse Literatur seiner Zeit bis zum Jahre 1520. Laatstgenoemd boek is van de literarische kennis des auteurs een sprekende getuigenis, niet van het billijke zijner oordeelvellingen [2]).

De auteur, Roomsch geestelijke te Weisskirchlitz bij Teplitz, heeft door deze bloemlezing het recht bewezen, waarmede hij in de voorrede der Ch. Glaube, grooten-

[1]) Te Leiden gedrukt in 1857.

[2]) De goede en kwade eigenschappen van HASAK's werken zijn onlangs met juistheid aangegeven door den Bazelschen godgeleerde PAUL BÖHRINGER in den eersten Jaargang van PÜNJER's Theologischer Jahresbericht (1882). S. 105 fg.

deels helaas! sterk polemiesch tegen de hoogschatters van de Hervorming der 16e eeuw, beweren mocht: »Wir haben noch eine ganz respectable Anzahl vorlutherischer deutscher Bibelausgaben, wir kennen noch eine Menge alter religiöser und kirchlicher Gesänge in deutscher Sprache aus der Zeit, ehe noch die neuen deutschen Kirchenlieder von Wittenberg her ertönten; wir besitzen noch eine Masse von deutschen Unterrichts- und Erbauungs-schriften, aus denen das christliche Volk auch einen guten Theil seines religiösen Unterrichtes bezogen hat, ehe das Jahr der neuen Aëra — 1517 — begann, abgesehen von der zahllosen Menge jener herrlichen — lateinisch geschriebenen Unterrichtsbücher aller Sorten, welche Zeugniss geben sowohl von der grossartigen Kenntniss der heiligen Schrift unter Geistlichen und Laien, als auch von der allgemeinen religiösen Volksbildung jener noch vielfach gar nicht verstandenen Zeit."

Het is mijn oogmerk niet den inhoud van deze werken te ontleden en van deze bloemlezingen een overzicht te geven. Uit een groot getal van boeken en handschriften is de stof verzameld; de schrijver heeft alleen van zulke gebruik gemaakt, die hij zelf bezat, dus niet tot openbare bibliotheken de toevlucht genomen, in welk geval de oogst ongetwijfeld veel grooter zou wezen. Bovendien heeft hij zijne keuze voornamelijk bepaald tot voortbrengselen der Duitsche taal en weinig gebruik gemaakt van Latijnsche tractaten, die vertaald zijn geworden.

In het eerstgenoemde werk bevat de bloemlezing één geschrift dat ten behoeve der geestelijkheid was vervaardigd. Ik meen slechts dit éene te hebben aangetroffen, namelijk S. 21 fg.: aus dem Buche Messe singen oder lesen, wer das tun sol, wenn, wie oder wo. Bij dien titel is deze aanteekening gevoegd: »ohne Druckort, Seitenzahl und Jahr. Es ist eine deutsche Auslegung der heiligen

Messe." Das Buch soll zu Esslingen bey FYNES 1475—76 gedruckt worden sein, 94 Blätter Fol., der Verfasser des lateinischen Originales soll BERNARDINUS DE PARENTINIS seyn." Wat ik uit dit tractaat door het medegedeelde leerde kennen, wekte zeer mijne sympathie en mijnen dank. Het bewees mij dat de eeuwen, aan de Hervorming voorafgegaan, niet verzuimd hebben, ook den bedienaar der kerk tot een waardig vervullen van zijn ambt den weg en de middelen duidelijk aan te wijzen.

In het laatst genoemd geschrift: Dr. LUTHER u. s. w. worden S. 238 fg. onderscheidene geschriften genoemd, die bepaald voor den geestelijken stand bestemd waren. Een komt er voor, dat sedert geruimen tijd ook mijne aandacht geboeid had; dit werkje heet Stella Clericorum cuilibet clerico summe necessaria. In qua valde pulchra legentibus proponuntur; het beslaat slechts, namelijk in mijn exemplaar, 17 bladzijden in kl. kwarto. Reeds handelde onze vroeg gestorven WIARDA over den inhoud der Stella in zijn academiesch proefschrift: HUBERT DUIFHUIS de prediker van St. Jacob (1858) bl. 173; zijne korte mededeeling worde door het volgende aangevuld.

De Stella is eene handleiding voor geestelijken, een ernstig woord tot hen gericht, opdat zij werkelijk mogen worden lichten, sterren schijnende in de duisternis. Hoogen lof hebbe de auteur voor den ernst, waarmede hij tegen het onvoegzame en verontreinigende van het concubinaat waarschuwt en met nadruk de waarheid herhaalt, dat de geestelijke eerst dan een morgenster gelijk is, wanneer zijn leven het zegel drukt op zijn homiletischen, liturgischen en pastoralen arbeid. Keur van spreuken uit de H. Schrift en de kerkvaders worden bijgebracht. Het geheel getuigt van edelen zin en diepe vereering van het Christendom. Ik bewijs ongetwijfeld den lezer, voor wien het raadplegen van een exemplaar der Stella niet gemakkelijk valt, een

dienst, wanneer ik hier eenige gedeelten uit het opstel overneem.

Vooraf doe ik echter opmerken, dat in eenige uitgaven de lezingen verschillen en bepaaldelijk de aanhef niet in alle dezelfde is. Blijkbaar zijn enkele ter perse gelegd naar onnauwkeurige handschriften en laat zich ook daaruit het groot aantal fouten ligtelijk verklaren.

Multiplex est questio quomodo sacerdos vel pastor curam suam intraverit vel quomodo in ea vixerit. vel qualiter eam rexerit, vel patrimonium crucifixi expenderit, vel propter quem finem eam susceperit. Vel ut pascat gregem sibi commissum verbo et bono exemplo, vel ut pascatur a grege. Unde hoc nomen pastor derivatur ab hoc verbo pasco pascis et non a pascor pasceris. Unde illud HIEREMIAE. Pastores pascebant se sed gregem meum non pascebant.

Quum beneficium alicui porrigitur valde gaudet sed non querit primo, quis sanctorum sit patronus in ecclesia, sed quantum valeat in temporalibus. Unde iam pauci curant, quomodo curam suam suscipiunt vel intrant aut qualiter eam regant vel in ea vivant secundum Deum, nec symoniam abhorrent sed heu in pluribus dominantur. Unde GREGORIUS: Si quis ea intentione gradus ecclesiasticos vel beneficia quaerit, ut in iis habeat vitae necessaria, hic perverso ordine vult celestia mercari. Longe enim melius est mendicare vel arare unde viveret.

Quilibet pastor et sacerdos in se tenetur habere tria, scilicet scientiam, eloquentiam et bonam vitam; scientiam debet habere divinorum librorum et eorum intelligentiam in quibus Deum cognoscat se et alios. Unde BERNARD: Multi multa sciunt, seipsos autem nesciunt.

Cognoscete te ipsum. AUGUSTINUS in libro de sancta tri-

nitate Dei prefert scientiae celestium terrestrium et infernorum propriam cognoscere infirmitatem. Unde BERNARDUS: Domine da mihi scire te, cognoscere me, diligere te. Eloquentiam debet habere discretam ut ea quae scit et intelligit aliis predicet, ne abscondat pecuniam domini sui, id est, sit canis mutus in domo dei, id est ecclesia. Unde ESAIAS: Clamare ne cesses et annuncia populo meo scelera eorum. LULLIUS: Melius est eloqui copiose et prudenter quam aliquid sine eloquentia acutissime excogitare; eloquentia est scientia recte proferendi excogitata cum ornatu verborum et pondere sententiarum. Idem: Efficacius est audire quam audiri. Ideo sacerdos tenetur habere scientiam et eloquentiam. GREGORIUS: Inscientia sacerdotis nec est venia nec excusatio. DANIEL, alibi EZECHIEL. Qui autem docti fuerint fulgebunt quasi splendor firmamenti id est solis et qui ad justitiam erudiverint multos quasi stellae in perpetuas aeternitates.

Iam dictum est de eleemosyna duplici, scilicet spirituali et corporali et de speciebus ejus cum auctoritatibus probatis. Nunc dicendum est de suffragiis quibus sacerdos animabus existentibus in purgatorio tenetur suffragare, quorum eleemosynis usus est et utitur quibus animabus purgandis in poenis purgatorii annus pro die statuitur in penitentia in hac vita neglecta vel non peracta, quae animae sunt tertia pars ecclesiae expectantes in purgatorio liberationem. Exemplum de filiis Israel per desertum transeuntibus quadraginta annis quod quadraginta diebus transiissent si contra Deum non peccassent. Triplex enim dicitur ecclesia, scilicet in hoc mundo militans, in coelo triumphans, in purgatorio expectans, ut praedictum est liberationem, quibus quatuor modis praecipue potest subveniri: Missa preces dona jejunia, quatuor ista absolvunt animas quas purgans detinet ignis, qui ignis et ceterae poenae purgatorii graviores sunt quam omnes poenae marturum et omnia genera tormentorum, quae in hoc mundo a tyrannis potuerunt excogitari et adinveniri, quarum

animarum numerus omnium hominum viventium multitudinem excedit. Unde AUGUSTINUS: Nescit quid petit qui purgatorium petit. O deus! quam dulce erit in hoc seculo satisfacere. Unde una lachryma de puro corde prolata plus purgat quam decem anni in purgatorio; tamen inter duo mala minus malum est elegendum. Unde animae clamant, ut dicit propheta Job: Miseremini mei, miseremini mei, saltem vos amici mei quia manus domini tetigit me.

Quid ergo dicendum est de sacerdotibus manifeste cohabitantibus cum mulieribus vel adulteris vel fornicantibus vel proprias oves violantibus vel ebriosis vel lascivis et secularibus pluribus negotiis et vanitatibus implicatis. Committimus enim conscientiis episcoporum et eorum prelatis. HIERONYMUS: Alieni erroris non est nostrum reddere rationem, sed prelatorum. Unde BERNARDUS: Integritatis tuae sis diligens explorator, non alienae. Quid ergo de illis judicandum est qui sponsam CHRISTI violant. Unde HIERONYMUS: Sicut scelestius est sacrosanctam ecclesiam temerarie destruere quam domum plebeiam, ita scelestius est sponsam Christi violare quam sponsam proximi. Cum diabolus super omni peccato gaudeat maxime congaudet fornicationi et maxime in sacerdotibus et religiosis qui sunt ministri altaris. Unde HIERONYMUS: Acerbiora gehennae tormenta sunt quibus fornicatores et adulteri debentur. Item: Quid tibi cum mulieribus, tu sacerdos, qui ad altare dei familiaris et in cujus loco stas. Dic sacerdos, qui eisdem labiis oscularis filium virginis quibus osculatus es filiam veneris. O JUDA, osculo tradis filium hominis; BERNARDUS.

O sacerdos, corpus tuum efficitur quotidie sepulcrum CHRISTI, quomodo ex ore tuo egreditur falsitas per quod ingreditur tanta veritas scilicet ipse CHRISTUS, quomodo oculi tui aspiciunt vanitatem, qui inspiciunt tantam veritatem, quare manus tuae extenduntur ad illicita, quae tractant tenentem omnia, quare te ingurgitas ebrietate qui plenus

esse deberes dei bonitate. Augustinus: si acerdos sit vas incontinentiae et libidinis. juxta filium virginis in altare statuet idolum veneris et cum ore polluto profert verba canonis: os enim amaritudine et dolo plenum est, quamvis enim oret cum labiis tamen in faciem exspuit salvatoris, et cum presumit sumere corpus dominicum in os ejus pollutum levius esset ei quod projiceret ipsum in lutum.

Attende ergo o homo. quantum pro te datum sit et maxime tu sacerdos qui corpus et sanguinem tractas. Timendum vero est quod dominus tales sacerdotes indignos. ut dictum est, non exaudiat. sed magis eum ad iracundiam provocant. Unde illud: Provocaverunt eum filii ejus et non filiae. sed belial in sordibus. id est in peccatis. ideo dominum non placant, sed magis offendunt eum.

Nam etiam loca sacra quae tangunt et calcant qui diu sunt in peccatis obstinati contaminant. Unde bernardus: sacerdos sine offensa vivat qui pro offensis judicem deum interpellat, ne offensum potius ad iracundiam provocat et compescat. Unde augustinus: Majus praeiudicium deus in mundo non patitur, ab hominibus viventibus quam a sacerdotibus carentibus scientia et bona vita. Idem: Plus placet deo ululatus canum vel luporum quam cantus inimicorum. id est clericorum malorum. Gregorius: Nihil est quod tantum offendat ecclesiam dei quam qui indigni assumantur ad regimen animarum.

Sacris dotatus: et sacris deditus atque
sacra docens: sacra dans, o dux sacer esto sacerdos.

Quum ergo tantae dignitatis sit sacerdos. quod creator sui creatoris et totius creaturae. ipsum prodere vel damnare inconveniens est. Unde isidorus: sicut patrem interficere filium impossibile est. sic creatorem prodere creaturam inconveniens est. Sicut in ecclesia reliquiae sanctorum quorum animae in coelis sunt conduntur, sic ipse deus requiescit

in corde digni sacerdotis. Unde AUGUSTINUS: Elegi et preelegi mihi cor digni sacerdotis in habitaculum dignum meae mansionis in vase vitreo. Licet vitrum sit de vili materia tamen splendidius est auro et argento.

Sic sacerdos prelucet dignior et major coram deo omnibus regibus et principibus hujus mundi in sua dignitate, unde honorandi sunt sacerdotes quibus deus tantam in mundo pro omnibus hominibus contulit gratiam et honorem. Unde dominus: Qui vos audit me audit et qui vos spernit me spernit. Apostolus: Qui vos conturbat scilicet indebite judicium portabit, quicumque est ille. ZACHARIAS: Qui vos tangit sacerdotes, offendit pupillam oculi mei. Et dominus in psalmis: Nolite tangere christos meos, quos et prophetas vocat dominus. Et in prophetis meis nolite malignare.

O sacerdos. corpus tuum efficitur quotidie sepulcrum Christi, cur tunc per os tuum egreditur falsitas per quod quotidie ingreditur veritas. Cur oculi tui vident vanitatem qui quotidie aspiciunt veritatem? Cur manus tuae extenduntur ad illicita et inania quae tenent tenentem omnia. Cur te ingurgitas ebrietate, qui totus plenus debes esse bonitate? Rogo ergo te ut fugias omnem vanitatem ne in futuro condemneris per veritatem. Tanto utique gravius cades ab alto, quanto excellentius polles dignitatis officio. Idem BERNARDUS: O domine! pastoris tui mutati sunt in tonsores, agni in lupos, defensores in dissipatores, qui deberent esse sobrii quotidie sunt ebrii, qui prelati pilati, qui casti incesti, qui pastores seductores. Nonne toties repetitum est: PETRE, amas me? pasce oves meas, quasi dicat: nisi me perfecte diligas, id est plus quam te tua et tuos, non intromittas te de cura ista, nec tu sacerdos et maxime pastor pro ovibus pro quibus effusus est sanguis meus.

O venerabilis sanctitudo manuum sacerdotum. O felix exercitium, o mundi vere gaudium ubi intima summis junguntur, cum Christus tractat Christum, sacerdos dei filium,

tibi delitiae sunt esse cum filiis hominum. Unde PETRUS in canonica: Vos estis genus electum, regale, sacerdotium, gens sancta, populus acquisitionis. AUGUSTINUS: Vos estis, inquit, genus electum, non solum electione temporalis prelationis, sed ut spero electionis aeternae predestinationis. Unde Apostolus: Elegit nos ante mundi constitutionem qui nondum erant nisi predestinati. Unde AUGUSTINUS: quomodo elegit eos ante mundi constitutionem, qui nondum erant nisi predestinando. Unde GREGORIUS: Predestinatio nihil aliud est quam gratiae presentis et gloriae futurae preparatio. AUGUSTINUS: quattuor enim requiruntur proprie ad preparationem gratiae presentis et predestinationem gloriae futurae: Primum est voluntas tribuentis. Secundum est libertas voluntatis. Tertium est predestinatio non existentis. Quartum est meritum accipientis, alioquin nec gratia in presenti nec sequetur gloria in futuro. Unde Apostolus: quos prescivit hos predestinavit conformes fieri imagini filii dei. Idem. Quos predestinavit hos et vocavit et quos vocavit hos et justificavit illos et magnificavit. In predestinatione est gratia, in vocatione potentia, in justificatione laetitia, in magnificatione gloria. Unde vos sacerdotes estis genus electum!

Deze waardige prediking is talloos vele malen aan het hart der kerkelijken gelegd. Immers: er zijn, durf ik beweren, weinige geschriften te noemen, die zoo vele uitgaven hebben beleefd en zoo algemeen zijn verbreid geworden. Eene schets van de geschiedenis der Stella levere het bewijs voor mijne bewering, dat werkelijk van alle en allerlei zijden belangstelling en aandacht der Stella ten deel zijn gevallen.

Onze bibliograaph CAMPBELL heeft in de door hem gegevene Annales de la typographie Néerlandaise

au XV siècle (1874) pag. 457 ss., zestien uitgaven van de Stella beschreven, die allen binnen het laatste vierendeel jaars der 15e eeuw in ons vaderland, het tegenwoordig Belgie daarbij gerekend, het licht gezien hebben. Voor zoover van die uitgaven exemplaren op de koninklijke bibliotheek gevonden worden, zijn deze mij welwillend ter inzage toegestaan.

HAIN geeft in het Repertorium Bibliographicum van N°. 15060 tot 15080 een en twintig drukken op. Beide kenners hebben deze edities naar het uitwendige op voldoende wijze beschreven en op de afwijkingen in titel en slot naar behooren de aandacht gevestigd.

Tot aanvulling hunner mededeelingen maak ik opmerkzaam op hetgeen de uitgaaf, die 17 Januari 1498 de pers van JACOBUS DE BREDA in Deventer verliet[1]), van alle die mij onder de oogen kwamen, zeer kennelijk onderscheidt: deze uitgaaf namelijk heeft drie bladzijden tekst meer dan de andere, na het slot dat bij alle hetzelfde is. De bedoelde tekst bevat eenige historische proeven ter adstructie van de leer, dat de bedienaar der Sacramenten door heilig leven en heilige gezindheden bevoegd wordt tot de heilige taak hem toevertrouwd en bij ontbreken van deze ten eenen male onwaardig is voor zulk een werk.

Onder de door Dr. CAMPBELL in de Annales beschrevene komen er drie voor, waarin de hoofdletter bij het begin der onderscheidene afdeelingen, niet gelijk bij de andere drukken, met rood krijt of rooden inkt is ingevuld, zoodat de lezer zelf in gedachten het woord zijn aanvangsletter geven moet.

Twee exemplaren van een door HAIN onder N°. 15073 genoemde uitgaaf liggen voor mij; de een behoort aan de

---

[1]) Bij HAIN N°. 15080, bij CAMPBELL N°. 1614.

koninklijke bibliotheek te 's Hage, de andere is mijn eigendom. Blijkbaar is deze druk van alle andere editiën onderscheiden hierin, dat de eerste regel van elke afdeeling met groote letters als hoofd boven den tekst staat, en het geschrift als titel eene zeer eigenaardige houtgravure heeft. Doch de tekst is allerslordigst, zonder eenige correctie weergegeven, hier en daar volstrekt onverstaanbaar, zoodat wij bijna ongeneigd worden, om naar den drukker of de pers van waar dit voortbrengsel de wereld is ingezonden, eenig onderzoek te doen. Toch is dit plicht wegens de reeds genoemde houtsnede. Zij stelt voor eene cel, waarin een oud man gezeten is met een duif op den schouder, achter zich een raam met 4 ruiten, waarvan de twee bovenste een dwarsstreep hebben; voor zich een lezenaar met een opengeslagen boek, welks linkerzijde 30, welks rechterzijde 25 punten op de bladen bevat; twee leerlingen of hoorders zitten aan zijne voeten, waarvan de voorstgeplaatste een zeer ingevallen wang heeft, terwijl boven den grijsaard en de hoorders een inscriptie zweeft van dezen inhoud: accipies / tanti / doctoris / dog / mata sancti /. Eene mij onbekende hand schreef op mijn exemplaar aan de benedenzijde van den titel: Coloniae ap. HENR. QUENTEL circ. 1493. Cf. STROBEL Miscellaneeën, II. S. 71." Ter aangehaalde plaats deelt STROBEL het navolgende mede: »Stella »Clericorum, ohne Buckdrucker, Zeit und Ort, aber »mit einen Holzschnitt, dessen sich HEINRICH QUENTEL zu »Cölln 1493 bediente, folglich eben um diese Zeit von »ihm gedruckt."

Ongelukkigerwijze heeft STROBEL met geen enkel woord de houtsnede beschreven, welke hij voor het drukkersmerk van Keulen's beroemden boekdrukker houdt. Veiligst dus is het, zijnen terecht hoog geachten naam en de hier door hem gegevene mededeeling verder buiten alle aanmerking te laten. Immers hebben wij geen recht te beweren, dat

STROBEL een exemplaar met het door mij beschreven merk in handen gehad heeft.

Zonder twijfel heerschte vrij algemeen de meening, dat de houtsnede met het opschrift: accipies cet. alleen door QUENTEL als teeken zijner drukken gebruikt werd. JOSEPH MARIA HELMSCHROTT verzekert in zijn Verzeichniss alter Druckdenkmale u. s. w. Ulm 1790. 2er Theil S. 31 (een werk, hetwelk over dit onderwerp zeer veel belangrijks bevat, al deelt het menige gewaagde stelling mede), dat QUENTEL zonder twijfel dergelijke houtsnede op de titels gebruikt. Deze op stelligen toon geuite verzekering heeft sommigen verleid om daarnaar hun oordeel te richten, gelijk b. v. de Stuttgarter geleerde Dr. MOSER, blijkens het door hem over deze houtsnede geschrevene in Serapeum IV S. 252 fg. MOSER toont echter aan, dat eene houtsnede in vele punten met de boven beschrevene overeenstemmende gebezigd werd ook door den Augsburgschen drukker JOH. SCHÖNSPERGER, en tracht verder het bewijs te leveren, dat de voor mij liggende werkelijk door QUENTEL gebruikt is geworden [1]). In den volgenden jaargang van het Serapeum S. 60 fg. is het onderwerp wel behandeld doch niet nader toegelicht. Al dit beweerde, nu en dan met elkander in tegenspraak, bewijst, dat het punt in geschil nog niet tot klaarheid gebracht is. Raadplegen wij ENNEN's Katalog der Inkunabeln in der Stadt-Bibliothek zu Köln; deze handelt S. I—XXVI over de oudste drukkers en de door hen gebezigde merken; S. XV fg. spreekt hij over QUENTEL, wiens drukkerij gevestigd was ter plaatse waar nu het aan menig reiziger welbekende Dom-Hotel staat [2]).

---

[1]) De variant sancta voor sancti komt hier en daar voor.

[2]) ORTUINUS GRATIUS was corrector dier drukkerij, wiens verdiensten in dezen door de lezers der Epistolae obsc. viror. lichtelijk worden voorbij gezien.

Volgens ENNEN heeft QUENTEL als emblema gebezigd eene afbeelding van den Heiland met de rechterhand zegenende, in de linkerhand een wereldbol dragende; een emblema waarvan QUENTEL, naar eene vroegere mededeeling van ENNEN[1]), bepaaldelijk bij zijne eerste uitgaven zich bediende. Den Katalog verder nalezende, merken wij uit het S. 109 medegedeelde onder N. 197 op, dat QUENTEL ook wel de boven beschreven houtsnede (accipies) gebruikt, doch niet dan als bij uitzondering, weshalve niets verkeerder wezen zou, dan QUENTEL den drukker van ieder boek te noemen, dat dit emblema heeft. Immers kunnen wij ons voorstellen, dat dit emblema voor sommige boeken geplaatst is, wier inhoud niet gelden mocht als dogmata sancta tanti doctoris, bij wijze van bespotting, als een vlag, die de lading moest dekken; althans zoo komt het voor in den 2en bundel der Epistolae obsc. vir.[2]). Misschien wel heeft QUENTEL zich later met opzet van het gebruik dezes emblema's onthouden, dewijl het door anderen, wier werk met het zijne niet vergeleken kon worden, gebezigd werd. Door de Bibliotheca Belgica van den geëerden VANDERHAEGHEN weten wij, dat ook MART. DE WERDENA, de Keulsche drukker, wonende aldaar in vico burgensi (vel die Burgerstraes) bij de uitgave van het Opusculum JOANNIS MURMELLII de discipulorum officiis, hetzelfde emblema bezigde[3]).

Of zijn werk de vergelijking met dat van QUENTEL kan doorstaan beslissen wij niet; wel weten wij, dat een voortbrengsel der pers nog niet als door QUENTEL geleverd mocht

---

[1]) Vgl. ENNEN's Geschichte der Stadt Köln, (1869) III S. 1041.
[2]) Vgl. HUTTENI Opera ed. BÖCKING. Suppl. 1. pag. 289.
[3]) Bibl. Belg. Lett. M. n. 40.

heeten, al droeg het dit emblema. Althans deze voor mij liggende druk der Stella is niet van QUENTEL afkomstig; hij toch was beroemd wegens de zorg, die hij aan de correctie zijner uitgaven wijdde; zulk slordig werk kan door zijne pers niet verbreid zijn.

Het is wel onnoodig te zeggen, dat het mij vooral te doen is, om de beantwoording der vraag: wie is de auteur der Stella, of van waar is het werkje uitgegaan, dat zoo veelvuldige uitgaven beleefd heeft en zoo spoedig tot de zeldzaam voorkomende gerekend is geworden?

MARNIX VAN ST. ALDEGONDE noemt het geschrift in een brief aan den Franeker hoogleeraar SIBRANDUS LUBERTI, terwijl hij zich beklaagt niet te kunnen voldoen aan diens wensch om het hem ter inzage te zenden: Stella Clericorum alias vidi, sed hoc tempore neque habeo neque qui habeat scio [1]), schreef hij 3 Novb. 1597.

Daar een exemplaar der Stella Clericorum voorkomt in den Catalogus van de door MARNIX nagelaten bibliotheek [2]), ligt de gissing voor de hand, dat hij eerst na 1597 het in eigendom verkregen heeft. Ik vond het in een, iets vroeger uitgegeven, merkwaardig geschrift op eigenaardige wijze aangehaald. Te Antwerpen verscheen in 1583 Christelijke antwoordde op den eersten Boeck der lasteringhen van twee Apostaten MATTHEUS DE LAUNOY en HENDRIK PENNETIER, uit het Fransch over-

---

1) De brief komt voor in het aanhangsel der geschied. en kerkelijke geschriften van MARNIX door J. J. VAN TOORENENBERGEN, bl. 90.

2) Vgl. bl. 132 van genoemd aanhangsel, dat ons ook een herdruk van den Catalogus der bibl. mededeelt. Dien Catalogus ziende, dacht ik aan een verzoek van MARNIX, door hem geuit in een brief van 15 Sept. 1576 uit Delft naar Rotterdam gezonden aan zijnen vriend ADRIAAN VAN DER MYLE (Ill. ac clar. vir. epist. L. B. 1617. pag. 713 sq.): rogo ut non graveris invisere meam Bibliothecam; audio enim tectum perpluere: quod si est velim te rogatum ut ancillae meae negotium des librorum recondendorum, si qui sunt, qui damnum queant accipere.

gezet door JOANNES FLORIANUS[1]); daar lezen wij bl. 261: wanneer gij u zelven noemt »scheppers te syn van uwen »Schepper, Jae ook mitter daet Scheppers door uwe tran-»substantiatie, maeckt ghy niet van uselven meer dan »Middelaars. Ende opdat gylieden niet en segt dat wij u »onrecht doen met sulcx ulieden te attribueeren, ghy en »soudt niet connen loochenen, oft het zyn de eyghene »woorden, die daer staen in den boeck, dien ghy geappro-»beert hebt, geheeten Stella Clericorum".

Ik noemde het citaat eigenaardig om twee redenen: werkelijk wordt in de Stella de waardigheid van den bedienaar des Sacraments zoo hoog geschat, doch daaruit de verplichting afgeleid, dat hij door reinheid van wandel dat karakter te sterker moet laten uitkomen.

Het citaat laat dus geen volkomen recht aan den inhoud der Stella wedervaren. Verder wijst de nadrukkelijke verklaring dat de Stella »geapprobeert" is, hier niet op eene zoogenaamde kerkelijke goedkeuring, voor de uitgave gevraagd en verkregen: — zoodanige goedkeuring heb ik in geen exemplaar gevonden, — maar op de algemeene waardeering, welke het opstel genieten mocht. Van dergelijke waardeering vertoonden zich later nog sporen: in de Brevis introductio ad historiam Sacram, door den Leidschen hoogleeraar F. SPANHEIM FIL. in 1694 verbreid, wordt de Stella Clericorum genoemd, pag. 516, als het werk van een anonymus. Waarschijnlijk even zoo in meer geschriften, die mij niet bekend werden.

Met klimmende belangstelling vragen wij naar den naam van den auteur. Wij raadplegen met dit doel de naamlijsten der auctores die in de door JO. ALBERTUS FABRICIUS uitgegeven Bibliotheca Ecclesiastica voorkomen;

---

[1]) De geschiedenis van dit werkje besprak ik in de mededeelingen betrekkelijk polemische en irenische Theologie, (1882) bl. 65 vlg.

deze echter vermelden hem nergens, althans zoo mijn oog bij die honderden namen mij niet misleid heeft. OUDIN zwijgt er van; ERASMUS noemt hem niet in zijne practische opstellen, MABILLON evenmin [1]); JOANNES FABRICIUS vermeldt hem niet in zijne Historia Bibliothecae. RIEDERER'S Beiträge, HUMMEL'S Bibliothek von seltenen und sehr seltenen Büchern, BAUMGARTEN'S Nachrichten, TH. SINCERI (SCHINDLER'S) Notitia en de meeste werken van dezen aard raadpleegde ik evenzeer vergeefs, als VINCENTII PLACCII, STOLLE'S, DELHER'S en dergelijke naamlijsten. Eenigen tijd koesterde ik de meening dat het opstel, wegens de daarin voorkomende strenge afkeuring van het concubinaat, beschouwd als vijandig jegens de geestelijkheid en de kerk, daarom onder het vonnis van dood

---

[1]) Ik bedoel diens Traité des études monastiques, wier eerste uitgaaf in 1691 te Parijs plaats had; uit de bibliotheek van het Bisschoppelijk seminarie te Amersfoort heb ik een exemplaar te leen gehad. In deze eerste uitgaaf vindt men, pag. 238, de welbekende plaats »Je ne scaurois »m'empescher de dire icy, que si l'on avoit retranché quelques endroits des »Institutions theologiques d'EPISCOPIUS, dont GROTIUS faisoit tant de »cas, quil les portoit partout avec luy, on s'en pourroit servir utilement pour »la theologie. Cet ouvrage est divisé en quatre livres, dont l'ordre est tout »different de celuy, qui est communement en usage. Le stile en est beau, »la manière de traiter les choses repond fort bien au stile et on ne perdroit »pas son temps à le lire, si on l'avoit purgé de quelques, où il parle contre »les Catholiques ou en faveur de la secte". Deze passage werd weggelaten reeds in den tweeden druk van het jaar 1692; men zie aldaar I, pag. 302. Overigens echter zijn in deze tweede uitgaaf niet geschrapt de woorden van waardeering, waarmede MABILLON spreekt over de werken van DRUSIUS, GROTIUS, RIVETUS, SUICERUS en andere Protestanten. Het zal veel moeite gekost hebben, een man zoo onafhankelijk als MABILLON tot die weglating te bewegen. Het gezag van de kerk heeft hem gewis doen buigen, die anders voor geene menschen boog. Toen MABILLON aan COLBERT zijn beroemd werk de re diplomatica gezonden had, na vroeger bij herhaling in vragen van kerkrechtelijken aard adviezen gegeven te hebben, bood COLBERT hem eene gratificatie aan. MABILLON weigerde haar evenzeer, als hij eene plaats afsloeg onder hen, die jaarlijks uit 's konings kas als geleerden, dichters, kunstenaars, enz. een pensioen genoten. MABILLON verzekerde dat hij aan niets behoefte had. Vgl. SYBEL, Hist. Zeits. XXIII. S. 13 fg.

gezwegen te worden gelegd was. Ware dit zoo, dan liet zich de waarschijnlijkheid denken, dat een of ander polemicus het zou gebruikt hebben als wapen tegen de Roomsche kerk.

Misschien, dacht ik, heeft FLACIUS ILLYRICUS het gekend, een auteur die het testimonium veritatis zelfs wel eens daar gevonden heeft, waar later kritiesch onderzoek het vruchteloos gezocht heeft. In den Catalogus testium Veritatis (1608) vond ik het niet besproken, maar lezende, wat daar bij den naam van HERMANUS RIED, pag. 1840, is opgeteekend: Curavi anno 1555 edi cum aliis quibusdam libellum HERMANI RIED titulo de vita et honestate Clericorum, werd ik zeer begeerig dit geschrift van FLACIUS in te zien, om alzoo met zekerheid te kunnen bepalen, of de Stella Clericorum ook daarin wellicht een plaats bekomen had. Niets zoo gemakkelijk dan eene zeer nauwkeurige aanwijzing van het door FLACIUS bedoelde geschrift te vinden.

Aan het slot der uitstekende monographie, die Dr. W. PREGER over dezen godgeleerde ons geschonken heeft, bevindt zich eene uitvoerige opgaaf van FLACIUS letterkundigen arbeid. Daar, Th. II S. 554, is deze titel uitgeschreven: Antilogia Papae: hoc est, de Corrupto ecclesiae statu et totius cleri Papistici perversitate scripta aliquot veterum authorum ante annos plus minus CCC et interea: nunc primum in lucem eruta et ab interitu vindicata. Cum praef. D. W. WISSENBURGII, Th. Basil. ex offic. J. OPORINI MDLV. mense Martio. Ook komt er het bericht voor, dat het boekje op de Münchener bibliotheek voorhanden is. De bereidvaardige hand van den hoogleeraar CORNELIUS verschafte mij het genot van de inzage en de lezing.

Ik ben er dankbaar voor, al gaf het mij niet, wat ik gehoopt had: de Stella Clericorum is daarin niet op-

genomen. De Bazelsche hoogleeraar WISSENBURGIUS [1]) schrijft in de praefatio: bonorum virorum (quorum nomina hic lubens taceo) adjutus auxilio ea quae nunc tempore habere potuimus damus, daturi fortassis brevi alia si haec grata esse cognoverimus.

Dat FLACIUS bedoeld wordt weten wij uit diens eigen verklaring, een jaar later gegeven; superiore anno sunt edita complura ejus generis opuscula solutae orationis cum praef. WISSENBURGII, quae undique non vulgari labore ac sumtu collecta ac descripta ei miseram.

Zonder aarzelen maak ik de gevolgtrekking, dat de Stella niet ter kennis van FLACIUS is gekomen. Ik meen het er voor te mogen houden, dat ook de Helmstadter hoogleeraar V. D. HARDT, de bewerker der nog altijd geachte Historia litt. Reformationis, de Stella niet gekend heeft.

Immers naar haren inhoud ware zij waardig geweest opgenomen te worden in de pars tertia van zijn geroemd werk, waar eene treffende verzameling van redenen en uitspraken over den staat der kerk ten tijde van het Constanser en Bazelsche Concilie is opgenomen, hoewel, wat ik gaarne erken, de auteur der Stella in den eigenlijken zin des woords niet voor eene reformatie der kerk ijvert. Kan wellicht het zwijgen over de Stella in deze en andere geschriften daaruit verklaard worden, dat de Stella slechts in beperkten kring verspreid is geweest? Laat ons

---

[1]) Deze geleerde, die aan de hoogeschool zijner vaderstad de wiskunde, later de theologie onderwees, ook de kerk als voorganger diende, droeg den voornaam WOLFGANG en was geboren in 1496; hij overleed in 1575. JÖCHER heeft in zijn Wörterbuch IV. 2097 niets meer gedaan dan een verkort uittreksel gegeven van hetgeen PANTALEON in de Prosopographia Heroum III. pag. 354 te lezen geeft. Zij maken geen melding van zijnen polemischen arbeid. Van zeer gunstige zijde kan men WISSENBURG leeren kennen uit twee brieven, door hem aan BULLINGER gericht, welke FUESZLIN heeft opgenomen in Epist. ab Eccl. Helveticae reform. vel ad eos scriptae. I. pag. 470 sq.

zien. Over Belgie spreek ik niet, dewijl dit in dien tijd als één met ons vaderland moet beschouwd worden; daar en hier werd de Stella bij herhaling gedrukt[1]).

In het Serapeum XIII, S. 208 wordt eene uitgaaf toegeschreven aan den Leipziger drukker JOH. SENSENSCHMIDT; doch later XXII, S. 225 bij het herhalen van den titel achter den naam des drukkers een ? geplaatst.

Ongetwijfeld komt dus op deze exemplaren, welke in de Hertoglijke bibliotheek te Oldenburg gevonden worden, de naam des drukkers niet voor. Volgens HAIN, Repertor. Bibliogr. II. pag. 361 is te Leipzig in 1494 door ARNOLDUS DE COLONIA eene uitgaaf bezorgd.

Deze druk zag dus te Leipzig het licht, daar genoemde ARNOLD of ARNOLDUS zich uit Keulen daar gevestigd had[2]). Volgens KUCZYNSKI[3]) is er nog in 1504 een druk der Stella in Leipzig bij M. LOTTER verschenen.

Zeer onzeker zij de bewering, dat ook te Augsburg en te Straatsburg het opstel ter drukkerij is gelegd, dat het werkje algemeen bekend en gezocht is geweest, laat zich volkomen bewijzen. Immers weten wij met zekerheid, dat de bibliotheek der in de middeleeuwen zeer beroemde benedictijner abdij te Zweifalten in Zwaben een exemplaar der Stella als handschrift bezat. In de opgaaf harer manuscripten[4]), opgenomen in Serapeum XX

---

[1]) Men raadplege de opgave bij HAIN en CAMPBELL. Reeds REVIUS, Dav. Illus. pag. 144, noemt twee drukken van Deventer, de Catalogus van de bibliotheek dier stad een derde. Vgl. A. M. LEDEBOER, Notices Bibliog. des Livres cet pag. 41; bovendien de mededeelingen over de oudste Deventersche drukkerij, door P. C. MOLHUYSEN geplaatst in den Overijsselschen Almanak voor oudheidk. en letteren, VII. bl. 39 vlg.

[2]) Serapeum XII S. 349, ENNEN noemt hem uitdrukkelijk, onder de »Kölner Drucker die Ihre Vaterstadt verlassen und im Auslande Buchdruckerpressen errichtet hatten, S. XXI van den Katalog der Inkunabeln

[3]) Verzeichniss einer Sammlung von 3000 Flugschriften LUTHERS und seiner Zeitgenossen, supplement S. 70.

[4]) De collectie behoort thans tot de koninklijke bibliotheek te Stuttgart.

en wel in het achteraangevoegde Intelligenzblat S. 91, wordt een miscellan-codex in folio vermeld, waarin ook vervat is: Stella s. Speculum Clericorum, 8 bladzijden schrifts in folio beslaande. Uit het jaar 1469 was het handschrift afkomstig, dat tot de bibliotheek van UFFENBACH behoorde en dit opschrift droeg: Stella Clericorum s. anonymi libellus de officio pastorum et sacerdotum, descriptus et finitus in crastino Galli confessoris. Ook de boekverzameling der Erlangensche hoogeschool bezit een geschreven exemplaar, volgens opgaaf van MEUSEL [1]). Desgelijks komt zij als handschrift voor in de verzameling te Cues, welke den naam draagt van den geleerden NICOLAAS VAN CUSA; volgens de lijst dier manuscripten, opgenomen in Serapeum, XXV S. 368 ff, vindt men daar het tractaat in twee Codices: een S. 374 waarvan de titel Stella Clericorum aldus geparapheerd is: S. de dignitate sacerdotali et contemplationis; en S. 381, waar de titel alleen Stella Cl. luidt.

Beide afschriften zijn in folio.

Hoe rijk deze bibliotheek geweest is, weten wij zeer bepaald uit een brief van den beroemden Deventerschen geleerde HEGIUS aan zijnen vriend WESSEL te Groningen. Daarin komt betreffende haar het volgende bericht voor [2]): Fui, ut nosti in Cusana Bibliotheca. Illic repperi multos hebraicos libros mihi prorsus ignotos; ex Graecis autem pauciores inveni. Erant ibi, quod memoria teneo, EPIPHANIUS contra Hereses magnum admodum opus; DIONYSIUS in hiërarchiam, Athanasius contra Arrium, Cle-

---

[1]) Hist. Litt. bibliog. Magazin, 1e Stuk (1788) S. 95, dat enkele plaatsen noemt, waar een afdruk van de Stella te vinden is. In MEUSEL'S ongunstig oordeel over den inhoud kan ik niet deelen.

[2]) De brief wordt gevonden onder de belangrijke mededeelingen over HEGIUS door de geoefende hand van KRAFFT en CRECELIUS ons geschonken in Zeits. des Berg. Geschichtv. XI, S. 9.

mens, quos ibi reliqui. Mecum vero attuli Basilium Hexaëmeron et Homilias ejus nonnullas in Psalmos, Epistolas PAULI cum actibus Apostolorum. Vitas quasdam Romanorum et Graecorum a PLUTARCHO scriptas una cum symposio ejus. Quaedam Mathematica, quaedam carmina profundissimi sensus de Christiana religione a GREGORIO NAZIANZENO, ut credo, compositas, quasdam orationes.

In ons vaderland schijnen slechts twee exemplaren in handschrift te bestaan, een te Utrecht in de Universiteitsbibliotheek, dat beschreven is door prof. MOLL [1]) en een ander thans het eigendom der koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage, weleer een deel hebbende uitgemaakt van de bibliotheek van het oude Convent der Zusteren in het Johans Klooster te Weesp, wier rijke inhoud door VAN ITERSON ontdekt en later beschreven is [2]).

Het laatst bedoelde exemplaar mocht ik ter inzage erlangen.

Het is afgeschreven naar een niet nauwkeurigen tekst, die onvolledig is medegedeeld. De inhoud is afgebroken; een gedeelte van den tekst niet afgeschreven. Het handschrift eindigt met de woorden: explicit tractatulus cujus Stella Clericorum exstat titulus per RODOLPHI JACOBI manus, anno 1447 in septimana praecedente JOHANNIS festum. Orate pro ipso peccatore unum ave Maria [3]).

Volgens HAIN II. pag. 160 en CAMPBELL, Annales pag. 158 is de eerste uitgaaf, die van een jaartal voorzien is, verschenen in 1488; eerstgenoemde laat aan dezen druk een 16 tal edities zonder jaartal voorafgaan. Ik kan niet beslissen of het Weesper handschrift naar een gedrukt of

---

[1]) Kerkgeschiedenis van Nederl. vóór de Hervorm. II. 2 bl. 405.

[2]) KIST en ROYAARDS, Nedl. Archief voor kerk. Gesch. VII, bl. 177 vlg.

[3]) Wie deze RODOLPHUS geweest is, waar hij gewoond en gewerkt heeft, kan ik voor als nog niet bepalen. In denzelfden bundel komt meer voor door zijne hand overgeschreven en voorzien van een dergelijk onderschrift.

een geschreven exemplaar is vervaardigd; het laatste acht ik het waarschijnlijkste. Neemt men in aanmerking, dat er, gelijk wij hebben medegedeeld, onderscheidene afschriften van dit tractaat bestaan, dan zou de gissing gewettigd schijnen dat het opstel, als uitsluitend ten behoeve van geestelijken geschreven, geruimen tijd alleen door afschrijven is verspreid geworden. De veelheid dier handschriften en de talrijkheid der drukken bewijzen duidelijk dat het opstel zeer hooge achting genoot. En die achting is wel verdiend. Wie den inhoud kent, vraagt met te grooter belangstelling naar den schrijver en den tijd of de plaats der eerste uitgaaf. Wat den schrijver betreft — desaangaande is de duisternis voor mij eene stikdonkere. Nergens treedt de persoonlijkheid des auteurs op den voorgrond, even weinig als uit het door hem geschrevene blijkt, waar en wanneer hij den tekst opgesteld heeft. Uit woorden als: recordor me legisse quod in Burgondia accidit, laat zich toch met eenigen schijn van zekerheid niets opmaken betreffende het vaderland van den auteur. Even weinig baat ons de opmerking dat de laatste schrijver, die onder de vele aangehaalden voorkomt CAESARIUS VAN HEISTERBACH is.

Aan het slot van het opstel leest men deze regels:

In laudem libelli

Aspice presentis o clerice dicta libelli.
Nomen pastoris quisquis habere voles,
Terrenis nunquam vel paucum rebus adhaere,
Hunc mundum spernens caelica sola pete.
O quanta mentis acie perpendere debet
Is qui pastoris accipit officium.
Ne pro divitiis curam sibi vendicet ipse
Et non ut populo dogmate subveniat.
Crede: tuo dabitur merces condigna labori:
Apte si proprium rexeris ipse gregem.

Illicitus si caecet amor te divitiarum
Letheas ditis ingrediere domos.
Labitur ex vero si quis tuus agnus ovili
Ad CHRISTI caulam dulcius hunc revoca.
Verus pastor oves ad summum ducat ovile
Terrenos cum artus spiritus exuerit.

Indien de lezer de eerste letters der regels naast elkander plaatst, vindt hij de namen: ANTHOINE CAILLAUT. Is deze door den auteur van het gedicht gedragen? Ik moet echter bekennen tot heden geen spoor van eenen ANTHOINE CAILLAUT ontdekt te hebben. Alleen trof ik den familienaam CAILLAUT aan als in Belgie, bij den aanvang der 16e eeuw, gedragen door een beroemden illuminator, omstreeks 1520 te Valenciennes geboren[1]). De naam CAILLOT of CALLOT of CAILLAU behoort ook in Frankrijk te huis, waar hij weleer door een graveur met den voornaam JAQUES in eere gebracht is en nog voorkomt onder de hoogere standen des lands.

In ieder geval zouden wij slechts den naam des dichters kennen, die tot lof van den auteur des tractaats gezongen geeft, niet des auteurs zelven, daar ik de gissing, als of de dichter der verzen door de eerste letters der regels dien auteur zou hebben aangeduid, wat te gewaagd keur. Ik weet dus met dit acrostichon geen winst te doen.

Dergelijke komen in geschriften uit die dagen zoo veel voor, dat wij uit het gebruik er van geene bepaalde gevolgtrekkingen kunnen maken. Andere aanwijzingen van den naam des auteurs, die mij eenigszins op het spoor der ontdekking konden brengen, gaven geen uitkomst. In een der exemplaren uit de koninklijke bibliotheek, door Dr. CAMP-

---

[1]) Biogr. nation. de Belgique. III pag. 242 s.

BELL in de Annales beschreven, vond ik op het schutblad, met potlood twee namen aldus aangeduid FULGINEI? AEM DE ORLINER? Het is mij niet gelukt de personen te leeren kennen, door deze namen aangewezen. Evenmin kon ik op bevredigende wijze eene andere aanteekening ontcijferen, op datzelfde blad, maar met flauwer letter opgeteekend: ed. Gallica Lugduni CASP. ORTUUN? Ik heb van eene uitgaaf te Lyon geen spoor ontdekt. — Het is trouwens gevaarlijk aan dergelijke aanteekeningen veel waarde toe te kennen, indien men niet weet wie er de auteur van is. Een ander exemplaar uit de koninklijke bibliotheek bevat na de woorden impressum Daventriae Anno MCCCCLXXXVIII. Decimo Novembris met rooden inkt de woorden: ARNOLDUS Embrice. Duiden deze twee woorden aan, dat ARNOLDUS als vervaardiger moet worden erkend of dat hem dit exemplaar behoorde? De gissing is gewis niet te stout, die ons hier bij den naam ARNOLD van Emmerik denken doet aan Emmerik's beroemden onderwijzer ARNOLD VAN HILDESHEIM. Een tijdgenoot getuigt van hem: Olim gymnasii moderator sagacissimus, vir in divinis scripturis probe eruditus et in saecularibus literis egregie doctus, philosophus, poëta et orator quam praestantissimus, ingenio excellens et disertus eloquio, metro exercitatus et prosa; fertur utroque stilo quaedam cudisse ingenii sui syntagmata [1]). Daarop volgt de opgave van de titels der voornaamste zijner werken, de passione domini, de grammatica, varia et gravissima carmina en de mededeeling dat hij, mente in Deo porrectissima, 1500 ontslapen is.

Doch het is, naar mijne meening, ten hoogste onwaar-

---

[1]) De woorden zijn genomen uit een naamlijst van schrijvers door JOH. BUTSBACH opgemaakt, niet in druk verschenen, door CRECELIUS in uittreksel medegedeeld in Zeits. des Brg. Gesch. VII S. 245.

schijnlijk, dat deze ARNOLD auteur der Stella kan geweest zijn: het Weesper handschrift draagt het jaartal 1447; stellen wij, dat het opstel een jaar vroeger voor het eerst is in schrift gebracht, geven wij ARNOLD een leven van 80 jaar, dan zou hij de Stella op 26 jarigen leeftijd vervaardigd hebben; iets dat zeker mogelijk, doch niet waarschijnlijk is. Bovendien: ware het door zijne hand aan de Clerici gegeven, dan is het uiterst vreemd dat hij als auteur bij de groote schaar zijner hem diepvereerende leerlingen onbekend zou gebleven zijn. Hoogstens acht ik de beide woorden aanwijzing van het eigendomsrecht van ARNOLD op dit exemplaar, indien wij al zóóver met eene veronderstelling op enkele letters gebouwd, gaan mogen.

De auteur, die, naar ik meen, het laatst over de Stella handelde, is de Eerw. HASAK. Hij schrijft het volgende: auch das Büchlein Stella Clericorum ist nicht zu vergessen. Verfasser soll ein gewisser JACOB DE BREDA sein. Deventer 1495[1]). Tot mijn leedwezen geeft HASAK geen enkelen grond voor dit gevoelen aan, noch in zijn boek noch in de letteren die ik met hem over dit onderwerp gewisseld heb en schijnt het, dat door hem de naam van een der uitgevers voor dien des opstellers gehouden is.

Misschien wordt te eeniger tijd de sluier opgeheven en de naam des auteurs bekend. Dat hij Nederlander geweest is, laat zich niet bewijzen, althans dergelijke gevolgtrekking op te maken uit de veelheid der uitgaven die hier te lande geschied zijn, is te gewaagd.

Ten volle verklaarbaar is het staken der productie van de drukken in het eerste gedeelte der 16e eeuw. Het opstel had uitgediend, zoodra de polemiek hare stem verhief en het dogma verdedigd moest worden.

Daarvoor kon de Stella geen dienst bewijzen.

---

[1]) Dr. M. LUTHER und die relig. Lit. u. s. w. S. 246.

Haar auteur heeft niet gerekend op tijden als die der 16e eeuw. Hij behoorde blijkbaar tot die edele dienaren der kerk, wier ziel vrede gevonden had niet zoozeer bij hetgeen de kerk leerde, als bij hetgeen de Kerk haren geloovigen gaf; wien de ceremoniën leven en zaligheid waarborgden, niet ex opere operato, maar vol innig geloof als bondzegelen van Gods genade in CHRISTUS JEZUS uitgereikt dôor een dienstknecht des Heeren, met diens geest vervuld en voor diens naam ijverende.

DE SCHRIJVER EN DE BRONNEN

VAN DEN

HERCULES PRODICIUS.

In het jaar 1587 zag te Antwerpen door de drukkerij van PLANTIJN een werkje het licht, waaraan zooveel goedkeuring ten deel viel, dat het in 1609 een tweeden druk beleefde. De titel luidde: Hercules Prodicius seu principis juventutis vita et peregrinatio: per STEPHANUM VINANDUM PIGHIUM Campensem. Historia Principis adolescentis institutrix; et antiquitatum. rerumque scitu dignarum varietate non minus utilis quam jucunda. Accedit rerum et vocum memorabilium index accuratissimus.

Dit werkje, in den eerstvermelden druk in 8⁰ ruim 600 bladzijden tellende, zij nog gewaardeerd als eene aangename lectuur. Het beschrijft de reis door Duitschland, Oostenrijk en Italië van den jeugdigen Kleefschen hertog CARL FRIEDRICH, den oudsten zoon van WILHELM en broeder van JOHANN WILHELM, den laatsten hertog van Gulik, Kleef en Berg. Deze prins, wiens moeder MARIA eene dochter

was van keizer FERDINAND I, werd geboren 4 Mei 1555 en overleed te Rome 9 Februari 1575. Opdat zich de gunstige aanleg van dezen prins, den vermoedelijken opvolger van een vader, die aan zielskrankte begon te lijden, voorspoedig ontwikkelen mocht, werd, na langdurige beraadslaging, besloten hem op reis te zenden, om vreemde landen, allereerst het gebied van zijnen grootvader, daarna vooral Italië te leeren kennen. Van dergelijke reis verwachtte de Roomschgezinde partij aan het hof veel; tijdelijke verwijdering uit de nabijheid van zijnen vader en diens raadslieden gold in hare oogen als het beste middel, om den jongeling afkeerig te maken van de Erasmiaansche gezindheden, die toenmaals in Dusseldorf hooggeplaatste voorstanders telden.

Gelijk HERCULES, dien de wijsgeer PRODICUS, naar XENOPHON's Memorabilia, ons voorstelt als geplaatst op een tweesprong, den goeden strijd aanving en volbracht, zoo had deze prins het hoofd geboden aan de zedelijke en lichamelijke gevaren, welke hem hadden bedreigd; alzoo verscheen de beschrijving van een deel zijns levens onder den naam van Hercules Prodicius.

De reis ving aan in October 1571 en werd in het voor ons liggend boek van gang tot gang beschreven. Vooral waar het Italië betreft zijn de mededeelingen uitvoerig. De vorm is zeer onderhoudend en den inhoud waardig. Ongelukkig stierf de jeugdige vorst en vond een graf te Rome, diep betreurd door zijne ouders en het volk, dat weinig jaren na zijnen dood alleszins reden vond, om over dit verlies dubbel te klagen, zoodra het bleek, dat de broeder des ontslapenen, hertog JOHANN WILHELM, de prooi der ultra-Roomsche partij moest heeten[1]).

---

[1]) Vgl. de belangrijke bijdragen tot de geschiedenis van zijne gemalin, JACOBE, door Dr. FELIX STIEVE geplaatst in Zeits. des Berg. Ges. XIII, S. 1 fg.

Uitvoerige berichten over des prinsen ziekte, dood en begrafenis zijn in het werkje opgenomen [1]), evenzeer als de brieven, door paus GREGORIUS XIII aan den bedroefden vader geschreven en door dezen beantwoord. Hoeveel stof de inhoud van het boek mij ook gaf om op te halen van hetgeen zijne bladzijden belangrijks bevatten betreffende de toenmalige gesteldheid der voornaamste deelen van Europa, zal ik mij daarvan onthouden, dewijl het geschrift, dat volstrekt niet tot de zeldzame behoort, in veler handen is. Slechts op enkele bladzijden vestig ik de aandacht, die zeker al mijnen lezers belang zullen inboezemen.

De prins bezocht Weenen en bleef er bijna drie jaar vertoeven, terwijl keizer MAXIMILIAAN II, hoewel veel en vaak sukkelende, nog leefde. Den reizigers kon diens geringe sympathie voor de Roomsche kerk niet onbekend wezen. Met dit feit rekening houdende, neemt de leidsman des prinsen zijne maatregelen. PIGHIUS insuper non infrugiferum fore ratus, pollicetur se proximis diebus, cum primum aliquod ocium redeundi ad studia daretur, se Principi duos elegantes, succinctos, et admodum doctos libellos praelecturum, non sine delectatione et fructu; quo discat securius inter ignotos et exteros versari et certissimis signis probos ab improbis dignoscere possit. Festivis autem diebus, VINCENTII LIRINENSIS Galli, antiqui auctoris, piam et summe doctam admonitionem adversus profanos haereseôn innovationes esse legendam: distinguentem luce clarius apertis indiciis haereticum à Catholico et vere Christiano. Profestis autem, PLUTARCHI CHAERONEI doctissimum libellum de discrimine adulatoris et veri amici recognoscendum esse: dignum

---

[1]) Bericht des Herzogs ERNST von Baiern administrators von Hildesheim und Freising an den Kaiser über den Tod des jungherzogs KARL FRIEDRICH von Jülich zu Rom werd uit het K.K. Archief te Weenen overgedrukt in Zeits. des Berg. Gesch. XIII S. 199 ffg.

prorsus, quem quilibet Princeps adolescens ad unguem ediscat et memoriae mandet [1]). Overigens komen er geene zinspelingen op 's keizers godsdienstige gevoelens voor; het werkje levert trouwens meer voor de kennis van steden en landen, dan van personen.

Ik wensch verder in het belang der letterkunde de vraag te bespreken, wie de auteur is en van welke bronnen deze zich bedient? Op den titel noemt hij zich STEPHANUS VINANDUS PIGHIUS Campensis (uit Kampen in Overijssel) en deelt aan het slot van een in zijn geschrift voorkomenden brief, pag. 569, mede, dat hij het boek heeft opgesteld Sanctis e Trajana (Colonia), dus te Xanten, niet ver van Keulen, in 1584. De vraag naar de bronnen welke PIGHIUS gebruikt heeft, schijnt licht beantwoord. Alle biographieën, die over hem handelen, van de eerste tot de laatste, antwoorden: zijn eigene aanteekeningen, daar hij op die reis den prins tot mentor heeft verstrekt.

Het navolgende toch lezen wij in het Vita S. V. PIGHII per JOANNEM WINTERUM, voorkomende in tom. II der Annales Romani van PIGHIUS, na diens dood door A. SCHOTTUS in 1615 uitgegeven: sub id temporis Illus. Cliviae, Juliae et Montium Dux GUILIELMUS, natumajorem filium CAROLUM ad Caesarem aliosque Principes mittere parabat, cui cum paedagogum industrium quaereret, PIGHIUS ille se noster obtulit, multorum judiciis ipsiusque consiliariorum Ducis suffragiis dignus acclamatus, qui juventutem Excellentissimi Principis moderaretur.

Na het terugkeeren van de reis zou dan deze PIGHIUS met het canonicaat in Xanten begiftigd zijn geworden als hulde aan de door hem bewezene goede diensten.

Dergelijke voorstelling vond gereeden ingang, nadat zij

---

[1]) l. l. pag. 167.

door VALERIUS ANDREAS, FRANCISCUS SWEERTIUS, vooral door ALBERTUS MIRAEUS in zijn auctuarium de Scriptoribus ecclesiasticis [1]) was verbreid — post a GULIELMO Cliviae et Juliae duce evocatus CAROLO ejus filio Romam religionis gratia cogitanti, comes, vel potius Mercurius viaeque dux additur.

Deze woorden werden daarna in alle biographische woordenboeken overgenomen. Kiest welk gij wilt, in welke taal is onverschillig, u wordt verhaald, dat ETIENNE of STEPHANUS VINANDUS PIGHIUS den jeugdigen vorst op de reis begeleid heeft en dus zelf de verzamelaar der mededeelingen moet heeten, welke in het door hem geschreven boek Hercules Prodicius ons bewaard zijn geworden [2]). Dit nazeggen en naschrijven en nadrukken heeft geduurd tot het jaar 1863. Eerst toen is de inhoud van den Hercules Prodicius nauwkeuriger dan vroeger nagegaan en daardoor het antwoord op de vraag: welke bronnen hebben PIGHIUS bij het beschrijven dier reis te dienste gestaan? aldus gewijzigd, dat het niet meer, gelijk vroeger, luidde »zijne eigene aanteekeningen" neen — de aanteekeningen, die hem verstrekt werden door den bloedverwant en naamgenoot, die werkelijk den prins vergezeld heeft.

---

[1]) De eerste uitgaaf er van verscheen na den dood van MIRAEUS in 1649. Ik gebruik die welke is opgenomen door JOA. ALB. FABRICIUS in de Bibl. eccles. en laat gaarne alles gelden, wat vroeger en later ter verontschuldiging van de oppervlakkigheid der berichten van MIRAEUS is in het midden gebracht. Het is bekend, dat door het voorbeeld van FABRICIUS het gezag van MIRAEUS vooral bij Protestanten hoog is gestegen en onder anderen bij JÖCHER veel gegolden heeft.

[2]) Voor eenige jaren werd dit nog gezegd door Mr. P. BOSSCHA in hetgeen hij ter nagedachtenis van ALBERTUS en STEPHANUS WIJNAND PIGHIUS schreef in Overijsselsche Almanak, 1839, bl. 112 vlg. Ook VENEMA, Inst. Hist. Eccl. V. et N. Test., VI, pag. 559 had beweerd: scripsit annales Romanorum Magistratuum, nec non Herculem Prodicium, in memoriam CAROLI, filii GULIELMI, Cliviae et Juliae Ducis, quem comitatus fuerat Romam, ibi mortuum.

In den eersten jaargang van Zeitschrift des Bergischen Geschichtsvereins herausgegeben von Dr. K. W. BOUTERWEK und Dr. W. CRECELIUS, (Bonn 1863) vinden wij van de hand des eerstgenoemden (helaas! reeds overleden) Redacteurs, S. 170 ff. eene hoogst belangrijke bijdrage zur Literaturgeschichte der Jülich-Clevischen Lande, bewerkt met de grondigheid, waaraan BOUTERWEK zijne lezers gewend had. Bladz. 172 fg. komt de Hercules Prodicius ter sprake en toont BOUTERWEK uit het boek zelf overtuigend aan, wie den Prins begeleid en aan PIGHIUS de bouwstoffen voor deze reisbeschrijving geleverd heeft.

Ik wensch hier eerst de plaatsen over te nemen waarop hij wijst, daarna hare bewijskracht met die van enkele andere te bevestigen en eindelijk den persoon van PIGHIUS, die met den prins in verre landen verkeerde, zooveel mogelijk is, uit het duister, waarin hij geschuild heeft, op den voorgrond te plaatsen.

Als in den Hercules Prodicius over de voorbereidingen tot de reis gesproken wordt, lezen wij pag. 139: quaesitus est vir pietate simul atque eruditione conspicuus aliquis: non ἀσυνάλλακτος, sed civilitate morum amabilis, linguarum non imperitus; qui iam antea Principibus inserviisset, Gallias, Germaniamque vidisset, atque Italiam consuetudine cognovisset. Adsciscere placuit unum ex aula Burgundica et ex familia domus Granvellanae: è qua velut ex virtutum politicarum celebri gymnasio quodam, multi praeclari viri Principum ministeriis nostro saeculo adhibiti sunt, et reip. gubernaculis admoti. Accersitur ex hac quidam CORONA PIGHIUS, mihi sanguine junctus, qui juvenis studiorum causa per annos octo in Italia manserat, et inde reversus ANTONIO PERRENOTTO cardinali Granvellano, supremi senatus principi, sub CAROLO V Imp. Augusto, et ejus filio PHILIPPO Hispaniarum rege, fuerat ab epistolis Latinis, et

à bibliotheca per annos amplius quatuordecim. Vir in bonis disciplinis, historia veteri et in antiquitatum observatione haud mediocriter versatus.

Zoo worden wij met een tot heden ons geheel vreemd familielid van PIGHIUS bekend, die zeker den voornaam van STEVEN of ETIENNE droeg, even als de schrijver van het boek, doch door dezen om alle verwarring te voorkomen Corona genoemd werd: of moet men, met PAQUOT, Mémoires II pag. 187 het gevoelen voorstaan, dat STEPHANUS in den Hercules Prodicius zich zelven met den naam Corona aanduidt? In geenen deele. Hier is spraak van twee nauwverwante, maar verschillende personen.

Deze CORONA was in 1571 bij GRANVELLE in dienst, werd uit Burgundie, waar de kardinaal toen verblijf hield, opontboden, juist omstreeks den tijd waarop deze onderkoning van Napels werd, trad nu in dienst bij den prins, en betoonde zich jegens dezen door omgang, voorlezen en mondeling onderricht als een waar en trouw vriend, aan wien CARL niet naliet zijn dank te betuigen en de belofte af te leggen, se saluberrimis consiliis pro viribus semper obtemperaturum, pag. 167.

De jeugdige prins had veel behoefte aan gezelschap, daar hij bij onweers-buien bang was en niet slapen kon, en vooral niet gaarne in 't donker eenigen tijd doorbracht, pag. 174. Aan het onderricht leende de jeugdige vorst een willig oor, pag. 178. In legendis auctoribus et historiis nil aeque sectabatur, aut lubentius à PIGHIO explicari audiebat quam insignia heroum facta, quam praecepta et consilia publice aut privatim salubria, quàm stratagemata rara et astuta. Quae ipse saepius postmodum memoria repetere, suis atque etiam exteris narrare gaudebat, eaque via sermonum occasiones quaerere. Trouwens PIGHIUS was hem in alles behulpzaam en de man, die, bekend met Romeinsche zeden en gewoonten, den vorst kon voorbereiden op

hetgeen pag. 252 wordt verhaald: Insuper cum PIGHIO formulas alloquendi respondendique summo Pontifici, Cardinalibus, Principibus Italiae, et absentum oratoribus Latino ac vulgari idiomate Italico meditatus est, quo promptior in disserendo fieret. PIGHIUS zorgt er voor, de reis zoo nuttig mogelijk te maken: b. v. als het gezelschap te Milaan aangekomen is, interim, heet het dan pag. 323, CORONA PIGHIUS peragrat urbem visendarum rerum cupidine percitus in pugillaribus annotans, quae vel ostendere postea CAROLO, vel quibus ejus deinde studia per otium provehere et politiae veteris cognitione instituere posset. Delineabat Romanorum statuas elegantes; diligenter etiam exscribens titulos saxis inscriptos, ac epigrammata vetusta, è quibus eruditionis quid elici poterat. Cum autem annotationum suarum partem mihi communicavit, non pigebit hisce commentariis doctas quasdam Epigraphas obiter inserere, quo studiosum lectorem varietate cognitionis antiquae nonnihil recreem [1]).

Het blijkt bij herhaling, dat CORONA PIGHIUS schetsen en teekeningen vervaardigt, waardoor hij het merkwaardige dat hem boeide, ook onder de aandacht van anderen bracht. Ravenna trok hem bijzonder aan. Interea (pag. 360) CORONA PIGHIUS antiquitatum monumenta per urbem scrutari, Herculis Horarii vel (si mavis) Astrologi statuam marmoream non prius visam, in cratere fontis non procul ab hospitio positam descripsit et delineavit: selectamque epigrammatum, epitaphiorum ac inscriptionum antiquarum, quae passim inveniuntur, silvam collegit, sui principis

---

[1]) Volgens het bericht van Dr. BOUTERWEK zijn deze schetsen nog voorhanden op de koninklijke bibliotheek te Berlijn; doch komen daar voor met het opschrift reliquiae quas aliquando collegit Romae et alibi in Italia STEPHANUS VINANDUS PIGHIUS Campensis, institutor tunc principis CAROLI FRIDERICI, ducis Cliviae, cet. Ook hier heeft de persoonsverwisseling van STEPHANUS en CORONA plaats gehad.

postmodum, atque propriis etiam studiis profuturam; laborem et taedium multiplici ac varia philologiae veteris doctrina subinde levaturam. Laudavit mihi inprimis statuam illam HERCULIS, ut pulcherrimam, qui posita clava velut Atlas innixus genu sinistro, è terra semet erigens, ambobus lacertis atque cervice gestat horologium solare semirotundum, et convexum: in cujus concavitate per gnomonis seu umbilici solis umbram horae diurnae lineis distinctis demonstrabantur. Nec disimilem vidisse me memini HERCULIS statuam Romae in vinea STEPHANI BUBALII repertam; qui non horographium sciotericon, sive vas horoscopum cervice, sed caeli sphaeram ingentem zodiaci atque fixarum stellarum imaginibus pulcherrimè sculptis exornatum gestabat. Alles wat met de antiquiteiten in verband stond trok de aandacht der reizigers; ut et alia, lezen wij pag. 441, multa in isto itinere visa quae diligentissimus antiquitatum investigator CORONA PIGHIUS mihi communicavit. Menige opmerking geeft later tot gedachtenwisseling tusschen CORONA, die reisde en STEPHANUS die het reisverhaal schreef, aanleiding.

Immers, de aangehaalde plaatsen bewijzen onwedersprekelijk, dat uit de mededeelingen van CORONA, STEPHANUS het verhaal der reis heeft opgesteld.

De verwarring van beide namen en personen laat zich ten aanzien van hen, die den Hercules Prodicius niet hebben gelezen, wel eenigszins verklaren: beide èn CORONA èn STEPHANUS zijn aan het huis van GRANVELLE verbonden, beide langen tijd in Italie, beide in de geleerde wereld bekend geweest. Zij blijken in goede verstandhouding met elkander verkeerd te hebben: waren zij te zamen, het gesprek liep spoedig over den man, aan wien zij door de aangenaamste herinneringen verbonden waren, GRANVELLE. Ik laat hier STEPHANUS nog eens spreken, gelijk hij het doet in zijn Hercules Prodicius pag. 432 aan het slot van eene zeer breede uitweiding over den kardinaal.

Cum CORONA PIGHIUS apud me manet, uti frequenter solet, et in sui Maecenatis GRANVELLANI mentionem incidit; adeo mihi noctes atque dies ejus viri virtutis et erga rempublicam benemerita memorando personat aures ut idem ferè mihi quod longa Oceani navigatione quassatis obtingat, quibus fluctuum marinorum fragor ac sonitus postea per aliquot dies auribus semper obstrepit, idem quod aviculis in cavea cicurandis, quae dum unam assiduè cantilenam audiunt, eam solam addiscentes, proprium ac naturalem cantum quasi dediscunt, ut nihil aliud feré postea quàm unam illam ad taedium usque canant.

Laat ons beproeven, eenigszins den tijd te bepalen, waarop de eene PIGHIUS na den anderen bij den kardinaal de dagen gesleten hebben, wier herinnering beiden zóó dierbaar was.

STEPHANUS spreekt over zijne betrekking in de dedicatio aan koning PHILIPS, die geplaatst is vóór het eerste deel der door hem bewerkte Annales, gedagteekend uit Xanten, in September 1597.

Invitant me in primis praeclarae prorsusque regiae virtutes, humanissima tua comitas et in literas artesque liberales affectio singularis, amor sincerus constansque fides erga tuos subditos fidosque ministros, quae et aliorum relatu non tantum cognovi, sed manifestis indiciis ipsemet didici, cum ante tuum e Belgio discessum, spontaneus conviva tui ministri Atrebatum episcopi ANTONII PERRENOTTI (cujus tum inter familiares mensae tuae fercula administrabam) esse volebas, ut ejus bibliothecam instructissimam antiquitatum ac artium variarum raram supellectilem exactus perlustrares. Hij bevond zich dus onder het gezin van den Kardinaal voor 1559, het jaar waarin PHILIPS uit de Nederlanden vertrok. Hoe lang vóór dat tijdstip 's konings bezoek aan het huis van den kardinaal heeft plaats gehad, weten wij niet. Eenigszins nader bepaalt STEPHANUS omvang en tijd van zijn werkkring, waar hij ter zelfder plaats

schrijft van den kardinaal. qui mea est usus opera in litterariis studiis et conscribendis suis epistolis latinis. In de praefatio ad lectorem van datzelfde werk getuigt hij van zich zelven: qui cum non diu post ANTONII MORELLONII mortem ultro me inter suos cooptasset, ut illi essem ab epistolis latinis et a bibliotheca. Uit de levensgeschiedenis van dezen MORILLON, den tweeden zoon van GUY DE MORILLON [1]), kunnen wij mededeelen, dat hij een uitstekend student van de Leuvensche hoogeschool was, te gelijk met CORONA PIGHIUS in Rome verkeerde en twee jaar vóór dezen dat land verliet; met grooten ijver, ten behoeve der letterkundige verzamelingen van den kardinaal, afbeeldingen en teekeningen verzamelde en op jeugdigen leeftijd, 9 October 1556, door den dood aan dien werkkring ontnomen is, zoodat zij die te samen in Rome geleefd hadden, elkander in de Nederlanden niet weer hebben ontmoet, daar MORILLON bij de terugkomst van PIGHIUS — nu, terwijl hij dit schreef in 1567 was die terugkomst 10 jaar geleden — reeds over-

---

[1]) Aan den vader, GUY, secretaris van keizer KAREL V, is het uitvoerigst hulde gebracht in de Nouveaux renseignements sur GUI MORILLON, door E. VAN EVEN, opgenomen in den Messager des sciences historiques, Gand. 1877, 2e Liv. pag. 136 ss.; vroeger reeds door FÉLIX NEVE in de Annuaire de l'université Cath. de Louvain, 1859, pag. 263 ss. De oudste zoon, MAXIMILIAAN, de vriend en raadsman van GRANVELLE, gestorven als hoofd der kerk van Doornik, 27 Maart 1586, is den lezers der door CH. WEISS uitgegevene Papiers d'état du cardinal de Granvelle, tom VII et VIII en de onlangs door prof. E. POULLET in druk medegedeelde Correspondance du cardinal DE GRANVELLE tom. I et II van nabij bekend. De fraai uitgevoerde beeltenis van MAXIMILIAAN versiert het 2e deel van POULLET's met zorg bearbeid werk. Beide broeders waren ervarene numismatici. In een brief van MARNIX VAN ST. ALDEGONDE, Illust. ac clar. vir. ep. selec. (1617) pag. 694, wordt MAXIMILIAAN MORILLON geprezen als een der beste leden van den raad van Brabant: caeteri omnes umbrae sunt potius quam viri. Onder de geleerden van dien tijd droeg hij den bijnaam van duplex *a. b. c.*, parce qu'il avait deux fois autant de bénéfices qu'il y a de lettres dans l'alphabet, gelijk PAILLARD verhaalt, pag. 109 der Huit mois de la vie d'un peuple. Vgl. ook POULLET, l. c. I pag. 12.

leden was[1]). Een en ander deelt CORONA mede in de inleiding tot zijne verhandeling Themis Dea seu de lege divina. Deze gunstige getuigenissen worden alleszins bevestigd door de brieven, welke HADRIANUS JUNIUS aan MORILLON schreef (vgl. pag. 80 en 91 van diens Epistolae en vooral pag. 534 sq.), waar JUNIUS aan GRANVELLE van MORILLON op de loffelijkste wijze melding maakt.

De vraag naar den tijd, waarop deze leden van het geslacht PIGHIUS elkander vervangen hebben, wekt te meer onze aandacht, dewijl wij vier brieven bezitten door den Antwerpschen predikant JEAN TAFFIN, die vroeger ook den kardinaal als secretaris gediend had, in 1558 gericht, volgens het adres, aan ESTIENNE PIGHIUS, secrétaire de Mr. le Rme. Evecque de Arras [2]).

Wanneer naar de getuigenis van STEPHANUS PIGHIUS zijn naamgenoot 14 jaar den kardinaal gediend heeft tot 1571, dan volgt uit deze bepaling, dat hij in 1557 met zijn taak een aanvang gemaakt heeft. Vóór 1557 moet hij in Italië zich opgehouden, later tot 1571 den meesten tijd bij den kardinaal in Burgundië geleefd hebben; toen ving hij de reis aan als mentor van den Kleefschen hertog. Lang vertoefde hij met dezen in Weenen; immers niet alleen

---

[1]) Mag ik de gissing wagen, dat er in de waarneming van het secretariaat bij den kardinaal deze volgorde van personen heeft plaats gehad: eerst JEAN TAFFIN, vervangen door ANTOINE MORILLON; na diens dood tot op de terugkomst van (CORONA) PIGHIUS, die met MORILLON in Italië geweest was, STEPHANUS VINANDUS; toen STEPHANUS PIGHIUS, dien wij met het oog op den inhoud van den Hercules Prodicius CORONA noemen. Het blijkt echter, dat ook SUFFRIDUS PETRI, onze SJOERD PIETERSZ, in diezelfde betrekking bij GRANVELLE is werkzaam geweest van 1562 tot 1564. Vgl. DE WAL, de claris Fr. Jurisc. ann. pag. 47 sq. Of dit kortstondig verblijf samenviel met dat van STEPHANUS of van CORONA PIGHIUS, kan ik niet beslissen, evenmin de vraag beantwoorden, of de kardinaal soms tegelijker tijd meer dan één secretaris in dienst had.

[2]) Deze brieven zijn afgedrukt in mijne schets der Drie Evangeliedienaren uit den tijd der Hervorming, bl. 7 volgg.

bericht ons de Hercules Prodicius dat hij vandaar eerst in Februari 1574 naar Italië vertrok, maar wij hebben betreffende dit tijdstip nog andere opgaven; van Weenen schreef hij aan LIPSIUS, die toen te Jena hoogleeraar was[1]) en zelfs naar Weenen overkwam, om het bijzijn van PIGHIUS te genieten[2]). Jammer dat LIPSIUS blijkbaar niet hecht aan het bijvoegen of weglaten van den naam VINANDUS, daar een brief van hem aan STEPHANUS VINANDUS, den auteur der Annales[3]), blootelijk gericht is aan STEPHANUS PIGHIUS.

Te Weenen zijnde bewerkte CORONA de annotationes op Valerius Maximus door LIPSIUS uitgegeven, waarvan hij het voorbericht teekende: idib. Januariis anno salutis nostrae MDLXXIV Viennae Austriae. Voor zulk een arbeid had hij als mentor van den jeugdigen CARL overvloed van tijd; immers op 2 maanden na vertoefde het gezelschap 3 jaar te Weenen; hij vond dus gelegenheid, om zijne aandacht te wijden aan een onderwerp, dat hem ook vroeger had bezig gehouden. In 1566 nam hij reeds deel aan het bezorgen eener uitgaaf van dezen schrijver door LIPSIUS, vóór welke hij, toen te Brussel tijdelijk verblijf houdende, eene dedicatio plaatste aan den prins van CROY, dien brief ook teekenende STEPHANUS PIGHIUS, niet STEPHANUS VINANDUS PIGHIUS. Uit het opgemerkte volgt, dat CORONA en niet STEPHANUS de geleerde is, aan wien de lezers van dien Romeinschen schrijver gaarne zich verplicht rekenen. Nog meer: hoewel LIPSIUS op den titel en in het voorbericht dezen PIGHIUS noemt, STEPHANUS PIGHIUS Campensis en de andere PIGHIUS zich zelven noemt STEPHANUS VINANDUS PIGHIUS Campensis, zou ik wel voorstellen op het

---

1) BURMANNI, Sylloge. I. pag. 1.
2) LIPSI, Opera Omnia. II. pag. 11.
3) LIPSI, Opera Omnia. II. pag. 337.

verschil in die benamingen te letten[1], doch dan alleen zich tot het maken van onwedersprekelijke gevolgtrekkingen gerechtigd te achten, als dit verschil blijkt ook uit andere kenteekenen. Het verschil der namen zelven is blijkens de titels der boeken dóór de PIGHIUS'sen uitgegeven gekend en geëerbiedigd. Werkelijk valt er op de titels verschil waar te nemen: een deel draagt den naam van STEPHANUS VINANDUS PIGHIUS Campensis, een ander deel dien van STEPHANUS PIGHIUS of STEPHANUS PIGHIUS Campensis; de historische boeken Hercules Prodicius en Annales Romanorum blijven getuigen van des eenen geleerdheid; de grammaticale en antiquarische arbeid aan Valerius Maximus, aan Themis Dea en Mythologia vel anni partes, welke laatste opstellen door GRONOVIUS herdrukt zijn in tom. IX Thesauri Graec. Antiquitatum en door GRAEVIUS in tom. XI der Monumenta, moeten aan CORONA worden toegekend, die al te lang voor de latere geleerde wereld een onbekende is geweest. Ik zeg de latere, daar ik in den brief, dien PERIZONIUS aan NICOLAAS HEINSIUS schreef[2], loffelijke melding vond gemaakt van STEPHANUS PIGHIUS, qui accuratis codicibus est usus; en dewijl de naam: VINANDUS weggelaten werd, de gissing geoorloofd is, dat werkelijk aan CORONA gedacht moet worden.

De mededeeling in het Bulletin du Bibliophile Belge XII betreffende de correspondentie van STEPHANUS PIGHIUS, die te Hamburg en Brussel bewaard wordt, doet nog een lid dezer familie voor onze oogen treden, dat tot heden evenzeer geheel onbekend was, namelijk een

---

[1]) Soms is het moeielijk, den PIGHIUS aan te wijzen, die bedoeld is. Zoo vind ik pag. 110 Epistolarum ab Ill. et claris. vir. cent. tres ab. A. GABBEMA, een brief van STEPHANUS van het jaar 1551 uit Utrecht verzonden aan THOMAS PERSOLS, waar van ik niet durf beslissen, of hij uit de pen van STEPHANUS of van CORONA gevloeid is.

[2]) De brief komt voor bij BURMAN, Sylloge. IV. pag. 754 sq.

Oom, ALBERTUS geheeten, even als de beroemde literator van dien naam[1]). Van dezen onbekende staat daar de volgende brief afgedrukt:

Jezus Maria.

Amatissime Nepos! Dudum cum Pensionario oppidi Leydensis Magistro CORNELIO misi literas tibi nepoti meo carissimo, in quibus petieram a Dignitate Vestra aliquod munusculum pro necessitatibus meis, sed magister CORNELIUS vacuus sine literis vestris ad me missus, nec etiam ab aliquo ex te recepi litteras neque aliquod munusculum. De quo multum admodum admiror. Memento mei pauperis avunculi tui, qui ego semper tui sum memor in omni sacrificio altaris, quod cotidie offero Deo altissimo. His vale felix, Deo optimo ac meis quotidianis precibus recommandatus. Ex Conventu nostro, Leyden, 26 Februari 1588.

Tuus avunculus sum ALBERTUS PIGHIUS.

Honesto Domino ac docto
viro Magistro STEPHANO PIGHIO,
nepoti suo carissimo. Tot Brussel.

Inlichtingen, bij de in dit deel der kerkelijke geschiedenis ervarenen, bleven vruchteloos; het bestaan van een convent te Leiden in 1588 is ondenkbaar en dus de

---

[1]) Over dezen verg. BAYLE, Diction, III in voce en F. NÈVE, sur le collège des trois langues pag. 236 ss. Diens houding tegenover de Hervorming is door REVIUS beschreven. Davent. illust. pag. 257 sqq.; uitvoeriger door GERDES, Hist. Reform. sive Annales Evangelii sae. XVI renovati, III pag. 133 sqq. 163 sqq.; het nauwkeurigst door DE HOOP SCHEFFER in Kerkh. Archief, IV, bl. 405 vlg. en in de geschied. der kerkh. in Nederland, bl. 468 vlg. PIGGHE's briefwisseling met den kardinaal CONTARINI, opgenomen in de monographie van Dr. DITTRICH (Regesten und Briefe (1881) S. 349 fg.) getuigt zeer voor de deugdelijkheid zijner bekwaamheden en de zelfstandigheid van zijn oordeel. Uit de regesten blijkt herhaaldelijk, dat CONTARINI den ijver van dezen PIGHIUS zocht te matigen.

gissing gewettigd, dat de brief lang voor 1588 moet afgezonden zijn. Doch wie de schrijver, wie deze oom van STEPHANUS is, blijft mij duister. STEPHANUS PIGHIUS, dien wij onder den naam van CORONA leerden kennen, blijkt in 1564 te Rome[1], in 1568 te Brussel[2]) vertoefd te hebben. Het jaar zijns doods is mij niet bekend. Zijn naamgenoot stierf eerst in 1604, na 20 jaar te Xanten in kerkelijke bediening te zijn geweest.

---

[1]) Vgl. den brief van JOH. METELLUS aan CASSANDER bij BURMAN, Sylloge, II, pag. 288 sg.

[2]) LIPSIUS heeft een brief van STEPHANUS PIGHIUS, gedagteekend uit deze stad in dat jaar geplaatst voor eene vroegere uitgaaf van Valerius Maximus, dan die, waarin de te Weenen vervaardigde Annotationes zijn opgenomen. Dewijl de kardinaal met koning PHILIPS eigenhandig in het Spaansch correspondeerde en CORONA, even als zijn neef, alleen met de correspondentie in het Latijn belast was, kon de secretaris een poos afwezig zijn. Nu vinden wij CORONA in Brussel zeer zeker op last en in het belang van den kardinaal, die alle moeite deed, om, hoewel afwezig, met den gang van zaken bekend te blijven, daarover den koning raad gaf en juist in September 1568 een brief van dank des konings ontving wegens de vele berichten, hem in Augustus toegezonden, dus omstreeks den tijd, dien CORONA in de Nederlanden doorbracht. Vgl. GACHARD, Correspondance de PHILIPPE II, tom. I pag. 464.

EENE GELOOFSBELIJDENIS

UIT DE 16de EEUW.

Dies diem docet. De bibliographie heeft alle recht, om met deze spreuk de herroeping harer dwalingen in te leiden. Latere onderzoekingen strekken veelszins ter verbetering van vroeger voorgedragene stellingen, dewijl zeer dikwerf het goed geluk haar een geschrift in handen speelt, waarvan zij nauwelijks iets meer dan den titel kende.

De rijke literatuur der 16de eeuw treedt langzamerhand uit hare schuilhoeken te voorschijn; langs allerlei wegen verspreid komt zij onverwacht voor den dag en gunt eindelijk een blik in werken of werkjes, die, naar het scheen, voor immer verloren waren gegaan.

Onder de godsdienstige geschriften der 16de eeuw behoort een boekje, gedrukt in 12°, met dezen uitvoerigen titel: een corte Confutatie oft wederlegghinghe: gheschreven teghen een ketters boecxken, ghenaemt Corte Belydinghe des Geloofs: dwelck overal in nederlant gestroyt wordt, van denghenen die teghen die oude religie, haerlieder vermeten die warachtige leeringhe des

Euangeliums te leerenne. Gemaeckt van sommighe gheleerde en goetvruchtighe persoonē, tot waerschouwinghe der simpele menschen, die daerdoor iammerlycke bedroghen worden. Die IIII editie. Ghedruckt tot Loven by JAN BOOGAERTS, in den Gulden Bybel. Met Conynclijcke Gratie ende Privilegie van vier Jaeren. Anno 1567.

Ik wil gaarne bekennen dat bij en wegens onbekendheid met het geschrift, waartegen het hier genoemde gericht was, de inhoud en strekking er van mij niet recht duidelijk geworden waren. Wat ik vroeger over deze Confutatie bij gissing heb geuit, dat ze namelijk JODOCUS RAVESTEYN, Tiletanus, tot auteur zou gehad hebben [1]), moet ik als dwaling herroepen.

De Confutatio, waarop deze zich als auteur beroept, is het breede werk, waarin hij de Confessie der Lutherschen van Antwerpen bestrijdt.

Eerst onlangs mocht ik met een ander geschrift, ook ter bestrijding der Corte Belydinghe in het licht gezonden, kennis maken. Eigendom der bibliotheek van de Leidsche hoogeschool en daaruit mij vriendelijk ter leen afgestaan, geeft het op het titelblad dit te lezen: Confutatio cujusdam haereticae confessionis teutonicae nuper emissae, in qua inter caetera praecipue ostenditur ex Scripturis Sanctis et veteris Ecclesiae Doctoribus, Eucharistiam esse sacrificium propitiatorium, quandoquidem ct ab ista confessione et ab haereticis omnibus sacrificio Missae summe detrahitur. Authōre JOANNE HESSELS, a Lovanio, in academia Lovaniensi sacrae Theologiae Professore Regio. Ps. 109 (110 vs. 4). 1 Cor. XI (vs. 26). secunda editio. Lov.

---

[1]) Geschiedkundige Nasporingen, III. bl. 110 volg.

apud JOH. BOGARDUM. sub Bibliis aureis, anno 1567. Cum Gratia et Privilegio Regis ad sexennium [1]).

Kort voor zijn vroegtijdigen dood moet HESSELS den eersten druk dezer Confutatio hebben bezorgd; de tweede verscheen na zijn afsterven op 44 jarigen leeftijd. Zijn polemische ijver in deze en andere voortbrengselen van zijne pen ten toon gespreid was ongetwijfeld opgewekt door hetgeen bij zijne bevordering tot Magister plaats gegrepen had. Te samen met MARTINUS RYTHOVIUS werd hij tot die eer bevorderd, praevia tamen, ob caussas facultatem tunc moventes, admonitione, ut caverent in suis lectionibus aut publicis disputationibus et ubique, docere aut urgere aliquid contra antiquam Facultatis doctrinam, unde putari possent ab aliis Magistris dissentire: potissimum in articulis vel dogmatibus apud haereticos nunc controversis, in quibus recedendum esset ab illorum doctrina, quam longissime fieri posset, salva veritate [2]).

HESSELS volgt den inhoud der Corte Belydinghe op den voet en betoogt aan het slot het recht der overheid, om de ketters te straffen, dewijl door deze de onderdanen verhinderd worden een rustig leven te voeren in alle deugd en godzaligheid.

Doch het wordt tijd, dat wij die Corte Belydinghe, zoo fel bestreden, van naderbij leeren kennen.

Ik was het goede spoor bijster, toen ik de stelling voordroeg, dat een vlugschrift van die dagen Corte belydinghe des geloofs door de landvoogdes zou bedoeld zijn, waar zij betuigde te weten, que l'on a imprimé un livre pour concorder les erreurs de CALVIN avec la confes-

---

[1]) Vgl. Bibliotheek van Nederlandsche Pamfletten, bewerkt door LOUIS D. PETIT (1882) 1. bl. 19. N. 125.

[2]) Fasti acad.-Lovaniensis ed. VALERIO ANDREA (1650) pag. 115 sq: waar 1561 verkeerdelijk als het sterfjaar van HESSELS is genoemd. Vgl. VAL. ANDREAE Bibl. Belg. pag. 517.

sion d'Augsburg cet. Met een exemplaar der Corte belydinghe in handen kan ik mijne fouten herstellen, en moet mij zelven beschuldigen niet beter de bronnen geraadpleegd te hebben, waaruit ik grondige kennis der zaken had kunnen scheppen.

Zeldzaam zij een afdruk dier Corte belydinghe [1]), haar inhoud is bekend, gelijk ik later ontdekte, naardien LE LONG in zijn kort historisch verhaal van den eersten oorsprong der Ned. Geref. Kerken, bl. 189 volg. den tekst zeer nauwkeurig heeft laten afdrukken, en bl. 115 volg. de geschiedenis dier Corte Belydinghe toegelicht, voor zoo ver zij hem bekend is geworden. Haar titel luidt aldus: Corte Belydinghe des Geloofs der gheenre, die overal in 't Nederlant ende bysonder in dese stadt N. de waerachtige Leere des Euangeliums aenhanghen. Ende nu ter tijdt van deghenen die men Geestelyck noemt, (die de waerheyt haten en geerne souden verduistere) t'onrecht voor ketters ende oproermakers worden gelastert ende vervolcht. Tot waerschouwinghe der overichheyt, onderwys der onwetender ende bescherminghe der oprechter Christelycker Leere. Ghedruct met Gratie ende Privilegie des Alderhoochsten. anno 1566.

Ik wil echter niet slechts den titel afschrijven; het genoemde geschrift van LE LONG is niet in ieders handen of voor ieder mijner lezers gemakkelijk te bekomen; volge dus

---

[1]) De bibliotheek der Utrechtsche hoogeschool bezit een exemplaar, dat, blijkens eene geschrevene aanteekening op den titel, behoord heeft aan A. BUCHEL: ex dono BUCHELII. De Confutatie is niet zeldzaam: in de boekerij van SERRURE kwamen 2 exemplaren voor, een van 1566 (Catal. II pag. 35 N. 2140) en een van 1567 (Catal. I pag. 30 N. 233). Het mijne draagt het jaartal 1567. Het Latijnsche tegenschrift bevindt zich in de bibliotheek van MEULMAN en in die der Leidsche hoogeschool.

de tekst der Corte belydinghe gelijk deze ter genoemde plaats voorkomt.

Het Eerste Artikel. Van Godt den Vader.

Wy gheloouen na wtwysen der Schrift, ende twaelf Articulen des Geloofs, metden *a* vier algemeynen Concilien, datter is *b* een eenich, *c* eewich God, *d* Almachtich Vader ende *e* Scepper der sienlicker ende onsienlicker dinghen; *f* Die alleene een kender der Herten is: niemants raed, helpe noch onderstant en behoeft: Maer alles selue, door zyn crachtighe ende voorsichtighe hant regeert. *g* Desen, (die niet in Tempelen met menschen handen ghemaeckt en woont: *h* maer met de glorie synder Majesteyt Hemel ende Aerde vervult;) *i* dienen wy na synen Woorde, ende niet na ons goetduncken: *k* wetende dat Hy is een ialoers Godt, *l* die syn eere geenen anderen en gheeft: *m* maer alleene wil gheëert zyn ende aenghebeden.

a Anno 324. Niceen. 383. Constantinopelen. 434. Ephese. 454. Chalcedon.
b Deut. 6. 4. Ps. 18. 3. Esa. 7. 22.
c Gen. 21. 23. Ps. 90. 2. Abba 1. 12.
d Gen. 35. 11.
e Gen. 1. 4.
f I Sam. 9. 13.
g Esa. 66. 1. Act. 7. 49.
h Jer. 23. 24. *i* Deut. 12. 8. *k* Exo. 20. 3. 4. *l* Esa. 42. 8. *m* Matth. 4. b. 10.

Het 2 Artikel. Van Christo, den Sone Godes.

Wy bekennen, dat de Heere *Jesus Christus*, de eenighe gheboren Godes Sone, *a* volcomen Godt, *b* volcomen Mensche is: *c* hebbende een verstandighe redelicke Ziele ende Lichaem. Dat hy voor allen eeuwen wt den Vader na der Godheyt is: ende om onser Salicheyt wille, wt der Maghet *Maria* is gheboren: aennemende dat hy niet en was, ende blyuende dat hy was, Godt wt Godt, ende onse broeder, die deelachtich geworden is vleesch ende bloet der Kinderen *d*, ons allesins ghelyck, ende in als versocht sonder de sonde. * Versaeckende alle Leeringhen der *Arrianen*, *Marcioniten*, *Valentiniander*, *Manicheën*, *Ebioniten*, ende diergelycke, die de Godtheyt ende de Menscheyt Christi verloochenen, seggende hem te hebben een onnatuerlick Menschwerding Christi.

a Col. 1. 19. Hebr. 1. 3. Rom. 1. 4.
b Rom. 1. 5.
c Luc. 1. b. 2. Christus Menscheyt.
d Hebr. 2. 14. *Fol.* 4.
* Verworpen Leeraers, die de Godtheyt of Menscheit Christi loochenen.
Valsche Meyninghe van de

alomwesende lichaem, gelyck een Gheest, sonder begryp eenigher plaetsen: ende dat hy, gelyck de sonne door een glas oft hout schynt, oueral na der Menscheyt is. Het welcke niet alleenlick tegen de Leere der Oudtvaderen; als *Chrisostomus*, *e Augustinus*, ende meer andere en is, die daer betuyghen, dat het lichaem *Christi* na zynder Menscheydt, niet meer dan op een plaetse wesen en can, ende dat het gheen lichaem en is, dat gheen plaetse en begrypt; dan oock tegen de Leere der Propheten, *f Christi*, ende der Apostelen *g*.

e Augustin. ad Dardan. lib. 83. quest.

f Esa. 7. 14. ende in 't 9. 5.

g Luc. 24. 39.

Het 3 *Artikel. Dat Christus alleen onse Middelaer ende Versoeninghe is.*

a Eph. 2. 16.
b 2 Cor. 5. 18. Rom. 5. 11.
c 1 Cor. 1. 30.
d 1 Joan. 2. 11.
e Eph. 2. 18.
Aenbidden der Heyligen nedergeleyt.
f 1 Cor. 3. 1.

Wy bekennen *Jesum Christum* allene voor onsen *a* Middelaer, *b* Versoender, Ghenoechdoender, *c* Gherechticheyt, *d* Advocaet, *e* ende toeganck tot den Vader; gheen hulpe soeckende aen verstoruen Santen of Santinnen, die van ons niet en weten, ende contrarie in hare leuen leerden. Noch veel min aenbeden of eeren wy Beelden, oft Steenen Beelden, *f* die de Schrift oueral so grouwelick straft: Want ons en is gheenen anderen Name gegeuen onder den Hemel, waerdoor wy moghen salich worden, dan *Jesus Christus*.

Het 4 *Artikel. Christus onse eenige Leeraer Fol.* 5.

a Eph. 2. 16. Marc. 9. 7.
b Deut. 12. 8. ende 32.

Wy bekennen desen *Christum*, voor onsen eenighen eewighen *a* Leeraer, die ons door de Stemme des Vaders beuolen is te hooren: Want de Vader alleene in hem een welbehagen heeft: *b* tot wiens Leeringhe wy toe noch af en doen.

Het 5 *Artikel, van Godt den H. Geest.*

a Joan. 14. 16.
b Joan. 6. 62.
c Luc. 14. 49.
d Rom. 8. 16. ende 17.
* Titi 3. 6.

Wy gheloouen aen den Heylighen Geest, den *a* Trooster, *b* leuendich ende heylichmakenden Heere; *c* die van den Vader ende Sone wtgaet; met den Vader ende Sone gelyck is te aenbidden, ende eeren: *d* welcke Gheest * ryckelick ouer ons is wtgegoten door *Jesum Christum* onsen Salichmaker, ende onsen Geest getui-

genisse gheeft ende verseekert, dat wy Kinderen ende Erfghenamen Gods zyn, mede Eruen *Christi*, in den welcken wy den *e* Vader aenroepen in der Waerheyt, met vasten gelooue om *Christi* verdiensten wille; ende worden door *Christum* verhoort in alles dat wy bidden tot onser Salicheyt. *f*

e Joan. 4. 23.
f Marc. 11. 24. Joan. 14. 13.

Wy bekennen, dat het Ghelooue is een *a* gaue Gods, door het welcke wy den heylighen Gheest ontfanghen: Waerdoor wy wt ghenaden gherechtueerdicht worden, ende niet door onse wercken of verdiensten. Dit beuesticht ons de Leere *b Abbacuc*, het Exempel *Abrahe*, *c* ende de Woorden *Pauli*: *d De Mensche en wort niet gherechtueerdicht door de Wercken des Wets: Maer door den Ghelooue in Jhesu Christo.* Hiermede en meynen wy *e* gheen doot, maer een leuendich Ghelooue, het welcke *f* crachtich, ende dadich is door de Liefde, in alle goede wercken; *g* die daer zyn ghetuygenissen des Gheloofs, daer ons Godt toe gheschapen, ende te voren bereydt heeft, op dat wy daer souden in wandelen.

Het 6 *Artikel, van de Rechtverdichmakinghe des Gheloofs in Christo.*
a Joan. 6. 29. Ephes. 2 8.
b Abba. 2. 4.
c Gen. 25. 6. Rom. 3. 30. ende 4. 13.
d Ephes. 2 8. Augustin. de Patientia, Cap. 21.
e Jacob. 2. 17.
f Jacobi 2. 28. August. de vera innocentia, cap. 22. 4.
g Eph. 2. 10. Rom. 1. 16.

Wy bekennen, datter is een alghemeyne Christelicke Kercke, door de gantsche wyde Werelt verspreyt: *a* ghebout op den gront der Propheten ende Apostelen, daer *Christus* den *b* Hoecksteen ende het *c* Hooft alleene af is (ende niet de Paus:) *d* welcke Kercke hy regeert door synen H. Gheest: ghebruyckende daer inne Menschen tot Instrumenten, te weten, wettelicke geroepene Predicanten: die de suyuere Leere der Propheten *Christi*, der Apostelen ende Oudtvaderen hiermede ouereencomende, ghetrouwelick *e* wtdeylen, de Sacramenten wettelick bedienen, ende *f* vergiffenisse der

Fol. 6.
Het 7 *Artikel. van de algemeyne Christelicke Kercke.*
a Eph. 2. 20.
b Esa. 28. 16. Rom. 9. d. 33. 1 Petr. 2. a. 6.
Predicanten moeten wettelick geroepen zyn.
Predicanten deylen de Sacramenten wt.

c Eph. 1. 22. *d* Tit. 1. 7. 8. 9. *e* 1 Cor. 4. 1. *f* Act. 5. d. 31.

sonden predicken, allen boetueerdigen gheloouighen in *Christi* Name.

Het 8 *Artikel. Dat Christus onse eenige Hooge-Priester ende Offerhande is.*
a Hebr. 4. 15.
b Heb. 8. 24.
c Heb. 8. 11.
d Heb. 7. 27.
e Heb. 9. 14.
f Heb. 9. 12.
g Heb. 10. 11.
h Heb. 10. 14.
i Heb. 10. 18. *Fol.* 7.
k Heb. 9. 12. 1 Joh. 1. a. 7.

Wy bekennen *a* eenen getrouwen Hooghen-Priester te hebben *Jesum Christum*, *b* die een onuerganckelick Priesterdom heeft, ende een *c* Bediener van den warachtighen Tabernakel is, die *d* eenmael een Offerhande heeft gedaen, *e* als hy hem seluen heeft opgheoffert aen den houte des cruyces, ende een *f* eewige Versoeninghe in synen bloede heeft gheuonden: *g* Want der Priesters Offerhanden en konden de sonden nemmermeer wechnemen. *h* Dese heeftse met een Offerhande eewich geheylicht, die geheylicht souden worden: *i* so datter geen Offerande meer voor de sonde en is, *k* dan dit Bloet *Jesu Christi*, het welcke ons reyn maeckt van alle sonden: Door dese getuychenissen der heyligher Schrift, ende hondert andere, die men hier soude moghen by stellen, segghen wy, dat des Paus Misse, *l* die hy seydt een Offer te syne voor Leuende ende doode, valsch, ende den onreynen *m* Offer des Broodts *Maleàchi* is. Soo dat door hen *Christus* Nachtmael, ende syn Offerhande aen het Cruys eenmael ghedaen, grootelick wordt vercort, ende *Christus* Bloet met voeten getreden. Bewysende, datse alleenlick een Menschelicke instellinghe is, van *Gregorio* begost te timmeren *Anno* 594. Die het *Introitus Kyrie-eleyson*, ende het *Canon* instelde. *Gelasius*, de *Collecten*, *Hymnen*, *Tracten*, ende van *Sergio*, *Anno* 694. *Offertorium*, Wyeroock ende diergelycke. De reste van *Pelagio* ende *Scholastico:* die oock *Vigiliën*, Wtuaerden, Ghetyden, ende diergelycke hebben inghestelt. Seggende oock, dat het Vageuyer, het welcke *Anno* 400. begost, ende *Anno* 1000. eerst besloten is, insghelycx tegen de eere *Jesu Christi* door de bouen verhaelde woorden, valschelyck van Menschen

De Misse wort nedergheleyt.
l Dist. 2. de Consecrat. Capit. Iteratur.
m Maleach. 1. a. 7.
Misse is een instellinghe der menschen.
Het Vagevuyr wert nedergeleyt.

is versiert. *n* Want door *Christum* hebben wy vergeuinghe ende *o* quytscheldinghe onser sonden.

n Matt. 26. 28 Apoc. 5. 9.
o Rom. 4. 5. 10 ende 11. cap.

Van de H. Sacramenten.

Wy bekennen, dat *Christus*, tot *a* verseghelinghe der ghérechticheyt ende ghenade, oock tot oeffeninghe van onsen ghelooue, in de plaetse van de Besnydenisse ende het Paeschlam, heeft ingheſtelt *b*. twee Sacramenten, het heylighe Doopsel, ende het H. Nachtmael: het welcke wy niet en segghen, dat alleenlick bloote Teeckenen zijn: *c* maer hoochweerdighe verborgentheden, *d* daer den ghelooüighen de dinghen daerin beteeckent, warachtelick mede worden aengheboden ende ontfanghen.

Twee Sacramenten.

Fol. 8.
a Rom. 4 en August. in de 3 Hom. op S. Jan. cap. 9 in zyn Homelie.

b Augustinus noch Ambrosius en tellen der niet meer; Lege de Doctrina, Tract. van de Sacr. *c* Matth. 3. 11. *d* August. super Joan in de So.

Het 9 Artyckel. Van het heylige Doopsel.

In het Doopsel, het welcke in de plaetse der Besnydinghen is ghecomen, is het Water een teecken: Maer het beteeckende is *a*, een inlyuinghe *Christi*, ende *b* aenneminghe tot kinderen Gods. Dit noemen Wy *c* een Badt der Wedergheboorten: om dat het allen Gheloouigen aenwyst, *d* datse door *Christus* wtgestorte bloedt, reyn ende suyuer zyn gewasschen: *e* ende door synen H. Gheest (niet door het wtwendige Werck.) worden herboren. De Kercken-Dienaer doopt na de *f* woorden *Christi*. * Tot *Christus* Ceremonien ende woorden, doen wy af noch toe: Verworpende alle menschelicke Insettinghen, die daerby gheuoecht zyn, bouen de woorden Gods; te weten, besweeringhe, ouerlesinghe, sout, smeyr, huyfkens, Spousel, Keerssen, ende diergelycke.

a Tit. 3. 5. Eph. 5. 26.
b Rom. 8. 15.
c Eph. 5. 26.
d Titi 3. 5.
e 1 Cor. 2. 10.
* Tot Christus woorden noch Ceremonien, af noch toe te doen.
f Matt. 28. 19.

Dit Doopsel en ontrecken wy den iongen Kinderkens niet; aengesien dat sy *g* begrepen zyn in Gods verbondt: ende om dat oock de eerste Kercke ghedoopt heeft, na wtwysen der Schrift, van de Apostelen tyden

Den Kinderen wordt het Doopsel niet ontogen.

g Gen. 17. 7. Exod. 20. 6. 1 Cor. 7. 14.

h Orig. libr. 5. in epist. ad Rom. cap. 6.

af, tot de eerste vierhondert Jaren: Gelyck *h Origenes*, *i Chrysostomus*, ende *k Cyprianus* betuyghen.

i Aug. 1 lib. contr. Jul. *k* Ciprian. in epist. ad Fid.

Het 10 Artikel. Van Christi H. Nachtmael.

Fol. 9.

Wij bekennen. dat *Christus* heeft ingestelt, in de plaetse des Paeschlams, zyn heylighe Nachtmael: het welcke hy selve noemt, *het [a] Testament zyns bloets;* ende wordt oock ghenoemt *een [b] Dancsegghinghe.* In dit Nachtmael ghebruycken wy de maniere, die wy van den Heere hebben ontfangen. *c* Broot ende Wyn, de welcke hierinne de teeckenen zyn, worden van den Kercken-Dienaer ghebroken, ende omghedeylt. Dat hierin beteeckent word *d*, is de ghemeynschap des warachtigen lyfs ende bloets *Jesu Christi;* het welcke de *e* gheloovighe nuttighen, tot een warachtighe spyse der Zielen ten eewighen leuen; ghedinckende ende verkondigende hierdoor den doot des Heeren, tot dat hy van den Hemel wedercoemt.

a Mat. 26. 28. Marc. 14. 24. Luc. 22. 19. 20.
b 1 Cor. 11.
c Tertul distinct. 2. in 't Serm. van de Saluinghe August. in Appo. ca. 9. 39. lib. 4. Jeron. super Matth.
d 1 Cor. 19. 16.
e August. in Ser. de Sacra. in 2 fe. 1 pas. Prosper. in lib. senten. Inno lib. 3. cap. 4. 13. 14.

Het 11 Artikel. Dat de Kelc den Leecken 't onrecht onttogen wort.

Wy seggen, dat den Leecken den Kelck t' onrecht wordt onthouden: Want alsulcx teghen de Instellinghe ende Woorden *Christi* is: *[a] Drinck hier alle wt!* Oock vermaent *Paulus b* viermael, soo wel van den Kelck, als van den Broode. *c* Ende alle oude Doctoren betuyghen, dat de Woorden *Christi* ende *Pauli*, in de eerste vyfhondert Jaer werden nagevolcht. Oock is by den *Griecken* altydt dese ghewoonte gheweest ende ghebleuen: Maer ons verboden *Anno* 1415. in de 13. *Sessie* te *Constans.*

a Mat 26. 27. Marc. 14. 23. Luc. 22. 20.
b 1 Cor. 11. 25.
c Cipr. lib. 2. ep. 3. ad cor. Theo. lib. 3. cap. 18. Jeroni. in 2 2 cap. mala. Chrysost. 2 Cor. cap. 8. Hom. 18.

Het 12 Artikel. Van de Transsubstantiatie.

Wy verwerpen met de Woorden *Pauli*, daer hy van *de [a] Gemeynschap des lyfs ende bloets Christi spreect, etc.*

a 1 Cor. 10. 16.

b Ooc door veel ouder Doctoren Sententien, hier mede ouer een comende, alle misverstant des Nachtmaels; bysonder het ghene dat in den Jare 800. van den Paus *Hildebrando*, ende in den Jare 1202. van *Innocencio* versiert wert; te weten, dat Broodt, gheen Broodt en bleef, maer in het lichaem *Christi* wesentlick veranderde: Of eenige andere Opinien, strijdende tegen de Hemeluaert *Christi*.

b Orig. super Matth. 15. Theod. dialogo 1 & 2. Iren. lib. 4. August. super Joannem, Tract. 1.

Wy achten voor een grouwelicke Afgoderye de versierde Gods Omdracht, die met den gesloten Broode wort gedaen, ende *Anno* 1264. van *Honorio* is inghestelt, van *Petro Lombardo*, *Hugo*, *Bonaventura* ende *Thomas van Aquinen* voorts opghebout: Seggende, dat het is den rechten *a* Godt *Maosim*, daer *Daniel* af propheteert; onsen vooruaderen onbekent; dewelcke in gout, siluer, ende edele gesteenten is beslagen: Waerdoor Gode zyn eere wort ontstolen, ende *Christus* Nachtmael misbruyckt. Want hy en seyt niet: Sluyt dat Broot op, ende aenbidt dat: Maer *b Neemt, eet, ende deelet onder V-lieden!* ende: *Doet dit tot mynder Ghedachtenisse!* Aldus discordeert dit met *Christus* woorden, ende is van menschen valschelyck inghestelt, teghen alle Schrift des Ouden *c* ende *d* Nieuwen Testaments.

Fol. 10. *Het* 13 *Artikel. Van het omdraghen des Gods.*

a Dan. 11. 28. Des Paus Sacrament is den rechten God Maosim.

b Matth. 26. 28. Marc. 4. 24. Luc. 22. 19. 20.

c Exod. 20. 4. Num. 25. 2. Jerem. 2. 11.

d Rom. 1. 25. 1 Joan. 5. 21.

Wy bekennen, dat *a* Godt in den Paradyse heeft inghestelt den heyligen Echtenstaet. *b* Alle Heyligen des Ouden Testaments, ende de meiste paert in het Nieuwe, zyn daerinne geweest. *c Christus* heeft dese ordeninghe met zyn tegenwoordicheyt geheylicht. Desen staet is alle man vry gelaten. *d Paulus* laet Bisschoppen ende Pastoren den selfden oock toe.

Het 14 *Artikel. Van den Echtstaet.*

a Gen. 2. 22.

b Gen. 7. 1. 2.

c Joan. 2. a. 2. Matth. 8. 15.

d 1 Tim. 3. 1. Titi 1. 6.

Veelheit der Vrouwen wort verworpen.
e Mat. 19. 5.

Wy verwerpen alle veelheyt der Vrouwen, met de Woorden *Christi*, *e Twee sullen een Vleesch zyn*, &c. *Een yeghelick Man sal zyn eyghen huysvrouwe hebben.* August. libro 3. de Ciuitate Dei, Cap. 22.

Fol. 11.
Het 15 *Artikel. Van der Christen Vryicheit in spyse.*
De spyse en vordert ons voor Godt niet.
a Rom. 14. 6.
b Mat. 15. 11.
Ergernisse.
c Rom. 14. 17.
1 Cor. 8. 8.
d Rom. 14. 15. 20.

Den Ghelooiuigen, seggen wy met *Paulo*, *gheenderhande spyse verboden te zyne*, die *a met danckbaerheyt ghenut wordt*: *b* Want het en schaedt der Zielen niet, dat in den mondt gaet. *c* Oock en *is het Koninckryke Christi in spyse oft dranck niet gheleghen: Maer rechtueerdicheyt*, *Vrede ende Blyschap in den Heyligen Gheest.* Ghebruyckende daerdoor hierinne onse Christelicke Vryheydt: *d* Nochtans de selfde matighende na der Liefde ende stichtinghe onses naesten, op dat alle erghernisse gheschout werde.

Het 16 *Artikel. Van Vasten ende Bedeldaghen.*
a Actor. 13. 3.
b Joel 2. 16.
c Act. 14. 23.

Wy bekennen oock voor goet, sekere *a* Vasten der maticheyt te houden, *b* ende Bedeldaghen te houden, na den noot ende ghelegentheyt der saken. Daer in volghende de vermaninge *Johelis*, *c* ende der Apostelen; sonder superstiticie of eenige verdiensten daer wt te soecken, na *Augustini* woorden. August. super Joannem, tract. 17. de salu. do. ca. 37. Ser. 172.

Het 17 *Artikel. Van den Ban. Van Diakenen.*
a Leest Act. 6. 3.
b Mat. 18. 17.
1 Cor. 5. a. 5.
2 Thess. 3. 14.
1 Tim. 1. 20.
c Mat. 16. 19.

Christus heeft, tot onderhout syner Kercken *a* (in de welcke ooc Diakenen zyn, die de arme besorghen,) inghestelt, een Christelicke straffe of Ban: Waerdoor de verrotte Leden worden afgesneden van der Gemeynte: te weten, die in een onboetueerdich leuen altydt voortgaen, ende gheen vermaninghe en willen hooren. *b* Voor desen moet men de Ordinantie des Heeren gebruycken, dat is de macht der Sleutelen. *c* Wederom de gene die haer schult met behoorlic Leetwesen weder bekennen, die moet men vercondighen ontbindinghe

der sonden in den Name *Jesu Christi*, ende haer wederom als leuendighe Lidtmaten ontfanghen. *Fol.* 12.

Dit bekennen wy voor goet, maer niet de Oorbiechte, die hier wt ghesmeedt is; waerouer 80. Jaer ghedisputeert is, de welcke dickmael af ende aen van nieuwe Doctoren wert gestelt; ende is ten laetsten eerst van *Innocentio Anno* duysent twee hondert besloten.

Verwerpinge der Oorbiechte, van Menschen inghestelt.

Somma, Wy gheloouen al dat in de twelf Articulen onses Gheloofs is begrepen. *a* Dat onse vleesch verrysen sal, doer *Christum*. die de *b* Ouerwinner is van Duyvel. Helle, ende Doot. *c* Dat wy oock met onse huyt sullen werden ouertoghen, ende met onsen oogen onsen Salichmaker sien, in het onverganckelicke Rycke, daer allen ghelooulghen in *Christo* het *d* eewige Leuen door hem is bereydt. ende alsulcken *e* vreucht. die noyt ooghe en sach, noyt oore en hoorde, noch in menschen herte en quam: Ende den *f* onghelooulghen na Godes Sentencie, *g* den vyerigen Poel, daer haren Worm nemmermeer en sterft.

Het 18 *Artikel. De Somma der* 12 *Articulen.*
a Joan. 5. 14. Luc. 2. d. 3. 4. 1 Cor. 15. b. 13. Coloss. 1. 8.
b Ps. 68. 19. Eph. 4. 13. 14.
c Job 19. 25.
d Mat. 25. 46. Esai. 64. 4.
e 1 Cor. 2. 9.
f Mat. 25. 46. Joan. 5. 29. Dan. 12. 2.
g Apo. 12. 21.

SLOTREDEN.

Fol. 13.

Eerweerdige Heeren! die Wy bekennen voor onse *a* van Godt gheordineerde *Ouericheyt; b* ende onderdanich begheeren te wesen in alles dat ghylieden ghebiedt, dat Christus woorden niet en wederstrydt! Wij bidden V, om synen Name, wilt dese Articulen onses Geloofs, wt liefden ghestelt. (de welcke wy ooc bereyt zyn in 't openbaer te verantwoorden, als Tyrannie ophoudt;) met rypen verstande insien. Toetst alle de Woorden aen den rechten Toetsteen der Schriftueren; ende wat daer mede niet ouereen en coemt, dat hout (als wy)

Het 19 *Artikel. Van Overheyt.*
a Ro. 3. 24. Vermaninghe tot der Ouericheydt.
b 1 Pe. 2. 14.

c Gal. 1. a. 8. *c* voor vervloeckt. Wt het ghene dat oprecht is, leert v leuen Christelic aenschicken. Stort niet langer onnosel bloet. Syt noch gewaerschout, ende houdt op te oordeelen na den wille der gheenre die de Waerheydt haten: Of na eenighe ongodlicke Placaten:
d Rom. 14. 10. *d* Want sy en sullen v niet verantwoorden voor den Richterstoel *Christi.* Dit doende so sult ghy het Ampt eender Christelicker Overicheydt volbringhen.

Vermaninghe tot den Volcke.

Voorts bidden wy alle de ghene, die noch door blinde leydtsluyden verdwaelt gaen van den weghen des Heeren, datse dese onse *Belydinghe* wel willen insien, ende niet verworpen, om datse met de Roomsche Kercke niet ouereen en coemt: (ende door het oude quade ghebruyck haer moghelick eerstmael vreemd sal schynen:) maer den Heere vyerichlick bidden, vindense yet dat sy niet en connen begrypen, dat hy haer wil

Fol. 14.

verlichten met synen Heylighen Gheest, haer Ghelooue stercken, ende de kennisse zynder Waerheydt gheuen.

Nederlant bidt om het Woordt, dat ander landen genieten, ende sy noch opentlyckx deruen.

Wy willen insghelycx den Heere van herten bidden, dat hy eens, na het ontfermen van alle Landen, (als *Duytschlandt*, *Franckryk*, *Enghelandt*, *Schotlandt*, *Polen*, *Sweden*, *Oostland*, *Switserlandt*, ende *Oost-Frieslandt*, die hy al te samen de vercondinge des Euangeliums
e Col. 4. 3. vry gunt;) oock onser wil ontfermen, ende de *e* deure
f Col. 3. 16. zyns woorts open doen; op dat het Woordt *f* ryckelick voortaen by ons mach woonen; ende dat wy eens na verordenden tyt, hem alle met eendrachtigher herten
g Eph. 4. 6. moghen louen ende aenbeden: *g* datter een Lichaem, een Gheest, een Ghelooue, een Doop, een Vader van ons allen worde aengheroepen, in synen Soone *Jesu Christo.* Met den welcken hy leeft in cracht zyns Heylighen Geests; een Godt drieuuldich in der Eewicheyt. Hem zy Lof, Prys, Glorie, Danck ende Eere!

A M E N.

De gissing van LE LONG, dat de woorden in deze stadt N zinspelen op Antwerpen en het boekje te Emden gedrukt is, zal ik niet beamen of tegenspreken. Dat de Corte Belydinghe te Antwerpen verspreid is, zegt ons DIERCXSENS[1]), waar hij handelt over de gebeurtenissen van 1566: Calvinistae Antverpienses jam ediderant confessionem suam teutonice sub titulo brevis fidei confessio. Hoe kort dit bericht wezen moge, laat het aan duidelijkheid niet te wenschen over: het past volkomen op de Corte belydinghe des gheloofs.

Stouter gissingen, dan de door LE LONG gemaakte, zouden een waagstuk bestaan, zoo ze naar den autheur durfden raden. Indien desbetreffende, ten tijde der uitgaaf en verspreiding, eenig vermoeden hadde bestaan, zouden de schrijvers der Nederlandsche en Latijnsche Confutatiën niet verzuimd hebben, dien persoon op eenigerlei wijs aan te duiden. Dit geschiedt nergens.

Al bleef de schrijver onbekend, de kring, waar in hij gezocht moet worden, is aan te wijzen. Hij behoorde tot hen, die, naar den eisch van den broeder van MARNIX, TOULOUSE, »zich aan geene belijdenis willen hechten dan »aan de leer van het Evangelie." Geen leerstelsel door menschen ontworpen maar alleen het bijbelwoord, moest regel zijn[2]). Het kan ons dus niet bevreemden, dat in de Corte belydinghe de Nederlandsche geloofsbelijdenis volstrekt niet genoemd, op haar zelfs nergens gezinspeeld wordt. Toch was zij reeds voor lang door synoden in hare waarde erkend en in dit zelfde jaar 1566 als publicum scriptum den Duitschen keizer aangeboden[3]).

---

[1]) Antwerpia Christo nascens et crescens, tom. II part. II pag. 558.

[2]) R. FRUIN, Voorspel van den tachtigjarigen oorlog, de Gids 1860, I. bl. 389.

[3]) J. J. VAN TOORENENBERGEN, eene bladzijde uit de geschiedenis der Nederl. Geloofsbelijdenis bl. 37 volg.

Weinig tijds daarna, in Juni en Juli, hadden te Antwerpen Synodale samenkomsten plaats, wier beloop ons niet is bekend geworden, doch waarop, gelijk uit het Vita Junii blijkt, de geloofsbelijdenis een voornaam bestanddeel der beraadslagingen heeft uitgemaakt. »Hastez la Synode," schreef NICOLAS DE HAMES, 12 Juli, »et que la confession »soit accomodée le plus qu'il sera possible à la capacité »de l'assemblée [1])." De samenkomst te St. Truyen is bedoeld, waar de invloedrijkste personen niet Calvinistiesch gezind waren. Naar last der Synode werden JUNIUS en LA GRANGE derwaarts afgevaardigd, belast om den vergaderden eene verkorte geloofsbelijdenis aan te bieden of gelijk JUNIUS zelf zich uitdrukte: brevem scripsi confessionem ex scripturae verbis concinnatam, Nobilitati Belgii apud Centronas exhibendam [2]). Jammer gewis dat zij niet in druk is uitgegeven, zoodat ons een vergelijking van haren inhoud met dien der Nederlandsche niet vergund is. Toch zegt JUNIUS genoeg, om ons te doen begrijpen, wat aan haar naar zijn oordeel en dat van den schrijver der Corte Belydinghe ontbrak.

Zij is te uitvoerig, te min polemiesch tegen Rome en spreekt te weinig de taal des bijbels.

De Corte Belydinghe onderscheidt zich hierin gunstig, gelijk de lezer mij gaarne zal toegeven. Scherp echter, ja veel te scherp, toont zij de dwalingen der Roomsche kerk aan, zich beijverende, om den jongen oorsprong dier leeringen aan te wijzen opdat het blijke, dat de Evangelischen te recht »gelooven na uitwysen der Schrift en de twaalf »articulen des gheloofs met den vier algemeynen »concilien." De taal des bijbels is de vorm, waarin de

---

[1]) M. L. VAN DEVENTER, het jaar 1566, bl. 75.

[2]) J. REITSMA, Franc. Junius, een levensbeeld, enz. bl. 52. A. UYTTENHOOVEN, Geschiedenis der Herv. Kerke te Antwerpen, I bl. 172 vlg.

Corte Belydinghe zich uitspreekt, terwijl zij tallooze aanhalingen van teksten aan den kant plaatst.

Kortom: zij is gansch en al een geschrift voor het volk, dat onder alle klassen der maatschappij ruimen ingang moest vinden. LE LONG noemt het geschrift doorwrocht[1]; terecht voorwaar. De ongenoemde auteur maakte zich werkelijk verdienstelijk jegens de Nederlandsche Hervormde kerk.

Nog één kenmerk van de Corte Belydinghe zij geroemd: zij noemt de namen van CALVIN of LUTHER niet en zwijgt evenzeer over MENNO en de wederdoopers.

Behandelt zij den doop, zij beveelt dien aan met deze woorden: »dit Doopsel en ontrecken wy den iongen Kinder-»kens niet, aengesien dat sy begrepen zyn in Gods verbondt: »ende omdat oock de eerste Kercke ghedoopt heeft, na uit-»wysen der Schrift, van de Apostelen tijden af, tot de eerste »vierhondert Jaren, gelyck ORIGENES, CHRYSOSTOMUS ende »CYPRIANUS betuyghen."

Blijkbaar is over de plechtigheid op eene wijze gesproken, die scherpe polemiek met opzet vermeed. Gelijk hier, laat zich door de geheele Corte Belydinghe een irenische geest hooren, die zoo min mogelijk de aandacht wil gevestigd hebben op hetgeen tot de verschillende beschouwingen der Protestanten aanleiding gaf.

Niets is meer verklaarbaar, dan de heftige tegenspraak, welke de Corte Belydinghe in het leven riep. De schrijver heeft blijkbaar zijn doel bereikt; en een geschrift vervaardigd, waarvan de Roomsche partij alles kwaads duchtte.

Het Latijnsche opstel van HESSELS staat naar mijn oordeel als tegenschrift hooger, dan het andere. Blijkbaar voor een anderen kring van lezers bestemd, onthoudt het zich van argumenta ad hominem, gelijk er in het Nederlandsche

---

[1]) T. a. p. bl. 116.

voorkomen; b. v. ter verdediging van de avondmaalsbediening sub una; »het heylighe Euangelie begoste »ontfangen te worden in sommige plaatsen daer groot »ghebreck was van wyne ende oock om andere vele »reden" enz. Intusschen blijkt uit het vervaardigen van twee tegenschriften waarvan één in de taal der geleerden, dat de Corte Belydinghe in allerlei kringen wijd verbreid was. Te onrechte is zij bij het nageslacht vergeten geworden.

In welke verhouding staan deze Corte Belydinghe en de door JUNIUS gestelde verkorte geloofsbelijdenis tot elkander?

De Corte Belydinghe is het eerst verschenen. DIERCXSENS schrijft l. c. bij de maand November: Calvinistae jam ediderant; die opgaaf veroorlooft aan de maanden Juni of Juli te denken, toen de landvoogdes den Magistraat tot vervolging der Hervormingsgezinden had opgewekt en de schrijver der Corte Belydinghe dus klagen mocht over vervolgingen. Den 12den October 1566 werd in Brussel het privilegie van uitgaaf der Nederlandsche Confutatie geteekend, zoodat dus toen reeds dit tegenschrift was afgedrukt. Stellen wij dat er twee maanden tijds noodig waren voor het schrijven en drukken, en met het eerste dadelijk na het verschijnen der Corte Belydinghe een begin is gemaakt, dan spreekt de waarschijnlijkheid vóór de door ons geuite gissing.

De Corte Belydinghe kon echter den bedachtzamen Calvinisten niet aangenaam wezen, wegens de scherpe polemiek tegen Rome [1]), waarvan men te vreezen had, dat zij velen der verbondene edelen, die tot de Roomsche kerk behoorden, uiterst mishagen moest. Zoo zij zich door be-

---

[1]) Volkomen juist oordeelt TE WATER (tweede Eeuwget. van de Geloofsb., bl. 50), dat deze Corte Belydinghe »den Roomschgezinden »dapper in de oogen stak."

knoptheid en bijbelschen toon aanbeval, door het scherpe bestrijden der Roomschen kon zij kwaad stichten.

Tegen het einde van Juli werd er binnen Antwerpen eene Synode bijeengeroepen. »'t Is mij niet mogelijk," schrijft UYTTENHOOVEN [1]) »in een volstrekten zin te bepaalen, »om welke redenen deze Synode was bijëengeroepen, maar »ik gisse dat zulks geschied zij, om den toenmaaligen staat »der kerk in ernstige overweeging te nemen en de beste »middelen te beraamen, om de kudde des Heeren in goede »orde en bescheidenheid te houden, enz." Ik waag de veronderstelling uit te spreken, dat de Synode in de verspreiding dezer Corte Belydinghe aanleiding vond tot ernstig overleg, wat te doen, om den verkeerden indruk, die van zulk geschrift te voorzien was, te keeren. Niets lag meer voor de hand dan het vervaardigen van eene belijdenis, welke de goede eigenschappen der Corte Belydinghe bezat, maar door de afgekeurde niet ontsierd werd. Een dergelijke kon op de goedkeuring van velen rekenen, wien de Corte Belydinghe ter ergernis was. In hoeverre ook deze confessioneele vraag heeft medegewerkt, om JUNIUS en LA GRANGE recusantes et inviti naar St. Truyen te doen vertrekken, moet onbeslist blijven bij de kortheid der berichten aangaande deze zending, die in het vita JUNII gevonden worden [2]).

---

[1]) T. a. p. bl. 113.

[2]) Uit de bibliotheek van wijlen Dr. P. A. BORGER ben ik in het bezit gekomen eener hoogst zeldzame uitgaaf van het vita Junii, namelijk eene in folio, door MERULA in December 1594 ter perse gelegd. De door dezen geschrevene voorrede leert, dat hij de toestemming van JUNIUS tot het openbaar maken van diens handschrift, waarvan hij, toen hij het ter leen mocht ontvangen een afschrift gemaakt had, niet gevraagd heeft: de editione ne verbum quidem communicans cum ipso suam vitam scribente, ne si abnuisset, jacturam hanc pati coacta fuisset Ecclesia Christiana, cet. Te onrechte wordt dus beweerd, dat MERULA met toestemming van JUNIUS de uitgaaf bezorgd heeft.

Moge het medegedeelde over deze geloofsbelijdenis der 16de eeuw, wier algemeene verspreiding den hertog van ALBA noopte haar op den index te plaatsen, gewaardeerd worden als eene kleine bijdrage tot de geschiedenis der Nederlandsche geloofsbelijdenis, waarvan nog menig punt licht behoeft. Immers de bekende brief van SARAVIA over het ontstaan dier belijdenis [1]; het besluit der Synode, te Antwerpen op Pinxteren van 1565 gehouden: qu'au commencement de chaque Synode, on ait a faire lecture de la confession de foi des Eglises de ce pais: tant pour protester de notre union que pour adviser s'il ni a rien à changer ou amender [2], van welk besluit de laatste woorden vooral behooren gewogen en verklaard te worden; het zwijgen over de Nederlandsche Confessie in de Corte Belydinghe en in de geschriften tegen deze gericht, terwijl zij reeds in het request aan de landvoogdes [3] van 7 Nov. 1564 en in dat hetwelk aan de vergadering van St. Truyen [4] aangeboden is, uitdrukkelijk vermeld wordt; een en ander verdient, mijns achtens, nauwkeurig onderzocht te worden.

---

[1]) Praest. vir. Epist. pag. 295.

[2]) KIST en ROYAARDS, Nederl. Archief, IX bl. 152.

[3]) Vgl. het godgel. onderw. in Nederland gedurende de 16de en 17de eeuw, I bl. 266.

[4]) Vgl. PAILLARD, huit mois de la vie d'un peuple, pag. 171.

TWEE GESCHRIFTEN

VAN

ANTONIUS CORRANUS.

Tot mijne blijdschap is mij de gewenschte gelegenheid geopend, om twee der geestesvruchten van CORRANUS in handen te krijgen en daarover iets meer mede te deelen, dan elders te vinden is.

De vriendelijke belangstelling van prof. DOEDES schonk mij inzage van den eersten druk van den Dialogus theologicus, quo epistola divi Pauli apostoli ad Romanos explanatur. Ex praelectionibus ANTONII CORRANI Hispalensis, sacrae theologiae professoris, collectus et concinnatus Ps. 122. Londini. Pridie Calendas Junii, excudebat praelum THOMAE PURFOETII ad Lucretiae symbolum. Cum Privilegio. 1574.

Den eersten druk. Toen ik over den Dialogus handelde, heb ik mij met een latere uitgaaf beholpen [1]). Ik zal van den inhoud verder niet spreken, maar wel de aandacht bepalen bij de opdracht en daarna bij enkele schrif-

[1]) Geschiedk. Nasporingen, III, bl. 184 volg.

telijke aanteekeningen, die op het titelblad van dit exemplaar voorkomen en de waarde er van inderdaad verhoogen.

De opdracht is gericht Generosis viris utriusque templi, qui Legibus Municipalibus Angliae operam dant, ANTONIUS CORRANUS, Hispalensis, salutem in CHRISTO dicit.

Ik moet erkennen, dat de eerste regels van de opdracht mij niet duidelijk zijn en ik ze, uit hetgeen wij betreffende CORRANUS weten, niet kan toelichten.

Integrum triennium est, viri generosi, ac multis nominibus mihi observandi, ex quo, divini numinis providentia, et uti ego credo, vocatu, vestrisque suffragiis et reverendi patris D. EDWINI SANDI, episcopi Londinensis confirmatione, electus sum ad munus Theologicum in vestro coetu obeundum. Quo temporis spacio quantum humanitatis a vobis acceperim, hic recitare opus non est, quandoquidem vestrae pietatis exercitia nequaquam ad eum scopum collimant, ut, clangente buccina, apud mortales perituram gloriam quaerant, sed, ut coram oculis divinae majestatis, cujus afflatu et gratia fiunt, appareant, suaque debita laude adeoque praemio ornentur. Idcirco relicta vestrae in me beneficentiae praedicatione, aliquid dicam de meo erga vos officio atque docendi functione, in cujus exercitio, haec servanda Apostolus PAULUS suo TIMOTHEO praecipit: stude, inquit, te ipsum probatum sistere Deo operarium, qui non erubescat, et qui recte sermonem veritatis secet.

CORRANUS heeft volgens die woorden drie jaren openbare voorlezingen gehouden. Deze mededeeling is nieuw; wij moeten hare juistheid laten gelden, hoewel wij haar met het van elders bekende niet goed kunnen rijmen [1]). Hij geeft

---

[1]) Polemische en irenische Theologie, bl. 14.

verder rekenschap van de wijs, waarop hij zijne voorlezingen gehouden heeft.

Hac Apostolica praeceptione ob oculos posita, destinato consilio, quatenus licuit, abstinui a rixosis quaestionibus et disceptationibus, quae plus curiositatis habere solent quam utilitatis. Habere vos etiam perpendi celeberrimas Academias, viris eruditissimis plenas, in quibus si quid est in Christiana doctrina diligentiori explanatione dignum, publicis illud disputationibus illustrare atque perspicuum reddi solere non ignoravi: ideoque in publico coetu ubi unà cum eruditis non raro imperiti rerum sacrarum se commiscere consueverunt, multos et difficiles nodos nectere, atque dissolvere et subtiles comminisci quaestiones, in quibus decidendis, plus appareat humani acuminis, quam coelestis luminis, consultum esse minime existimavi.

Openlijk komt hij er voor uit, dat hij veel liever eene kerkelijke bediening zou vervuld hebben, terwijl hij terugwijst op zijn dienst bij de gemeenten, waar het Evangelie in de Fransche taal werd verkondigd. Hij schrijft: Intus quidem diu perturbavit animum meum functionis meae mutatio. Foris vero sinistri de me meaque doctrina sparsi rumores, plus quam dici potest, me cruciarunt. Internae anxietatis non minima pars fuit, ut hinc incipiam, quod cum ab ineunte aetate ad eum scopum semper collimarint mea omnia studia, ut meos populares adhortarer ad pietatis exercitia (decennio enim quo in Galliis Gallico sermone docui mihi visus fui, veluti in aliena arena versari, atque ideo numquam ibi volui alicui me addicere Ecclesiae: sed cum conditione semper ministerio functus sum, tantisper dum opportunitas se offerit inserviendi meae nationis hominibus) non potui sane non esse sollicitus et anxius in tam subita mei muneris mutatione. Nam quid, obsecro, si vel humanos tantum affectus consideremus, gratius mihi poterat contingere post tot ambages, errores, exantlatos denique

labores, in Gallicis et Flandricis tumultibus, me in Anglia non tantum tutissimum et ab illarum tempestatum procellis remotum portum invenisse, sed paratam etiam occasionem, quam ante multos annos optaveram, nempe ut aliquo in loco coetum meorum popularium cogere possem, in quo puram Euangelii doctrinam et docendo discerem et discendo docerem? Nactus fui divini numinis beneficentia quod et multo tempore et votis ardentissimis expetiveram, congregavique Londini meos populares, qui Evangelii gratia Hispaniarum regnum reliquerant: et publice docere coepi sacrarum literarum doctrinam: non sine ingenti invidorum angore, prementique animi aegritudine: sed maxima sanè cum laetitia piorum et de CHRISTI gloria, potius quam de suis propriis commodis aut nomine, cogitantium. Hac vero animi voluptate et optatissima quiete frui mihi licuit biennii tantum spacio. In quo quantum acceperim solatii, quantum caelestis jucunditatis et incrementi doctrinae, inter pauperrimos meos populares pauperrime in hac urbe agens, ipse novit qui pro sua clementia me his affecit beneficiis et ego, qui ejus benignitatem expertus sum. Sed, o antiqui serpentis fraudulentas versutias, non defuerunt, qui huic meae felicitati inviderent. Quid multis opus est? Sathan suis usus solitis strategematis, et coetum illum peregrinorum, qui religionis ergo, relicta patria, ad exteras regiones se contulerant, dissolvit, prorsusque pessumdedit, et me primis tantum labiis gustata quiete privavit.

Wij zijn CORRANUS dankbaar voor hetgeen hij betreffende de Spaansche gemeente in Londen mededeelt; wij betreuren het, dat men zijne bediening bij haar bemoeielijkt ja gestuit heeft, waarschijnlijk wel dewijl men hem het radicaal van predikant ontzeide. De vraag, of de vermoedelijk zeer kleine gemeente in haar zelve levenskracht bezat, moet onbeantwoord blijven: zeker blijkt het dat zij nooit is beschouwd als tot het lichaam van de gemeenten der vreem-

delingen binnen Londen te behooren, hoezeer haar eerste predikant, MICHAËL ANGELO FLORIO, met broederlijke welwillendheid door de andere predikanten ontvangen werd. Iam vero — schrijft A LASCO aan BULLINGER, VII Januar. 1551, — et Itali suam habebunt ecclesiam, quibus et templum jam et Minister peculiaris ordinatus est, vir et pius et doctus, et singulari dicendi gratia praeditus, proque CHRISTI gloria plurima passus [1]). Met groote verwachtingen zag A LASCO dezen optreden en betreurde daarom te meer de latere handelingen van FLORIO, die hem noopten, de bekentenis af te leggen, dat hij zich, even als vele anderen, in FLORIO bedrogen had.

Doch CORRANUS spreekt alleen over zich zelven. Luisteren wij verder met deelneming naar zijne klachten.

Possem porro hic jure conqueri de hujus facti administris ac secundariis, ut vocant, causis. Sed satius et consultius esse reor, si oblivione praetermissis hominum hac in re perversis conatibus, ad divini numinis providentiam conscendam, et ejus voluntate hanc Ecclesiae Hispanicae ruinam esse factam, apud me statuam, ac inde majores fortassis utilitates proventuras et mihi et meis popularibus, quam humana prudentia intueri potest. Ego profecto, quod ad meum munus attinet, non contemnendos fructus ex hac commutatione me percepisse sentio, quorum non minimum esse video, animos illorum explorasse qui divinae gloriae propagationi se perpetuo studere ore praedicant, cum alias suis conatibus et falsis accusationibus, ne dicam dolis, eam impedire, satagant. Sed hac de re alias fortassis fusius. Nunc ista in medium attuli, partim ut mei populares absentes sciant, per me non stetisse, quominus Ecclesia illa Hispanica

---

[1]) Opera, II pag. 646. De geschiedenis dezer gemeente is nauwkeurig toegelicht door de hoogleeraren BENRATH, Bern. Ochino, S. 214 fg. en BONET-MAURY, des origines du Christianisme unitaire, pag. 139 ss.

Londini erecta, ad hunc usque diem perseveraret, partim etiam volui posteritati hoc publico scripto testatum, cum meam innocentiam, tum etiam animi propensionem in promovenda Evangelii doctrina inter meos conterraneos. Interim Deum precor, ut homines illi resipiscant, qui aedificium illud oculis quidem carneis despicabile, utpotè ex abjectis in speciem constructum lapidibus, sed divino conspectui gratissimum et pulcherrimum, suis versutiis nè quid asperius dicam, demoliri ausi sunt. Ex hoc etiam fonte manavit altera crucis appendix, mihi molestissima, nempé idiomatis in docendo mutatio, quam tamen aequiore animo tuli, sed ut verum fatear, Minerva, quod dici solet, reluctante. Hoc quo pacto factum sit, breviter dicam. Non sum adeo meae educationis oblitus, ut ignorem, quam impar sit meis humeris suscepta inter vos provincia, neque me fateri pudebit, quam minimos fecerim progressus, tum in humanarum disciplinarum cognitione, tùm maximè in exercendo stylo Latinique sermonis facundia paranda, neque sané cum illis expostulabo, qui me aut ὀψιμαθῆν aut ὀψιγραφῆν vocaverint. Novit enim Dominus, quam mihi sim conscius meae tarditatis et imperitiae, cum nullam aliam scientiam mihi arrogem, quam meae inscitiae cognitionem. Ut in pauca conferam, non Romanae linguae ampla suppellex, non recondita multorum authorum lectio, non divinorum arcanorum excellens scientia, me fecit morem gerere vestrae electioni. Satis enim superque mihi erat compertum, quàm impar ingenii viribus susciperem munus praesertim in regno viris eruditissimis refertissimo. Sed quid agerem? Quo me verterem? Vos una ex parte me accersebatis, ego ex altera idoneas optabam rationes, quibus sinistros de me sparsos rumores (sanè a quibus minimè decebat) diluerem, infamiaeque aspersas labes abstergerem: idcirco calumniis fere oppressus vestrae parere voluntati et meo pariter desiderio decrevi maluique rudem et impolitam orationem in vestro coetu effundendo,

quam parum profecerim, ostendere, quàm sinere suspiciones illas impurae et erroneae doctrinae, quas mihi adversarii publice et privatim de me evulgarant, altiores radices agere meo silentio, et ecclesiastici muneris cessatione. Ut uno verbo dicam, necessitas me coëgit, vestrae ut petitioni obsequerer.

Interea loci non fuit minima mihi mearum afflictionum portio idiomatis permutatio. Nam cum Hispanica lingua possem, utcunque animi mei sensa exprimere, in Romano sermone saepius cogitor haesitare, balbutire ac meam infantiam prodere. Verum enimvero, quia mea impolita oratio vobis ingrata non est, qui potius perpenditis quid dicatur, quam quibus dictionis calamistris inuratur, me etiam nec taedet, nec pudet suscepti muneris. Imo saepius mente volvo ac revolvo illud AUGUSTINI: felicem esse necessitatem quae cogit ad meliora. Nam hoc possum ingenue fateri, me a multis annis, nunquam egisse vitam aut laetiorem, aut beatiorem, neque in meis studiis majori cum alacritate, et fortassis fructu fuisse versatum, quam ab eo tempore, quo in vestro coetu doctoris fungi munere coepi.

Atque utinam huic meae felicitati antiqui adversarii non rursus invideant, et novas meae tranquillitati insidias parent: de quorum praepostera contra me agendi ratione nimis multa hic dicere possem: et quidem promissae partitionis ordo requirebat, ut falsos rumores de me sparsos hic recenserem eosque veritate ostensa dispellerem; sed praestat eos silentio praeterire, quàm de re tam iniqua, tamque prolixa parum dicere.

Hoc solummodo opto, ut vel tantillum induciarum mihi isti dent, ut tranquillo, et pacato animo ex hac vita migrare queam. Me autem mortuo, vel sepulchri lapides rodant, si volunt.

Is het ons niet gegeven, de tegenspraak tusschen hetgeen CORRANUS en hetgeen zijne tegenstanders beweren, op te

lossen, wij hebben uit warme belangstelling in zijn persoon naar zijn woord gehoord en, de dedicatio verder overslaande, herhalen wij gaarne de lofspraken op den Dialogus geuit, die wij vroeger opteekenden.

Eene plaats, te recht merkwaardig te noemen, verdient door ons herlezen te worden; het is die waar CORRANUS zich als een voorstander van het zoogenaamd profeteeren der gemeenteleden hooren doet. PAULUS herinnert den Romein met wien hij de samenspraak houdt: Habetis in vestro coetu diversa dona pro gratia quae nobis credentibus dari solet. Cui igitur contingit Propheticum donum, ut divinae voluntatis sit interpres, sive libros sacros enucleando, sive ex divini numinis manifestatione res futuras praedicendo, is suae functioni strenuè incumbat pro fidei portione atque analogia, neque solus velit esse sapiens, solus doctus, solus omniscius.

Daarop spreekt de Romein: Deus bone, quam necessarium est hoc praeceptum nostrae Ecclesiae, in qua tam perturbatus ordo jam grassatur, ut tacentibus omnibus unus loquatur, unus dicat quicquid illi in buccam venerit, sedentes verò planè obmutescere cogantur. PAULUS antwoordt: Atque in aliis veri Apostolicis Ecclesiis non fit hoc modo, sed Prophetae duo aut tres loquuntur et alii sedentes dijudicant. Quod si quid alii assidenti patefactum est, prior tacet. Hac enim ratione possetis omnes sigillatim prophetare, ut omnes discant, et omnes ad discendum excitentur. Interea spiritus Prophetarum Prophetis et Prophetiae subjiciuntur, atque alii aliorum judiciis se regi sinunt. Neque Deus, qui hanc nobis agendi rationem revelavit, est seditionis autor, sed pacis. Obsecro ergo vos ut omnia decenter et ordine faciatis in vestro coetu. Si quis habet ministerium, versetur in ministrando: tum is qui docet, in docendo: tum qui exhortatur in exhortatione: qui eleemosinas pauperibus distribuit, is cum simplicitate versetur animo integro, fideli et recto.

Qui praeest diligenter incumbat suo muneri, qui tactus commiseratione benignè facit visitando aegrotos, prospiciendo egentibus, consolando afflictos et reliquis misericordiae operibus fungendo, non debet ea aegrè et invitus exequi sed hilari animo atque lubenti.

Het exemplaar, dat mijn geachte vriend uit zijne rijke verzameling mij ter leen verstrekte, is inderdaad hoogst merkwaardig om de aanteekeningen, die op den titel en het schutblad geschreven staan.

Het blijkt achtereenvolgens behoord te hebben aan JACOB of JOHANNES WILLEMSEN, het broederpaar, waarvan DE LA RUË [1]) met lof spreekt als van theologische liefhebbers, wier werken door velen op prijs werden gesteld. Daarna is 't het eigendom geweest van den eerwaarden ALBERTUS ALBERTHOMA, die in 1662 prediker werd te Appingadam, 1683 te Emden en van 1693 tot het jaar zijns doods, 1720, in zijn geboortestad Groningen. Ook des hoogleeraars ALBERTI's naam staat op het titelblad. Wie na diens overlijden in 1762 het boek gekregen heeft, weet ik niet; nu behoort het den godgeleerde, wiens theologische en bibliographische studiën, in en buiten ons vaderland te recht hoog gewaardeerd, over menig duister punt helder licht hebben verspreid.

Doch in de opgaaf dier namen op den titel bestaat het merkwaardige van dit exemplaar niet. Het titelblad bevat de volgende woorden met duidelijke letters van eene onbekende hand: Elegantem hunc libellum, suis sumptibus, denuo excudi curavit Groningae, ann. 1618 in 4to, vir spectatissimus, DOEDE VAN AMSWEER, fidei Reformatae apud Groninganos antistes gravissimus, una cum aliis scriptis

---

[1]) Geletterd Zeeland, bl. 187 volg.

utilissimis [1]). Later heeft eene andere hand het jaartal 1618 onderstreept.

Inderdaad is deze aanteekening belangrijk. Zij vermeldt een feit, waarvan wij tot heden nergens elders eenig spoor ontdekten. De aanteekening is zoo bepaald in hare opgaaf, dat wij aan de juistheid van het bericht niet mogen twijfelen, hoewel tot heden elke poging, die aangewend is, om haren inhoud nauwkeurig te ontleden, geheel vruchteloos is gebleven.

Zoo als wij DOEDE VAN AMSWEER kennen, vooral uit de door Mr. J. POTTER VAN LOON geleverde levensschets [2]), moeten wij hulde brengen aan zijne Evangelische gezindheid en warmen ijver voor de handhaving en uitbreiding der Protestantsche belijdenis in Groningen en Ommelanden. De ontrouw van RENNENBERG had hem naar Oost-Friesland de wijk doen nemen; van daar was hij met zijne beproefde liefde voor de goede zaak teruggekeerd en had, 17 Juli 1595, als lid der Gedeputeerde Staten deel genomen aan de eerste Synode, die te Groningen gehouden is; hij ontbrak niet op volgende Synoden, b. v. op die van 7 Sept. 1618, belegd ter voorbereiding van de Nationale, die naar Dordrecht haren naam draagt [3]).

DOEDE VAN AMSWEER moet sympathie jegens den dialogus van CORRANUS gevoeld en tevens schroom gekoesterd hebben, om voor zulk een meening uit te komen. Niet onwaarschijnlijk is het, dat een vroeger door hem geleverde letterkundige arbeid: de vertaling van SAVONAROLA's ascetische behandeling van den 31sten Psalm, hem door vele rechtzinnigen euvel was geduid. Onder den titel: Spieghel der

---

[1]) De Judicia over CORRANUS van SCULTETUS, RIVETUS en BRANDT, die op het schutblad voorkomen, zijn bekend en herhalen slechts het vroeger meegedeelde.

[2]) Groninger Volksalmanak, Jaarg. 1842 en 1843.

[3]) Vgl. BRUCHERUS, Gedenkboek van Stad en Lande, bl. 264 volg.

aenvechtinghe des Sathans enz. zag deze vertaling of beter gezegd bewerking in 1612 voor de tweede maal het licht, naar tijdsomstandigheden gewijzigd, te samen met een waere proeve des gheloofs, om ons in tijde des cruyses selfs wel te ondersoecken oft wy oock gheloovighe Christen ende rechte levendighe Ledematen CHRISTI syn en eene trouhertighe ende droevighe vermanighe aen de verstroyde uytgewekene ende ghemeene Ingesetenen der Stadt Groeninghen ende Ommelanden. De inhoud van dit geschrift neemt ons voor den schrijver in: hij belijdt daarin veel meer het Evangelische, dan het kerkelijke Christendom en behoort blijkbaar tot den kring van hen, die in het opstellen van en ijveren voor vaste formules van godsdienstige overtuigingen groote schade duchtten voor den bloei der gemeente. Aan zulk een man moest het geschrift van CORRANUS welkom wezen. Is het zoo vreemd, dat hij van zulke ingenomenheid blijk gaf door voor zijne rekening het zeldzaam geworden boekje te laten herdrukken, una cum aliis scriptis utilissimis?

De bundel heeft dus op den titel niet den naam van CORRANUS gedragen en schijnt onopgemerkt zijn weg gezocht te hebben.

TRIGLAND weet van dien herdruk even weinig als WTENBOGAERT. Een boekenkenner van latere tijden, GERDES namelijk, heeft dien nooit in handen gehad, en tot heden blijft deze merkwaardige aanteekening een onopgeloste vraag voorleggen aan allen, die den dialogus theologicus hunne belangstelling wijden.

Het andere geschrift, in den titel van mijn opstel bedoeld, is de Commentaar van CORRANUS op den Prediker. Nu ik in het bezit ben geraakt van een exemplaar der

eerste uitgaaf, wil ik de gelegenheid niet ongebruikt laten, om iets uit het merkwaardige van dit boek ter algemeene kennisse te brengen. De titel in zijn geheel luidt: Sapientissimi Regis SALOMONIS concio de summo hominis bono, quam Hebraei Cohelet, Graeci & Latini Ecclesiasten vocant. In Latinam linguam ab ANTONIO CORRANO Hispalensi versa, et ex eiusdem praelectionibus Paraphrasi illustrata. Accesserunt et notae quaedam in singula capita, quibus totius concionis oeconomia ac singularum ferè sententiarum Dialectica connexio, simul cum Rhetorica elocutione ostenditur. Londini, Per JOHANNEM WOLFIUM, expensis ipsius Authoris. 1579.

Zeer gunstig is door bevoegde beoordeelaars over de waarde van den inhoud geoordeeld[1]). CORRANUS deelt daarin eene omschrijvende verklaring van den Prediker mede, terwijl de vertaling ter zijde van die verklaring is geplaatst.

Uit de opdracht aan THOMAS BROMLEY, Engelands kanselier, blijkt, dat het werk voortgevloeid is uit de voorlezingen, welke CORRANUS in het openbaar gehouden heeft, zeven jaar vóór dat ze nu in 1579 het licht zien. Hij draagt ze hem op: Primùm quod in vestro templo inter praelegendum fuit elaborata, atque ex meis praelectionibus, ibidem ante septennium habitis, collecta. Deinde quòd toto illo tempore ea benevolentia atque amicitia me es prosequutus, ut te cum ornatissimo tuo fratre GEORGIO BROMLEIO, prae reliquis omnibus illius coetus senioribus, faventissimum semper habuerim. Quid quod filius tuus primogenitus, HENRICUS BROMLEIUS, optimae spei adolescens, eo est erga me animo, ut patrem amicitiae officiis superare

---

[1]) Geschiedk. Nasporingen, III bl. 188 volg.

studeat? Denique cognati. affines. adeoque quotquot sunt in tua familia, certatim quaerunt occasiones, ut de me bene mereantur. Huc etiam accedit. quod cùm nuperrimè sis evectus ad eum summi Cancellariatus gradum, ut (secundum Regiam Majestatem) in jure dicundo summum locum in hoc regno teneas: mihi visum est. isto commentariolo tuam dignitatem. SALOMONIS sapientissimi Regis veluti ore, ad hanc de summo hominis bono disputationem, inter gravissimas tuas occupationes. perpendendam excitare.

In de epistola ad lectorem laat hij zich uitvoeriger uit over aanleiding en beteekenis van zijn arbeid; hij heeft er zich toe gezet. eoque confidentiùs. quod nulla adhuc extaret paraphrasis. quae cujusquam doctoris judicio magnopere probaretur: cùm ipsum concionatoris scopum omnes aut neglexerint. aut non sint assecuti. nec methodum ullam in tractando servaverint. nec sententias. ex quarum apta inter se connexione. omnis penè totius concionis venustas, atque etiam utilitatis bona pars dependet. colligarint: sed in singulos versiculos uti absolutas diversorum locorum gnomas. suo more sint commentati. In quem procul dubio errorem, ex scopi seu status ignoratione sunt inducti. Nam Paraphrastes Chaldaicus reclamantibus doctis omnibus. adeò re ipsa prorsus adversante, totam concionem ad circumstantiam defectionis ROBOAMI detorquet. Graecus. praeterquam quod statum quaestionis nullum ostendat, graecam versionem sequutus. (quae saepenumero toto coelo ab Hebraico contextu dissidet) versiculos singulos ita circumloquitur, ut non authoris mentem explicasse. sed in verborum duntaxat cortice haesisse videatur. JOANNES CAMPENSIS, vir alioqui insigniter literatus. vulgatam editionem ἐκφράσει potius, quàm paraphrasi conatus explanare. in eosdem ferè scopulos impegisse videtur. Quem verbatim ferè sequutus est EOBANUS HESSUS, Poëta Germanus. Porro THOMAS DRANTA. Anglus in sua poësi meas praelectiones est secutus prioribus capi-

tibus: sequentibus vero alios interpretes, quia me lentè progredientem in publicis praelectionibus expectare, molestum ducebat. Jamverò quod ad commentarios attinet, (quia de singulis judicium facere, absque arrogantia vix possem) illud in genere dicam, nullum me adhuc vidisse omnium, qui mea quidem sententia, verum authoris scopum sibi proponeret, ad eumque totum disputationis filum dirigeret. Itaque Graeci ferè omnes doctores atque hos sequutus ex Latinis HIERONIMUS, existimarunt, SOLOMONEM hic in rerum physicarum explicatione versari. Recentiorum pars melior, SOLOMONI propositum fuisse volunt, divinam asserere in rebus humanis providentiam, alii damnari censent nimios labores, nimiam curam ac sollicitudinem: contraque doceri, laeto hilarique animo nostris laboribus vitaeque commoditatibus esse fruendum: denique alii alios fines sunt commenti, ut in tanta commentariorum multitudine. vix unus atque alter sit, qui scopum attigerit: idque adeo leviter, ut perstrinxisse potius. quàm ostendisse. incidisse in eum, quàm invenisse certoque statuisse videatur: ut operae pretium facturum me putarim: si vel scopum authoris quasi digito assignarem, ad eumque universam orationem dirigi oportere, monerem, et sparsas vagasque sententias, quae ad nullum certum finem tendere nec conjungi ullo modo posse videbantur. inter sese (quoad ejus fieri posset) connectere, et ad scopum suum accommodare tentarem. Quod si fortasse in tanta difficultate, perplexitateque minus alicubi feliciter feci. et nonnulla (uti revera sunt) aliquantum detorta et ad certum finem violentius tracta videbuntur: illud candoris tui erit (lector benignissime) cogitare, perfectionis laudem simul et inventionis, penes unum esse non solere: et aliquanto esse difficilius, de integro aliquid invenire, quam ab aliis excogitata deinceps elaborare atque perpolire.

De door hem hier genoemde voorganger JOANNES CAMPENSIS is de Leuvensche hoogleeraar, wiens succinctis-

sima et quantum Hebraica phrasis permittit. ad litteram proxime accedens paraphrasis in concionem SALOMONIS Ecclesiastae bij herhaling is gedrukt of afzonderlijk of vereenigd met des hoogleeraars paraphrasis Psalmorum. PAQUOT. Mémoires. tom. XI pag. 228 ss. beschrijft deze werken en de ontvangst. die er aan ten deel viel[1]).

Eene persoonlijke ontmoeting van CAMPENSIS en den gevierden Duitscher EOBANUS HESSUS te Neurenberg en te Regensburg wekte EOBAN op. om wat CAMPENSIS in proza gedaan had, in dichtmaat te beproeven. Daar hij de Hebreeuwsche taal niet machtig was. kon hij den oorspronkelijken tekst niet ten grondslag van zijn arbeid leggen.

Die het gedicht van EOBAN in handen gehad hebben. oordeelen er niet gunstig over[2]).

De Engelsche poëet van wien CORRANUS daarna spreekt. is mij tot heden een onbekend persoon gebleven.

't Schijnt. dat CORRANUS lang naar een uitgever gezocht heeft: immers de epistola ad lectorem is geteekend 1574, en het boek zag in 1579 op eigen kosten het licht. Blijkbaar is hij met zijn werk zeer ingenomen. en wacht van de gezette lezing goede vruchten voor de waardeering van het zedelijk leven.

De paraphrasis wordt gevolgd door eene reeks annotationes van isagogischen en exegetischen aard. waaronder verscheidene van zeer goeden tact getuigen en des auteurs gezond oordeel doen kennen. Het geschrift noopt ons hem ook als dichter en liefhebber van dichtkunde te begroeten.

---

[1]) Vgl. annuaire de l'université de Louvain. 1845 pag. 185 ss. en F. NÈVE, mém. hist. sur la collège des trois langues (1856) pag. 242 ss.

[2]) Vgl. het oordeel van EOBAN's biograaf CARL KRAUSE (1879) II S. 99 fg.

Op de keerzijde van den titel vinden wij deze regelen:

Libellus alloquitur Lectorem.

Cum paucì sapiant, paucis placuisse laboro:
Difficile est multis et placuisse bonis.
Invidiae morbo praesens malè judicat aetas:
Judicium melius posteritatis erit.
Cogitur HABEL quisque suum sufferre CAINUM:
Divexat fratrem frater et ipse necat.
CHRISTUM nobiscum qui praedicat, attamen atrox
In fratrem saevit, dixeris esse CAIN.

Improbis displicere magnum est probitatis indicium.

HORAT. Epist. 16. ad. QUINTIUM.
Mordear opprobriis falsis? mutémque colores?
Falsus honor juvat, et mendax infamia terret,
Quem? nisi mendosum et mendacem?

TA
ΠΑΘΗΜΑΤΑ
ΜΑΘΗΜΑΤΑ

De laatste bladzijden zijn evenzeer met dichtregelen gevuld.

Argumentum cohelet, id est concionatoris. per A. C.

Sub globo solis, nihil est perenne,
Nil nisi vanum, miserum quid non est?
Praeter humanos animos, in isto
Corpore sparsos:
Et Dei legem, monitusque suaves,
Spiritus sacri: docet hic timorem
Numinis, cujus solitum favorem
Sensimus omnes.

Hic bonis, laetis animis fruamur,
Quae Deus donat, meritas agentes
Gratias, summo superüm magistro.
Atque tonanti.

SOLOMON alloquitur Lectorem.

Si quaeris quis sum, sum Rex: si nomen, in ore est:
Sum SOLOMON magnus: sum concionator: et autor
Libri: qui tradit sub coelo esse omnia vana.
Vana superstitio, divinus cultus inanis:
Vanae divitiae: vanus decor omnis honósque:
Fastus, nobilitas et stirps longo ordine ducta:
Copia dicendi, medicina, sophistica, fraudes.
Ergo, (inquit SOLOMON) res est dignissima virtus:
Digna viro pietas, castus timor, atque verendi
Numinis amplexus: cognoscere corpora nostra
In terram redigenda: animosque ad regna beatae
Esse reversuros vitae, sunt unde profecti.
Ergo timere Deum caput est: sapientia summa
Nosse Deum: fideique Dei nos dedere totos.

Ik heb mij lang en vaak met CORRANUS bezig gehouden en toch durf ik nog geen bepaald oordeel uitbrengen over den man, die door zooveel goed en kwaad gerucht is doorgegaan. Daarom betreur ik te meer het gemis van de noodige gegevens, om met zijn vroeger leven — de eerste jaren zijner ambtsbediening — bekend te worden. Ik moet erkennen: wat wij daarvan weten, getuigt niet sterk voor hem.

Eene kleine bijdrage tot dit weinig bekende meen ik nog gevonden te hebben in een artikel van la France Protestante, dat in de tweede uitgaaf van dezen meester-

lijken arbeid te lezen staat. De persoon, daar [1]) genoemd: ANTOINE DE BELLERUE, komt mij voor dezelfde te zijn als onze CORRANUS, wiens naam BELLERIVE lichtelijk BELLERUE gelezen werd. Van dezen wordt daar gezegd: »pasteur de »Toulouse, fut présenté aux capitouls par BARTHELEMY PRE-»VOST, procureur au parlement, au nom du consistoire de »l'église réformée, dans la séance du lundi 16 Mars 1562". De auteur van dit artikel brengt de opmerking in het midden, dat bij de schaarschte der berichten betreffende de Hervormden in Toulouse ook de vluchtigste aanteekening van belang moet worden geacht. Daarom neemt hij de volgende over: »Mons. BEGON, je vous prie expedier au »porteur faicte réception du sieur DE BELLERUE. En payant. »Vostre frère et serviteur PREVOST." Dit is het eenige, dat in het stedelijk Archief van Toulouse over genoemden persoon voorkomt. Het gewicht dezer aanteekening klimt in waarde, wanneer wij, de breede lijst der in Toulouse ten jare 1562 veroordeelden inziende, daarop genoemd vinden, onder N°. 63: ANTOINE DE CORE en daaruit dus de gevolgtrekking maken, dat CORRANUS onder beide namen bekend was in den kring der gemeente van Toulouse [2]).

Gaarne erken ik, dat ook deze mededeeling niet veel licht over den levensgang en de persoonlijkheid van CORRANUS doet opgaan. Niemand gevoelt zich meer verlegen tegenover den eisch, om dezen mensch te schetsen, dan ik, die zoolang mij met zijne geschriften heb bezig gehouden.

Voor zoo ver ik hem mocht leeren kennen, zou ik meenen, dat er meer aan zijn karakter dan aan zijne bekwaamheden ontbroken heeft en ijdelheid ook bij hem de bron van veel kwaad is geweest.

---

[1]) l. c. II. pag. 226. s.

[2]) La France Prot. II. pag. 45 ss. dankt deze lijst aan denzelfden geschiedkundige, wiens pen het werk met vele bijdragen verrijkte, CH. PRADEL van Toulouse.

Eer ik van hem en zijne geschriften afscheid neem, laat ik de gelegenheid niet ongebruikt om in het vroeger geschrevene eene verbetering aan te brengen, die mij door voortgezet onderzoek in de pen wordt gegeven.

Op bl. 20 der Polemische en irenische theologie nam ik de volgende regels over uit een brief der Fransche Synode van Montpellier, gehouden in Mei 1598; on écrira à Mr. l'ambassadeur d'Angleterre et à Mr. DE LA FONTAINE, pour les avertir des écrits injurieux publiés contre nos Eglises par SUTELIFFE et SAVAVIA, afin qu'ils obtiennent de la Reine, que de tels écrits ne soient pas vendus publics en Angleterre." Bij het overnemen dezer zinsneden verklaarde ik: »de verbetering der namen van ZOETELIEF en »SARAVIA is het eenige, dat ik ter toelichting van dit be»sluit kan in het midden brengen." Beter onderricht ben ik in staat, over het besluit dier synode het noodige licht te verspreiden.

Een brief van BEZA bracht mij op het rechte spoor. Aan den door hem zeer vereerden LUDWIG, graaf von Wittgenstein, schreef hij, onder dagteekening van 23 Aug. 1592 uit Genève: mitto ad te, quod SARAVIAE cuidam Episcopolatrae, pro nostro Presbyterio Belgarum fratrum rogatu, respondi. Alterum autem Anglum, non tam disputatorem, quam scurrilem convitiatorem, SUTLIVIUM nomine, adhuc mihi visum est negligere. Quis sit autem ecclesiarum Anglicarum status et quid tandem sit illic secuturum, nisi Deus ipse illi ἀταξίᾳ medeatur, vel ex eo conjici potest, quod ex eodem Regno tacentibus aut fortassis etiam faventibus Episcopis, tales libri prodeant, quorum auctores, ERASTUS videlicet illic renatus, SARAVIA Belga et SUTLIVIUS Anglus in eodem argumento tam inter se dissentiant, quam in oppugnanda veritate consentiunt: unus quidem totam Ecclesiasticam jurisdictionem abolens, alter Episcopali dominationi, tertius denique civili Magistratui omnem etiam

αὐτοκρατορικὴν potestatem attribuens, ut triceps monstrum illinc prodiisse, merito videri possit [1]).

De leden der genoemde Fransche synode deelden ten volle in het gevoelen van BEZA betreffende de inrichting van het kerkelijk bestuur en het handhaven der kerkelijke tucht. Het Calvinisme, het Fransche zoo min als het Nederlandsche, kon op dit punt tegenspraak dulden.

Dit bleek, toen SARAVIA in 1590 uit Londen, waar hij verblijf hield, zijn liber de ministrorum Evangelii diversis gradibus met eene opdracht aan de Evangeliedienaren in ons vaderland, het licht had doen zien, gevolgd door eene defensio tractatus sui [2]). Hij verklaart daarin, de pen opgenomen te hebben met de heugenis van den toestand der kerkelijke zaken, gelijk hij zelf dien hier te lande gekend had: »direptae sunt apud vos opes Ecclesiae sine ullo discrimine sacri aut prophani, perinde ac si aliquid possidere Ecclesias CHRISTI sub Christiano magistratu nefas esset, et haec Ecclesiae Romanae praecipua sit haeresis, quod divitias possideat. Quod superest adhuc, totum in Burgimagistrorum et Scabinorum (qui cujus sint religionis vos scitis) est protestate; vestrae fidei dispensandus ne obolus quidem relictus est.

De inrichting der Engelsche, Episcopaalsche kerk lacht hem aan; hij houdt zich overtuigd, dat de geestelijkheid, zal deze een gezegenden invloed oefenen, over kerkelijke goederen vrije beschikking behoort te hebben en haar gezag niet anders dan winnen kan, indien er onderscheidene graden en waardigheden onder hare leden zijn.

---

[1]) G. FRIEDLAENDER, Beiträge zur Reformationsgeschichte. Sammlung ungedruckter Briefe des REUCHLIN, BEZA und BULLINGER (1837) S. 195 fg. een bundel, dien ik eerst onlangs leerde kennen en wegens den inhoud der brieven en de daarbij gevoegde aanteekeningen waardeer.

[2]) Herdrukt in Diversi tractatus theologici, Londini 1611, pag. 1 sq.

Den inhoud van het geschrift kunnen wij met SARAVIA'S eigene woorden aldus omschrijven: quamvis praesens disputatio de Euangelii Ministris et Ecclesiarum CHRISTI pastoribus instituatur: nos tamen de διακονία et Diaconorum officio pauca quaedam sumus dicturi. Cum enim Euangelica doctrina non nobis rerum divinarum et futurorum bonorum contemplationem otiosam proponat, sed omnium virtutum atque inprimis Christianae dilectionis exercitium: ex Euangelii ministerio aliud ministerium natum est, quod circa corporeas praesentis vitae necessitates versatur et Ecclesiasticae pecuniae habet administrationem. Atque ita duplex ministerium est Ecclesiae, alterum quod tantum Dei gloriam et animarum salutem respicit, alterum verum externarum procurationem. Postea de honore et reverentia, quae naturae et Dei lege, omniumque gentium jure debetur sacrorum Ministris, disputabo: postremo: de sacrilegiis et sacrilegorum poenis, contra nostri temporis bonorum Ecclesiasticorum direptiones. Tria haec ob argumenti diversitatem in tres libros distinxi; sed quia connexa sunt et se consequuntur, simul in eodem volumine conjunxi.

Met voorkennis en goedkeuring van JOHN WHITGIFT, Archiepiscopus Cantuariensis, was dit opstel van SARAVIA in het licht verschenen[1]). Niet slechts gaf het BEZA een brief aan den aartsbisschop in de pen, maar ook een tegenschrift: ad tractationem de ministorum evangelii gradibus ab HADRIANO SARAVIA Belga editam THEODORI BEZAE responsio, ten jare 1592 verschenen[2]). Het kon kwalijk anders, of de inhoud er van moest scherp wezen. BEZA heeft geen vrede gehad met de hoofdgedachte, die bij SARAVIA denken en doen bezielde: quidquid in Ecclesia Ro-

---

[1]) Vgl. JOHN STRYPE'S, the life and acts of J. W. (1718) p. 405 sq.

[2]) Ik heb het stuk niet in handen gehad en ken het alleen naar het antwoord van SARAVIA.

mana videmus fieri, male et imperite tanquam Idolatricum statim a nonnullis rejicitur; plurima ibi sunt illius Ecclesiae corruptione antiquiora, quae Divina institutione et Apostolica traditione a Patribus fuere in Ecclesiis recepta: quae etsi ibi corrupta sint, non idcirco desierunt esse quod erant et sunt natura sua.

BEZA's geschrift was niet alleen tegen SARAVIA, maar ook tegen een van diens geestverwanten gericht, MATTHEW SUTCLIFFE. Deze had zelf aan BEZA geschreven [1]) en zich ook doen kennen als tegenstander van het Presbyteriaal-systeem. Met SARAVIA was hij het in dit opzicht eens, doch verschilde van dezen hierin, dat hij den Staat grooten invloed op het bestuur der kerkelijke zaken vergunde. Zijne denkbeelden had hij ontwikkeld in een geschrift, waarvan ik alleen den titel ken: querimonia ecclesiae. Doch al werd daarin met veel lof van BEZA gesproken, inhoud en strekking mishaagden aan dezen ten hoogste, gelijk hij onverholen beleed in de letteren, welke door hem aan WHITGIFT gericht werden [2]).

Deze strijd wekte veler aandacht met name in ons vaderland ook buiten den kring der godgeleerden. CORNELIS PIETERSZOON HOOFT heeft er in de memorien en adviesen [3]), door hem als lid van de Amsterdamsche vroedschap voorgedragen, bij herhaling melding van gemaakt. Tegenstander van BEZA's godgeleerde richting had hij zich vooral aangetrokken gevoeld door die plaatsen, waar SARAVIA den Geneefschen theoloog te recht wijst. Bij de vrienden van dezen — zij waren vele en invloedrijke — hadden

---

[1]) Vgl. STRYPE, a. w. pag. 405 sq.

[2]) De brief is afgedrukt in het Appendix van STRYPE's Life of Whitgift, p. 174 sq.

[3]) In 1871 uitgegeven door het Historisch genootschap te Utrecht, als deel 16 van de Nieuwe reeks der werken. Vgl. bl. 20 volg; 40 en 363. In den bundel wordt aan het clericalisme duchtig de les gelezen.

de tractaten van SARAVIA groote verontwaardiging opgewekt. De Heidelberger godgeleerde POLANUS berichtte aan zijn vriend PISCATOR: misit ad me venerandus senex et praeceptor meus D. BEZA Responsionem suam ad HADRIANI SARAVIAE tractationem de ministrorum Evangelii gradibus, ex qua perspicio, serpentem illum antiquum ubique insidiari Ecclesiae. Het gerucht, dat SUTCLIFFE Episcoporum nomine de synode der Fransche kerken zou bezoeken, werd als kwade tijding door TOSSANUS aan den graaf von Wittgenstein medegedeeld. Hij zou er ook trouwens niet vriendelijk ontvangen zijn, blijkens het ons bekende schrijven der Fransche broederen.

De bron, waaruit SUTCLIFFE's lotgevallen en werkzaamheden kunnen worden toegelicht, CHALMER's Gener.-Biog.-Dict. XXIX [1]) was mij, tot mijn leedwezen, niet toegankelijk.

---

[1]) FRIEDLAENDER, a. W. S. 195.

VOOR DE LETTERKUNDIGE GESCHIEDENIS

VAN

CALVYN'S INSTITUTIO.

De uitgave van het Corpus Reformatorum, ondernomen als Series altera door de Straatsburger hoogleeraren BAUM, CUNITZ en REUSS, verschaft ons eenen nieuwen druk van CALVYN's werken. Aan de reeds verschenen gedeelten dier Series altera gaan zeer belangrijke prolegomena vooraf, wier inhoud bewijst, dat de ondernomen taak in goede handen is. De vrucht van scherpzinnige navorschingen aangaande de Institutio CALVINI worden ons in die prolegomena aangeboden. Het oogmerk der geleerde schrijvers heeft zich niet uitgestrekt tot het leveren eener, zooveel mogelijk, volledige historia litteraria van de Institutio; ware dit het geval geweest, onze vaderlandsche pers zou van hen eene eervolle vermelding verdiend hebben, eene gissing, die zij zelve hoogst waarschijnlijk maken door hunne mededeeling (II pag. VI) aangaande de Elzeviersche uitgaaf der Institutio van 1654, waarvan zij zeggen: cujus splendidissimae editionis posside-

mus sex exemplaria diversis diversorum bibliopolarum titulis distincta[1]).

Zij het mij vergund, iets te leveren ter aanvulling van hun arbeid en op de volgende bladzijden eene schets te geven van de onderscheidene uitgaven en vertalingen der Institutio, die hier te lande het licht gezien hebben[2]). Dat voornemen omvat natuurlijk ook de verplichting, om de, wel wat vluchtige, aanteekeningen van GERDES te verbeteren, en de volvoering er van wekke anderen op, de uitgaven, die mij in weerwil van allerlei nasporingen onbekend gebleven zijn, aan te wijzen en te beschrijven.

Tot passende inleiding zij kortelijk een en ander hier ter sprake gebracht, wat genoemde hoogleeraren, BAUM, CUNITZ en REUSS, hebben aangeteekend. Door hun nauwkeurig onderzoek is bewezen, dat de eerste uitgaaf der Institutio ten jare 1536 in het Latijn heeft plaats gehad, die in het Fransch in 1541.

Gedurende het leven van CALVINUS hebben in het geheel tien Latijnsche en dertien Fransche uitgaven het licht gezien, telkens verbeterd, eindelijk aangegroeid tot dien omvang, waarin wij het boek kennen. Naar de uitdrukkelijke verklaring van CALVYN was het boek voor de studeerenden in de godgeleerdheid bestemd: »mon but a été de préparer ou instruire ceux qui se voudront adonner à l'étude de Théologie, à ce qu'ils ayent facile accès de lire l'Ecriture Sainte et à se bien avancer à l'entendre et tenir le bon chemin et droit sans choper. Car je pense avoir tellement

---

[1]) De Belgische bibliograaf, aan wien wij het werk Les Elzevier, Histoire et annales typhographiques, te danken hebben, A. WILLEMS, deelt in de aanteekening bij dit voortbrengsel der Leidsche pers de opmerking mede, pag. 184, dat de exemplaren van dezen druk, die de namen van andere firma's dragen, ne contiennent pas l'épître dédicatoire des ELZEVIER à ABRAHAM HEIDANUS.

[2]) Hetgeen ik mededeelde in de Godgel. Bijdragen van 1868 en 1869 wordt hier in verbeterden vorm weergegeven.

coupé la somme de la religion chrétienne en toutes ses parties, et l'avoir digérée en tel ordre, que celui qui aura bien compris la forme d'enseigner que j'ay suivie, pourra aisément juger et se résoudre de ce qu'il doit chercher en l'Ecriture. Et pourtant il n'est pas besoin qu'en mes Commentaires, auxquels j'expose les livres de l'Ecriture Sainte en longues disputes des matières qui sont là traitées, vers que le présent livre est une adresse générale pour guider ceux qui desirent d'être aidés, comme de fait on voit que je n'aime pas d'extravager ni user de longue prolixité.

Wie den schrijver der Institutio gedenkt, houde een woord van hulde niet in de pen, waarop de ijver van sommigen in het verbreiden van het werk rechtmatige aanspraak heeft. Ik denk niet aan de drukkers en uitgevers, neen, ik spreek over de colporteurs, die geen levensgevaar ontzagen, om dit boek in te voeren, waar het den toegang versperd vond. Twee hunner leeren wij kennen naar de zeer belangrijke mededeelingen van la France Protestante, welke tweede uitgaaf, sous la direction de M. HENRI BORDIER, een schitterende getuigenis aflegt van het talent en den ijver onzer Fransche broeders.

JEAN BEAUMAISTRE en zijn vriend JEAN MORIGAN stelden zich volgaarne ten dienste van CALVYN's vriend, LAURENT uit Normandië, om enkele geschriften van den Hervormer, welke voor rekening van LAURENT waren gedrukt, binnen de grenzen van Frankrijk te verspreiden. Als kooplieden vermomd zochten zij het verbodene aan den man te brengen, telkens blootgesteld aan het gevaar, om ontdekt en wegens die koopwaar aan den lijve gestraft te worden. MORIGAN spreke verder zelf uit den brief, dien hij kort vóór zijn marteldood in 1560 uit zijn kerker aan LAURENT heeft gezonden [1]. »Toutes foys je ne scays si vous

[1]) La France Protest, tom II (2e Edition) pag. 82.

»avez receu les lettres part lesquelles vous mandions quel-»que marchandise. desirant faire quelque voyage pour puis »après vous porter argent (ce que heussions faict) n'eust »esté mes liens. Toutes foys si ce bon Dieu me tire d'entre »les mains de ces cruelz tirans. j'espère bien tost (Dieu »aydant) vous en porter et croys que cependant ma deten-»tion des prisons mon compaignon[1]) fait son devoir; part »quoy il vous plaira nous tenir pour excusé et l'ung et »l'autre. car depuis cinq ou six moys le temps a esté bien »rude pour nous. Et mesme on ne pouvoit porter ny faire »mener balle aucune sans estre visitée. part quoy il se »falloit necessairement tenir en ungne ville. Or, part la »grace de Dieu, je feuz pris prisonnier le XVIIe juing »saisy de 2 Institutions latine follio CALV. et d'une »Harmonie foll. et fuz mené au Temple. prison subal-»terne; auquel lieu ne fuz poinct deulx heures sans estre »interrogué de ma foys. De laquelle (part la grace de Dieu) »j'en fais confession. selon que ce bon Dieu m'auvoit dis-»persé."

Tot zoover het citaat; zij het overgenomen en gelezen met diep gevoelden dank. dat zulke dagen geweken zijn, maar het in zulke dagen niet ontbroken heeft aan getuigen voor de waarheid. die door hun geloof blijven spreken, nadat zij gestorven zijn.

Slechts met een enkel woord worde den lezer herinnerd, dat in Duitschland en Engeland het werk van CALVYN geene mindere belangstelling wekte, dan in Zwitserland en Frankrijk. Aan de hoogeschool van Heidelberg kwam de Institutio spoedig als handboek voor het onderwijs in gebruik. Door de gemeenschappelijke zorg der hoogleeraren verscheen zelfs in 1597 eene Duitsche vertaling;

---

[1]) Hij bedoelt JEAN BEAUMAISTRE, die waarschijnlijk later een zelfde lot heeft ondergaan.

zij drukten zóó handelend het voetspoor van hun voorganger OLEVIANUS. Deze had voorlezingen gehouden over de Institutio en ze zóó ingericht, dat elk vierendeel jaars een boek werd afgehandeld. Om deze lessen te vruchtbaarder te maken, gaf hij in 1586 in zijne Institutionis Christianae religionis epitome ex Institutione JOH. CALVINI excerpta, en daardoor bij wijze van inleiding dengenen, die met de studie der godgeleerdheid een begin maakten, een goed overzicht van het geheele werk. De Schafhauser Rector en predikant JOH. JEZLER volgde het door OLEVIANUS gegeven voorbeeld in het openbaar maken (1610) van een Schediasmus succinctus lemmatibus universum complectens Christianismum, desumtus ex solida JOH. CALVINI de Relig. Chr. Instit., quo sublevari potest non tam memoria quam intellectus eam legentium. In Engeland schijnt zelfs reeds in 1580 een kort begrip van CALVYN'S Inst. gedrukt te zijn, dat ons niet bevreemden kan, wanneer wij van Roomsche zijde uit dien tijd en dat land de getuigenis vernemen: libri Inst. CALVINI in Anglia in tanto pretio sunt, ut tum Anglice exactissime versi in singulis ecclesiis legendi appendantur, tum in utraque illic academia, cursu philosophico absoluto, futuris Theologis hi primum ante omnia praelegantur.

Ons vaderland bleef niet ten achteren in het waardeeren van CALVYN'S werk. GERDES heeft in het 1e stuk van het 2e deel van zijn scrinium antiquarium s. miscellanea Groningana, pag. 465 sqq, waar hij eene historia litteraria der Instit. geeft, aldus geschreven met het oog op ons vaderland: in Belgicam linguam idem hoc opus plane aureum conversum esse, non est quod dubitare quispiam posset, cum ipse Belgicam versionem Amstelodami a 1614 (?) in folio apud HENRICUM LAURENTII editam possideam, procuratam per CAROLUM AGRICOLAM

v. d. m. Rhenoburgensem: cui subjuncta legitur supplicatio de necessaria Ecclesiae Chr. Reformatione ad invict. Caesarem CAROLUM V et reliquos Principes in comitiis Spirensibus congregatos eodem CAROLO AGRICOLA interprete.

Iets verder, pag. 467, bij het opnoemen van de beste uitgaven der Instit., zegt hij: DANIEL COLONIUS, Collegii Gallo-Belgici apud Leydenses Rector, anno superioris saeculi tricesimo sexto, idem hoc neque minori cum successu atque gratia adortus est opus, edendo ad vir. cl. DAN. HENSIUM librum sub tit: Analysis paraphrastica Instit. JOH. CALVINI, Disputationibus XLI contexta, auctore DANIELE COLONIO. Lugd. Bat. ex off. Elseviriana A 1636, qui liber, minutioribus literis impressus, paginas 950 complectitur atque pleniorem aliquantisper, quam OLEVIANI erat, Isagogen in hoc opus continet, cum hac epigraphe:

Aureus hic liber est, hunc tu, studiosa juventus,
Si cupis optatam studiorum attingere metam,
Noctes atque dies in succum verte legendo.

Het strekt mij tot genoegen de medegedeelde berichten van GERDES te kunnen aanvullen, eerst wat betreft de hier te lande gegeven uitgaven, daarna wat aangaat de in onze moedertaal bewerkte vertalingen der Institutio.

Was het al niet de pen eens Nederlanders, die in 1586 te Londen in het Latijn en Engelsch eene bewerking der Institutio het licht deed zien, het was die van GUIL. LAUNAY, van hem, dien Curatoren der Leidsche hoogeschool vruchteloos tot het leergestoelte geroepen hadden.

Wij moeten reeds hier met een paar woorden van 's mans arbeid gewagen — hoewel slechts de vertaling van zijnen arbeid (en daarover straks nader) ons onder de oogen kwam — daar de door hem vervaardigde Centum aphorismi, quatuor librorum Instit. Christ. Relig. summam et seriem breviter complectentes voor de Latijnsche uitgaven der Inst. hier te lande verschenen,

herdrukt zijn. Men vindt ze b. v. voor de fraaie uitgave in folio, die in het jaar 1654 te Leiden het licht zag met eene opdracht van de ELZEVIER'S aan A. HEIDANUS, uit welke niet blijkt, welk geleerde toezicht over dezen druk gehouden heeft. In de admonitio ad lectorem super hac editione wordt met hoogen lof melding gemaakt van de Institutionum analysis, welke de regent van het Walsche collegie, DANIEL COLONIUS, ter perse bezorgd heeft. Deze Analysis paraphrastica, auctore DANIELE COLONIO te Leiden in 1636 ex officina Elzeviriana met een opdracht aan D. HEINSIUS verschenen, is een duodecimo, van 950 bladzijden. Den inhoud omschrijven wij best, wanneer wij dien karakteriseeren als een uitvoerig dictaat over de Institutie, waardoor zij, ten behoeve der studeerende jongelingschap, werd toegelicht. Wat den druk betreft, merken wij op, dat onder de meest gezochte voortbrengselen der Elzeviersche pers deze uitgaaf boven aan staat; in het bekende werk van CH. PIETERS, Annales de l'imprimerie Elzevirienne, pag. 95, is gezegd: cette édition est imprimée avec beaucoup de soin et c'est un des plus jolis Elsevier, que l'on a pourtant omis dans le plus grand nombre des catalogues; deze gunstige getuigenis is herhaald in het reeds genoemde boek van ALPHONSE WILLEMS, les Elzevier, Histoire et annales typographiques, pag. 109, waar in N°. 439 deze aanteekening te lezen staat: édition fort jolie et imprimée avec beaucoup de soin, ce qui s' explique d'autant mieux que DANIEL COLONIUS était le beaupère de BONAVENTURE ELZEVIER.

In een exemplaar van dezen druk, dat op de keizerlijke bibliotheek te St. Petersburg gevonden en ons beschreven wordt door CH. FR. WALTHER in zijn werk: les Elzevir de la Biblioth. Imp. de St. Petersbourg, pag. 114, staat het navolgende te lezen: rarus liber, quem in paucissimis bibliothecis reperies. Non est in MAYERI, ITTIGII,

REIMANNI, GUNDLINGII, UFFENBACHII, etc. bibl. Bis tamen prodiit, primum Lugduni 1628 in 4to, quae est in Bibl. Bodl. et iterum 1636 hac forma.

Deze aanteekening heeft voor ons hare groote waarde. Gelijk zij zegt, was de analysis reeds in 1628 uitgegeven. Die opgaaf wordt bevestigd, zoodra wij de editie van 1636 inzien, want in haar vinden wij de approbatio der theol. faculteit, geteekend XXIV Jul 1628, weer afgedrukt. Raadplegen wij den Catalog. libr. imp. Bibl. Bodleianae (1843) tom. I pag. 578, dan treffen wij den titel aan, anal. parap. cet. met opgaaf van het formaat in 4to en het jaargetal 1628; evenzoo bij BAYLE, Dict. II pag. 195 »il publia des Theses sur l'Institution de CALVIN en »1628". Deze druk heeft dus bestaan maar is niet bij ELZEVIER ter perse gelegd. DANIEL COLONIUS heeft dien bezorgd. Hij, de zoon van PIETER VAN CEULEN of PETRUS COLONIUS, was geboren te Metz, 27 September 1566, studeerde te Genève, te Heidelberg en te Leiden, bediende de gemeenten van Rotterdam en Leiden, in welke stad hij als regent van het Walsche Collegie zijn laatste levensjaren sleet. Hij was te Middelburg 10 December 1595 gehuwd met MARIA DE BACQUERE; uit dezen echt zijn hem 5 kinderen geboren, van welke zijn zoon en naamgenoot, hoogleeraar in de rechten te Leiden, en zijne dochter SARA (VAN CEULEN), sedert 1625 echtgenoote van BONAVENTURA ELSEVIER, meest bekend zijn geworden. Eene zijner zusters was gehuwd met den Brusselschen predikant DANIEL DE DIEU, den vader van den hoogleeraar L. DE DIEU. COLONIUS stierf aan de in Leiden heerschende pest, die zoo vele offers binnen die stad geëischt en den toenmaligen Rector harer hoogeschool, POLYANDER, de stof gegeven heeft voor zijne Oratie op VIII Febr. 1636: de differentia inter consolationes Ethnicas ac Christ. amicis plaga mortifera afflictis inculcandas. Te vergeefs heb ik gepoogd

deze oratio, die waarschijnlijk bijzonderheden over COLONIUS bevat, te raadplegen; ik heb geen exemplaar kunnen opsporen. De zorg door hem aan het bewerken van CALVYN's institutio besteed, bewijst wel voor zijne ingenomenheid met den inhoud. Trouwens in zijns vaders huis reeds had hij eerbied voor CALVYN leeren koesteren: zijn vader had door zijne prediking in den geest van den Geneefschen Hervormer, de avondmaals-beschouwing van LUTHER in Metz doen wijken voor die van CALVYN[1]). De zoon toonde door de uitgaaf der analysis voorstander van CALVYN's dogmatiek gebleven te zijn. Nochtans behoorde hij niet onder de drijvers. BAYLE l. c. II pag. 699 schetst ons de houding van COLONIUS tegenover de partijen van die dagen aldus: C. n'étant pas de ces Esprits chauds, qui vouloient qu'on portât les choses aux dernieres extrémitez, lors que les Disciples arminiennes commencèrent à s'élever, se fit soupçonner de quelque panchant vers ce coté là, de sorte qu'il y eut plusieurs personnes qui trouvèrent fort mauvais que GASPAR HEIDANUS laissat étudier son fils sous un tel Maître. Mais le ministre d'Amsterdam laissa son fils ABRAHAM auprès de COLONIUS, son ancien ami, dont il connoissait l'orthodoxie, il y laissa, afin de donner à cet ami un témoignage authentique de la conformité de leurs sentimens.

Velen was COLONIUS een hooggewaardeerd leermeester. Toen hij 16 December 1635 overleed, hield hij zich bezig met het bezorgen van eene 2e editie, die bij de firma van zijn schoonzoon het licht zou zien. Ware de 2e uitgaaf der Analysis nog bij het leven des auteurs in handen van het publiek gekomen, dan zou zij misschien van eene praefatio zijn voorzien geworden, terwijl zij nu zonder deze tot ons gekomen is, met het jaartal 1636, en als of COLO-

---

[1]) HAAG, la France Prot. (1e Ed.) IV pag. 7.

NIUS den dag der uitgaaf in het openbaar beleefd had, met het: auctore DANIELE COLONIO op den titel.

Het bericht van GERDES uit Scrin. antiq. s. Misc. Gron. bl. 93 medegedeeld, is, letterlijk opgevat, niet juist. DANIEL COLONIUS — dus luidt het — anno superioris saeculi tricesimo sexto, idem hoc neque minori cum successu atque gratia adortus est opus, edendo ad vir. cl. DAN. HEINSIUM librum sub tit. Analysis paraphrastica Inst. JOH. CALV., cet.

GERDES zou gewis in dien vorm zijn bericht niet gegeven hebben, indien hij zich herinnerd had, dat COLONIUS reeds in 1635 overleden was, en opgemerkt, door inzage van de dagteekening der approbatie van de theologische faculteit, dat het werk reeds in 1628 voor de eerste maal het licht had gezien.

Wat den genoemden druk van 1654 betreft zij aangemerkt, dat dezelfde uitgaaf, met hetzelfde jaartal, ook voorkomt, als verschenen bij I°. FRANCISCUS HAACK; II°. ADRIANUS WIJNGAARDEN; III°. DAVID LOPEZ DE HARO; IV°. PETRUS LEFFEN en V°. FRANCISCUS MOYARD. Naar de gewoonte dier tijden genoot de debiet-handel de eer en het voordeel om als uitgever genoemd te worden [1]).

Nog een andere latijnsche druk der Institutio is hier te lande verschenen: hij maakte een deel uit van de beroemde Amsterdamsche uitgaaf der CALVINI opera in IX folio banden, eene nog gezochte uitgaaf.

De geschiedenis dezer editie heeft hare duisterheden. Deel I draagt het jaartal van uitgaaf 1671; deel II tot en met IX dat van 1667 [2]). Geen voorbericht geeft inlichting

[1]) Evenzoo verscheen in 1710 het N. T. van MILL-KUSTER bij onderscheidene uitgevers te Amsterdam, Rotterdam, Leiden.

[2]) Dr. GRAESSE bericht in zijn Trésor des livres rares et précieux in voce, dat in sommige exemplaren van het 1e deel ook een titel gevonden wordt met het jaartal 1667, en er exemplaren voorkomen, waar-

over deze vreemde schikking, even weinig als het den persoon aanwijst, die pleegvader dezes druks heeten mag. De boekhandelares, de Wed. van J. J. SCHIPPER, verontschuldigt het vertragen der uitgaaf des eersten deels door zich te beroepen op het kortelings plaats gehad hebbend overlijden van haren echtgenoot, die in zijn leven een vermaard uitgever geweest is. Opgaaf van eenige proeven zijns tooneelarbeids vindt gij in den Cat. der bibl. van Letterk. I b. 191. Ook de werken van CATS zagen bij hem het licht, en zoo zijne afbeelding vóór gezegd tooneelwerk geplaatst, die ons hem voorstelt in een eenigszins Romeinsch kostuum, symbool mag heeten van zijne liefde voor het klassieke, zou men zijne ingenomenheid met CALVYN's werken niet behoeven in twijfel te trekken. In de genoemde Amsterdamsche uitgaaf der CALVINI opera behoort de Institutio tot deel IX, waarop de epistolae volgen. Ziet men dit deel in, dan schijnt iets te ontbreken, dewijl aan het ondereind der laatste bladzijde, pag. 268, een woord wel gedrukt maar met een klein strookje papier overgeplakt geworden is. Dat woord, opzettelijk voor den lezer onzichtbaar gemaakt, is index. Dit moest daar niet geplaatst zijn; de corrector heeft te laat gezien, dat de index op de epistolae reeds vooraan geplaatst was, zoodat de eenvormigheid met de andere deelen, waar finis aan het einde staat, hier niet is gehandhaafd geworden. Het vel was afgedrukt toen de vergissing ontdekt werd en wie de fout poogde te herstellen, koos het middel van overplakking als het meest geschikte, waardoor de vergissing voor den lezer verborgen kon blijven. Gezegd deel IX zag het licht, terwijl SCHIPPER nog leefde. Gemakkelijk kon

---

van al de IX deelen het jaartal 1671 voeren. Onze bijdrage kan tevens ter aanvulling van het door hem geleverde artikel over de uitgaven en vertalingen der Institutio dienen, daar GRAESSE van de laatst vermelde alleen de Dordtsche van 1578 schijnt te kennen.

hij zelf het toezicht op den druk houden, daar in deze editie niets anders gegeven is dan een nadruk van den Elzevierschen van 1654, zóó zelfs dat de admonitio super hac editione ad lectorem letterlijk herhaald is. De Elzeviersche bevat ook het Vita CALVINI door BEZA, dat niet voorkomt in de Amsterdamsche uitgaaf der Institutio. Intusschen blijft de verdienste van SCHIPPER erkend om 't geen hij voor eene volledige uitgaaf der opera CALVINI gedaan heeft.

De Jesuit SCHULTINGH heeft in zijne Bibl. Cath.[1]) beweerd: in Belgio nullus est verbi divini minister et praeco, nullus praeses vel praefectus, breviter, nullus S. L. cupidus (omnes autem paene sunt in ejusmodi Theologia Calviniana versati à supremo consiliario usque ad infimum aurigam et nautam), qui non hasce aureas, scilicet eorum judicio, Institutiones nocturna verset manu versetque diurna, extrinsecus auro, purpura omnique pretiosissimo ornatu vestiunt et ornant, tamquam praestantissimam margaritam evangelicam, et quasi thesaurum coelitus delapsum, ex his libris omnes controversias decidunt et dijudicant. De kennelijke overdrijving in deze regels laten wij voor rekening van SCHULTINGH; maar met nadruk wijzen wij op zijne waardeering van de Institutio. Hij betuigt: methodus profecto adeo insignis est et artificiosa, ut cum Institutionibus JUSTINIANI conferri possit, nisi forte hoc alicui merito displicere possit, quod de principiis theologiae (a quibus omnis debet ordiri disceptatio) non in primo statim libro, ut fieri oportuisse multi sentiunt, sed in ultimo libro quarto tractarit, nempe de auctoritate Ecclesiae, Pontificis, conciliorum et S. Scripturae. En wel te recht heeft SCHULTINGH t. a. p. opgemerkt: videtur mihi JOHANNES CAL-

---

[1]) Aangehaald bij GERDES, Scrin. Antiq. l.l. pag. 470; meer uitvoerige uittreksels geeft BAYLE, Dict. tom. IV pag. 170 ss.

VINUS ab eo tempore, quo scribere coepit, deinceps usque ad finem vitae suae, omne studium omnemque operam et vires ad has Institutiones augendas, locupletandas, sic contulisse, ut suae Theologiae perfectam ideam et specimen exhiberet [1]).

Het bezit en gebruik dat van de Institutio, volgens SCHULTINGH, hier te lande zoo algemeen aangetroffen werd, veronderstelt den druk en de verspreiding van vertalingen, waardoor zij algemeen gelezen kon worden. De onderscheidene uitgaven van vertalingen geven ons recht tot de stelling, dat de Institutio onder de veel verspreide boeken der 17e eeuw heeft behoord.

De oudste is waarschijnlijk de ten jare 1560, zonder opgaaf van plaats des druks, in het licht verschenene. LE LONG bezat volgens den Catalogus van zijnen boekenschat een exemplaar; bl. 63 komt het voor onder de kwarto's; als plaats van uitgaaf is daar genoemd Emden, en de druk aangekondigd als eerste [2]). Het korte voorbericht is geteekent 5 Dec. 1560 en draagt als naamteekening de initialen I. D. aan het slot. Het is een klein folio, behalve den bladwijzer 735 bl. groot, die in 2 kolommen gedrukt zijn [3]). Wegens de uitvoerigheid van het boek, zegt de vertaler, »den grooten epistel CALVINI tot den koning van Frankrijk"

---

[1]) Het is bekend, dat SCHULTINGH, even als vroeger ALBERTUS PIGHIUS, tegen CALVYN geschreven heeft, dewijl hij dezen hield voor den meest logischen denker onder de protestanten.

[2]) De aanteekeningen in dien Catalogus zijn van LE LONG zelven, die in 1744 het besluit nam om zich van zijn schat tot elken prijs te ontdoen. Elders is de reden van dit in alle opzicht droevig besluit uiteengezet. Vgl. Stinstra en zijn tijd, 2e deel, bl. 186. Wat daar gezegd is, dat de boeken voor spotprijzen verkocht zijn, kan gestaafd worden door de opgaaf der som, die de verkoop van al de boeken en handschriften — de zeldzame Atlas niet medegerekend — heeft opgebracht, slechts f 4005,13 stuivers, terwijl de verzameling zoo uitgebreid was, dat de Catalogus — behalve de gedetailleerde opgaaf van dien Atlas — 484 bladzijden in 8o beslaat.

[3]) Het exemplaar door mij gebruikt is eigendom van de bibl. der Maatsch. van Ned. Letterk. te Leiden.

weggelaten te hebben. Hoogst waarschijnlijk heeft dat weglaten van »den langen epistel" velen mishaagd. Reeds spoedig toch nadat de praefatio ad Regem bekend was, was zij ook beroemd.

De Zwitsersche godgeleerde JOH. HERMANUS HOTTINGER[1]) beweerde, dat CALVYN's praefatio met die van THUANUS en die van CASAUBONUS (voor des laatstgenoemden uitgaaf van Polybius) omnem ferme exhaurire Latinitatem et formandi styli exemplum praebere[2]).

Doch de ongeletterde Nederlander bleef niet lang met deze »epistel" onbekend. In 1578 is de vertaling te Dordtrecht bij C. JANS en P. VERHAGEN herdrukt, nu met bijvoeging van »dien langen epistel" en de tafel van MARLORATUS of het door dezen vervaardigde register der bijbelplaatsen, in de Institutio aangehaald, met herhaling van het voorbericht geteekend 5 Dec. 1560. I. D.[3])

De door den ons geheel onbekenden I. D. geleverde vertaling is voor anderen die een zelfde taak verricht hebben, van veel nut geweest. Althans de Rijnsburgsche predikant CAROLUS AGRICOLA[4]), die in 1617 de Institutie ofte onderwisinghe in folio uitgaf bij H. LAURENSZ te Am-

---

[1]) In zijne ingenomenheid met die praefatio werd door de kundigste mannen gedeeld. CRENIUS bewaarde in pars III der Animadv. phil. et hist. pag. 144 het gunstig woord van den Zerbster Rector M. F. WENDELIN, die oordeelde: CALVINUS si non alio nomine saltem ob stylum est legendus en bevestigt deze meening door zich te beroepen op die praefatio, in qua, gelijk hij schrijft, qui styli elegantiam non advertit, Linguae ignarus est. Volgens CRENIUS mocht CALVYN gezegd worden op MURETUS en enkele andere Franschen na, het beste Latijn onder de Franschen geschreven te hebben. SCALIGER's meening over CALVINUS heb ik medegedeeld in de Geschiedk. Nasporingen, III bl. 91 vgl.

[2]) BAYLE voegt bij dit drietal nog die van PELLISON voor de Oeuvres de SARASIN.

[3]) Een exemplaar daarvan bevindt zich op de bibliotheek der Utrechtsche hoogeschool.

[4]) Reeds in 1592 had hij deze standplaats ingenomen en bleef daar tot 1624.

sterdam[1]), had wel mogen vermelden, dat hij niet veel meer gedaan heeft dan het vroegere door I. D. geleverde te herhalen. Schrijft hij op den titel »dat achter deze vertaling »gevoegd is een schoone tafel van AUG. MARLORATI, inhou- »dende de voornaamste poincten der H. S., dewelcke noyt »te voren daer by en is geweest," dan begaat hij, wij willen het liefst noemen, een groote onnauwkeurigheid, dewijl bedoeld register of tafel reeds voorkomt in de Dordtsche uitgaaf van 1578. Een weinig oplettendheid zou hem voor deze dwaling bewaard hebben; de tafel of het register van MARLORATUS werd voorafgegaan door eene voorrede, die geteekend is 1 Mei 1578, het jaar waarin te Dordtrecht de vermelde editie verscheen. Ik mag toch niet denken, dat AGRICOLA het jaar 1578 voor het doodsjaar van MARLORATUS gehouden heeft; in dit geval zou hij zich 17 jaren vergist hebben.

De door AGRICOLA bij zijne overzetting der Institutio gevoegde vertolking van CALVINI Supplicatio bleef langer in eere; zij werd in 1650 op zijn naam herdrukt, hier en daar wat verbeterd, door den Amsterdamschen boekdrukker P. VAN RAVESTEYN achter diens prachtige uitgaaf van eene vertaling der Institutio, over welke wij straks zullen spreken.

Ik heb, de woorden van GERDES overnemende uit zijn Scrinium antiq. l. l. bl. 92: in Belgicam Linguam idem hoc opus plane aureum conversum esse, non est quod dubitare quispiam possit, cum ipse Belgicam versionem Amstelodami a. 1614 in folio, apud HENRICUM LAURENTII editam, possideam, procuratam per CAROLUM AGRICOLAM, cet

---

[1]) Aanwezig in de bibl. der Maatsch. van Ned. Letterkunde. Dezelfde uitgave verscheen in 1645 met een nieuwen titel te Amsterdam bij de Wed. van E. CLOPPENBURGH, zonder dat op den titel deze uitgaaf een tweede genoemd of op eenigerlei wijze over den druk van 1617 gesproken wordt. Die druk van 1645 wordt in het bekende Register van FERWERDA vermeld.

achter dit jaartal 1614 een ? doen plaatsen, daar ik, geen andere uitgaaf dan die van 1617 kennende, niet gelooven kon, dat reeds in 1617 een herdruk van het in 1614 geschreven boek verschenen zou zijn. Vooralsnog meen ik, dat ? achter 1614 te moeten laten staan; alleen met voorbehoud, om het weg te strijken, indien er ergens een exemplaar met dit jaartal op den titel gevonden mocht worden.

In 1617 gaf LAURENSZ, boekhandelaar te Amsterdam, deze vertaling van de Institutio, die bij hem, volgens de lijst der in 1638 in zijn magazijn aanwezige boeken te koop was voor f 5.— op gewoon en voor f 6.— op fijn papier. Deze druk beslaat 375 folio's in twee colommen, waarop het register volgt en daarna de vertaling der Supplicatio, die niet bij LAURENSZ maar te Dordtrecht bij J. CANIN in 't zelfde jaar 1617 uitgegeven is. Het exemplaar, dat mij ten gebruike uit de bibliotheek van de Maatschappij der Ned. Letterkunde werd afgestaan, heeft eene afbeelding van CALVYN op den titel met deze 4 regels ter zijde:

De sedichheyt, die noyt weeck van CALVINI leven,
Heeft selve met haar hant dit wesen hem gegeven;
Dit is hy, daar de Deucht de deucht af leeren cost,
Dit is hy, Roomen, daer gy u voor schrikken most.

Het is deze zelfde uitgaaf, van welke in de Bibliothèque curieuse hist. et critiq. van DAVID CLEMENT, tom. VI pag. 95 ss. eene beschrijving gevonden wordt.

Doch deze in 1617 uitgegeven vertaling der Institutio, door AGRICOLA bewerkt, was reeds vroeger ook gedrukt geworden. Ik heb namelijk ontdekt, dat op de bibliotheek der Universiteit van Amsterdam eene vertaling der Institutio van de hand van AGRICOLA gevonden wordt, die te Leiden in 1602 verschenen is.

Dit is zeer zeker de eerste uitgaaf van AGRICOLA's arbeid; deze foliant bevat 286 bl. in twee colommen gedrukt, het register en de supplicatie, alles uitgegeven door JAN PAETS JACOBSZ en JAN BOUWENSZ.

In Antwerpen werd ten Jare 1609 door de pers verbreid eene Christelycke waerschouwinghe thegen de principalste Lasteringhen ende Leughenen der Inst. CALV. also die in 't Nederduitsch tot Leyden anno 1602 gedrukt syn; een bewijs, dat die vertaling van 1602 zeer bekend was geworden.

Wanneer wij nu opmerken, dat binnen een verloop van 15 jaar de vertaling van AGRICOLA tweemaal is uitgegeven, dan mag men met recht beweren, dat het werk van CALVYN hier te lande grooten aftrek genoten heeft. Daar het blijkt, dat de inhoud der vertaling geene veranderingen ondergaan heeft, hoewel de vertaler bij het verschijnen van de tweede uitgaaf in 1617 nog in leven was, moeten wij aannemen, dat AGRICOLA niets te verbeteren gevonden heeft — wat niet waarschijnlijk is — of dat de herdruk gansch en al buiten den vertaler omgegaan is, wat niet geheel onwaarschijnlijk is, daar het vóór de supplicatie geplaatst voorbericht van AGRICOLA, geteekend 9 Julij 1601 en opgenomen in de uitgaaf van 1602, onveranderd vóór den druk van 1617 is geplaatst geworden. Jammer gewis, dat geenerlei voorbericht van den vertaler vóór de Institutio te lezen staat.

Nog eens terugkomende op het door GERDES beweerde, dat er een uitgaaf is van 1614, meen ik dit voor niet waarschijnlijk te moeten houden, als ware er tusschen de uitgaven van 1602 en 1617 nog een druk in de handen van het publiek gekomen.

Aangaande den vertaler, CAROLUS AGRICOLA, weten wij door de nasporingen van Prof. DE WAL over de Nederlanders

die te Heidelberg gestudeerd hebben[1], dat AGRICOLA 17 October 1572 te Heidelberg is ingeschreven, geboortig van Antwerpen. Als een sieraad der kerk van Vlaanderen wordt hij ons in zijn werkzaam leven geteekend door onzen landgenoot H. Q JANSSEN[2]). De vertaling der Institutio heeft AGRICOLA in de stille pastorie van Rijnsburg bezig gehouden, nadat hij met eer zeer woelige dagen in den dienst der Evangelische kerk van Belgie gesleten had.

In het Naamregister van ABCOUDE, 2e Aanhangsel, bl. 370 wordt eene vertaling der Inst. in 8°. vermeld, die te Amsterdam en te Rotterdam in 1739 verschenen is; zij bleef mij overigens onbekend, zoodat ik niet kan bepalen, in hoeverre zij misschien slechts eene nieuwe titeluitgaaf geweest is.

Maar wat ik wel leerde kennen en in mijn bezit verkrijgen mocht, is de, reeds genoemde, prachtuitgave, waarmede in 1650 V. RAVESTEYN zijn naam als drukker handhaafde. De keurige vorm van dezen schoonen foliant, verrijkt met een portret van CALVYN ten voeten uit, gegraveerd door VISSCHER, bewijst wat de uitgever deed; de inhoud spreekt van de ongewone bekwaamheid des vertalers, die echter de uitgaaf van het boek niet beleven mocht. WILHELMUS CORSMANNUS, van 1622 tot zijnen dood in 1644, predikant te Baardwijk, heeft daarin een proef gegeven van zijne bedrevenheid in het zuiver schrijven onzer moedertaal. Al wat de vriend des overledenen, de Amsterdamsche predikant JACOBUS HOLLEBEEK, tot lof des vertalers geschreven heeft, kan verdedigd worden. Vertaler en voorredenaar hadden weleer samen te Leiden gestudeerd; des eersten werkkring had zich bepaald tot den dienst der gemeente

[1]) Handel. en meded. van de M. der Ned. Letterk. te Leiden, 1865, bl. 72.

[2]) De Kerkh. in Vlaanderen, I. bl. 129 volg.

Baardwijk in de Lange-straat; HOLLEBEEK was voorspoediger geweest: na Schermerhorn en Amersfoort bediend te hebben, was hij sedert 1636 predikant te Amsterdam geworden. Hij is in 1650, kort na de uitgaaf dezer vertaling, overleden. Ongetwijfeld heeft het afsterven van CORSMANNUS het noodzakelijk gemaakt, dat ook andere handen iets tot het voltooien van deze uitgave hebben bijgedragen. JOH. SPILGARDUS, predikant te Gorkum [1]), gaf niet slechts een gedicht ter eere van deze letterkundige onderneming, maar liet ook in dezen druk »getuigenissen »van eenige Paepsche schrijvers, belangende dit werk der »Institutie [2]), mitsgaders den persoon, enz. van J. CALVYN" opnemen, terwijl het Register met nauwkeurigheid bewerkt is geworden door ABR. GALLUS, predikant te Doeveren en Genderen [3]).

Deze vertaling overtreft alle vroeger vervaardigde en heeft zeker bij hare verschijning grooten opgang gemaakt. De gevolgtrekking is geoorloofd, dat haar goed succes de poging begunstigde, om op vroeger uitgegeven maar thans in vergetelheid geraakte boeken, die den naam van CALVYN droegen, weder de aandacht te vestigen.

---

[1]) Eerst bediende hij de gemeente van Roosendaal onder de Classis Breda van 1615 tot 1618, toen hij naar Gorkum vertrok, waar hij tot 1658 werkzaam bleef. Drie zijner zonen waren bij huns vaders dood in dienst der kerk.

[2]) Onder deze verdient vooral eene plaats uit den Augustinus van JANSENIUS onze aandacht. Quod si quâ in re CALVINUS cum AUGUSTINO et antiquis P. P. senserit, non propter CALVINUM AUGUSTINO indignandum est, sed propter AUGUSTINUM CALVINO potius gratulandum. Vroeger had hij in datzelfde werk gewaarschuwd: facessat et ista hinc invidiosa querimonia, quod AUGUSTINI sententia CALVINO aut LUTHERO favere videatur. Si enim AUGUSTINI est, illorum error esse non potest. Sed quia non usque adeo haeretici exorbitare solent, quin saepe in aliquibus articulis veritatem, in aliis nonnulla veritatis lineamenta retineant, si quid forte hac in re cum AUGUSTINO senserint, veritas amplectenda est.

[3]) Wellicht een kleinzoon van den Leidschen hoogleeraar, en een zoon van den Leidschen predikant HENRICUS GALLUS.

Naar ik gis, is dit mede het geval geweest met eene overzetting van het reeds door ons vermelde uittreksel der Institutio, weleer door GUIL. LAUNAY gemaakt.

In 1594 had JORIS of GEORGE DE RAEDT, toenmaals predikant te Hoedekenskerke in Zuid-Beveland, het kort begrip der Institutio van J. CALVINUS door GUILIELMUS LAUNAEUS, in kl. 8⁰, en met een opdracht aan de regeering van Vlissingen, door den druk gemeen gemaakt. Ik bezit daarvan eene uitgave, die op den titel deze woorden heeft: te Amsterdam voor GILLES DIRKZ. BOONEN, voorzanger van de Noorderkerk, in de Angelierstraet, in de Lijmpot, 1650; juist het jaar, dat V. RAVESTEYN het geheele werk gaf. Voor rekening van gezegden BOONEN schijnt een gedeelte van het boek van 1594 herdrukt te zijn geworden, zonder dat de titel het als zoodanig doet voorkomen. Ik acht het dus waarschijnlijk, dat slechts de eerste en laatste bladzijden herdrukt zijn, opdat het geheel als pas uitgegeven zich mocht voordoen en verkocht worden aan liefhebbers, wien de druk van V. RAVESTEYN te duur was. Ware het geheele boek herdrukt, dan zou gewis des vertalers kleinzoon, ook GEORGIUS geheeten, die in 1650 zijne godgeleerde studien reeds voltooid had[1]), het werk van zijnen grootvader verbeterd hebben, wat op het debiet gunstig had kunnen werken en door den uitgever zeker niet zou versmaad zijn, indien hij werkelijk een geheel nieuw boek ter perse gegeven hadde. Eene vergelijking der vroegere uitgaaf met die, welke in 1650 plaats gehad heeft, zou de zaak beslissen.

Ten besluite van dit overzicht maak ik melding van de jongste vertaling der Institutio, te Kampen bij G. PH. ZALSMAN, blijkbaar door de hand eens bevoegden bewerkt naar de laatste uitgaaf der Institutio, gelijk

---

[1]) Vgl. VROLIKHERT, Vlissing. kerkh. bl. 139.

die in den door BAUM, CUNITZ en REUSS bezorgden druk der Opera CALVINI voorkomt.

Hoedanig en hoe veelvuldig van de latijnsche uitgaven en vertalingen gebruik gemaakt is, dat laat zich op geenerlei wijs, zelfs niet bij gissing bepalen. De invloed der hoogleeraren zal niet dan gunstig op het debiet dezer boeken gewerkt hebben. JUNIUS was gewoon aan zijne studenten te verhalen, dat hij twee jaar van onafgebroken studie aan de Institutio gewijd had. Hoe zeer ook gewaardeerd, is toch de Institutio hier te lande niet op hoogeren rang geplaatst dan zij verdiende, al ging men niet zoo ver, als GOULART van Genève, die eens het onzalige denkbeeld opvatte, om ze door de studenten te doen bezweren. Zelfs zij, die op menig punt bedenkingen hadden, aarzelden niet, met hoogen lof van dit werk te gewagen. ARMINIUS verzekerde, dat hij de Institutio den studenten ter lezing ernstig aanbeval, at, cum delectu, ut omnium hominum scripta legenda sunt [1]). Hoe RIVETUS en andere hoogleeraren gewoon waren zich uit te laten, mag ik als bekend voorbijgaan. Slechts een enkele getuigenis voer ik nog aan, die van den Delftschen Rector JACOBUS CRUCIUS; deze wist nauwelijks woorden te vinden, om zijnen voormaligen leerlingen, die in het Staten-collegie te Leiden waren geplaatst, de studie dezer Institutio aan te bevelen. Zoo schreef hij in den aanvang van 1649 aan een hunner (Mercurius sive opus Epistolarum, pag. 589 sq [2]): cum scriptura, catechesin URSINI conjunge, eam lege, non properanter et ὡς ἐν παρόδῳ, sed intente, lectam

---

[1]) De plaats komt voor in een brief aan SEB. EGBERTS, pag. 185 der praest. ac erud. viror. epist., ed. a LIMBORCHIO, anno 1704.

[2]) Ik citeer met nadruk dezen bundel, dewijl langs dien weg het beste bewijs kan gegeven worden voor den rijkdom van wetenswaardige bijzonderheden aangaande menschen en boeken, welke in deze verzameling van brieven voorkomen.

semel bis terve repete. Hac non leviter delibata sed in succum et sanguinem versa, autor sum, ut Institutiones CALVINI diligenter evolvas. Plures dari scio magni nominis Theologos, sed ille tibi sit instar omnium. Quis enim eo doctius et solidius scripsit? quis acrius Veritatem tuetur, validius errores et haereses profligat, confodit, jugulat? controversias tractat eruditius? quis sophistarum strophas subtilius detegit, eludit, elevat? Nemo. Unde et a doctis censetur indoctus, qui CALVINUM non legit; indoctior qui lectum contemnit; indoctissimus cui non sapit. Tu, studiose! huic uni immorare!

Andere lofspraken houden wij terug; de meeste lezers, men mag het beweren, zijn lofredenaars geworden.

Zoo bleef de Institutio leven: als bewijs voor de stelling, dat de ingenomenheid met haar, zich openbarende in eene aandachtige lezing, ook aan onze eeuw niet vreemd geworden is, beroep ik mij op het voorbeeld van PHILIPP LUDWIG MUZEL, als superintendent en predikant bij de Hervormde gemeente te Frankfort aan den Oder 31 December 1831 overleden. In het exemplaar, waarvan deze zich bediende, teekende hij den tijd aan, waarop hij met de lectuur aangevangen en geëindigd had:

B. v. Instit. CALV. jam olim lectas iterum legere coepi XXIX Jan. 1812. Ob oculos male affectos lectio interrupta est de XXVII Febr. usque ad Maji ej.a.

Interruptam lectionem et non finitam inde a primo capite redintegravi pridie Kal. Jul. XIV.

Deze bijzonderheid wordt ons medegedeeld in de levensbeschrijving van MUZEL's vriend, Darstellungen aus dem Leben des Superin. u. Consist. CARL FRIEDRICH BRESCIUS, von C. W. SPIEKER, S. 202.

DE BIBLIOTHEEK EENER KONINGIN.

Toen MARIA, weduwe van koning LUDWIG van Hongarije, zuster van keizer KAREL V, regentes der Nederlanden, in October 1558 overleden was, werd hare bibliotheek uitvoerig geïnventariseerd en kreeg het publiek kennis van den boekenschat, dien zij gedurende haar leven verzameld en in België, bij haar vertrek naar Spanje, achtergelaten had.

De Catalogus is ons medegedeeld[1]) en daardoor ons een blik gegund in hare verzameling. Wij doorloopen dien, om te voldoen aan onze belangstelling en deelen hier uit de 333 nummers, die hij bevat, de titels van enkele godsdienstige geschriften mede:

Un livre couvert de velour tannet a cloux dorez nommé Judas Machabeus.

Un livre couvert de velour tannet, nommé Livre de chant et en la fin y a qui souvent change couleurs, contenant Ave sanctissima MARIA.

---

[1]) Compte-rendu des séances de la commiss. Royale d'Histoire, cet. X. pag. 226 ss.

Ung autre livre couvert de velour vert à cloux dorez nommé la Vie de JÉSUS-CHRIST.

Ung autre livre couvert de velour vert à cloux dorez nommé la Bible en franchois.

Ung aultre grand livre couvert de velour vert à cloux dorez, nommé l'Exposition du Psaltier.

Ung aultre livre couvert de damas vert, nommé les Oeuvres de SENECQUE.

Ung aultre livre couvert de velour vert, nommé Changement de fortune en toute prospérité, faict pour madame MARGARITE, archiduchesse d'Austrice.

Aultre livre couvert de velour noir tannet, nommé Breviaire, contenant la royale et tres-anchienne lignée de la sacrée imperiale et catholique Majesté.

Aultre grand livre couvert de velour violet à cloux dorez, nommé Vita CHRISTI.

Autre grand livre couvert de velour violet à cloux dorez, nommé Extrait de la Bible.

Autre grand livre couvert de velours violet à cloux dorez, nommé le Dernier volume de la cité de Dieu.

Un grand livre couvert de velour noir à cloux dorez, nommé le second livre de la Bible moralisée.

Aultre grand livre couvert de velour noir à cloux dorez nommé Plusieurs livres de devotion.

Aultre moyen livre couvert de velour bleu a cloux dorez, nommé Cy comenche les dix commendemens de Notre-Sr. JÉSUS-CHRIST.

Aultre moyen livre couvert de velour bleu a cloux dorez nommé Cest le livre de l'apocalipse St-JEHAN.

Aultre moyen livre couvert de velour vert à cloux sans dorure, nommé le Vieux testament et nouveau, figuré.

Ung petit livre couvert de velour vert à deux petitz clouans d'argent, nommé les Evangilles de toute l'année en italien.

Aultre petit livre couvert de velour vert, nommé Contemptus mundi.

Aultre livre couvert de velour noir, nommé le Traicté intitulé de la difference des chismes et des concilles de l'église, de la preminence et utilité des concilles de la sainte église gallicane.

Aultre livre nommé la Vie des saints et aultres.

Aultre livre, nommé les Epistres et évangilles de toute l'année.

Aultre livre, nommé Le grand vita CHRISTI; en franchois.

Aultre moyen livre, nommé la Legende de St-Catherine de Senne (Sienne).

Aultre petit livre, nommé Vita CHRISTI.

Aultre petit livre, nommé la Forme et manière de bénir et consacrer les moniales et religieuses de l'ordre des Chartreux.

Aultre moyen livre, nommé Vita CHRISTI en Castillan.

Aultre gros livre, nommé le Premier volume de Vita CHRISTI, en latin.

Aultre moyen livre, nommé Coplas de vita CHRISTI.

Aultre grand livre, nommé la Vie des pères en françhois.

Aultre petit livre, nommé Plusieurs évangiles en franchois.

Ung aultre livre couvert de velour vert, ayant les clouans et garniture dorées escript à la main, en papier intitulé le Miroir de l'âme.

La seconde partie des Méditations sur la vie de JÉSUS CHRIST.

Le premier volume de la Bible historial.

La vie des saincts en franchois.

La Bible, en thiois.

Le second volume de la Bible historial, en franchois.

Ung aultre livre escript à la main, nommé la Vie Nostre Dame.

L'Histoire ecclesiasticque de EUSÈBE.

Blijkbaar mist de opgaaf dier titels nauwkeurigheid en valt het bij meer dan één nummer ondoenlijk, het werk, dat bedoeld wordt, te bepalen. Ik twijfel b. v. niet, of bij den titel van le miroir de l'âme moet gedacht worden aan het veel besproken boek, waarvan MARGUERITE, zuster van FRANS I, de schrijfster was en dat voor het eerst te Alençon in 1531 het licht zag met den titel: le miroir de l'âme pecheresse auquel elle recongnoist ses faultes et pechez, aussi ses graces et benefices à elle faitez par Jesu Christ son espoux. Hoewel de Sorbonne het als kettersch veroordeelde, werd deze uitspraak door koninklijk gezag machteloos gemaakt, te eerder, daar aan den inhoud niets anders te laste kon worden gelegd, dan dat het boek van de voorbeden der heiligen en van het vagevuur geene melding maakte.

Bij het inzien van den Catalogus maken wij dadelijk de opmerking, dat meer dan één exemplaar van de schriften des O. N. Verbonds en meer dan éene levensbeschrijving van JEZUS hier voorkomt. De Eerwaarde HASAK zou er een nieuw bewijs uit kunnen ontleenen voor de juistheid zijner stelling, dat binnen de Roomsche kerk de lectuur van deze geschriften veel meer verbreid was, dan men van Protestantsche zijde wel heeft willen erkennen [1]). Uit dien voorraad van bijbels en levens van JEZUS eenige gevolgtrekking te maken ten voordeele eener reformatorische gezindheid dezer vorstin zou zeer gewaagd, ja, weinig gegrond zijn. Evenzeer hecht ik weinig waarde aan het feit, dat zij, op de jacht

[1]) Der Ch. Glaube des deuts. Volkes, u. s. w. 1868.

zijnde — zij deed dit vaak en met goed gevolg — altijd een bijbel bij zich had; het kan zijn, maar zij heeft dan zeker zelden gelegenheid gevonden om er in te lezen.

Doch onze aandacht worde minder getrokken door hetgeen wij in deze bibliotheek vinden, dan door hetgeen wij daarin vruchteloos zoeken. Want wij mogen beweren, dat hare bibliotheek ook andere boeken bevat heeft, die later hun plaats verloren hebben. Ik meen: wij missen op die lijst een exemplaar van de werken, die haar opgedragen zijn en waarvan haar ongetwijfeld door de schrijvers een afdruk is aangeboden, namelijk door LUTHER en ERASMUS.

De levensloop van keizer KAREL's zuster splitst zich in twee deelen: het eerste omvat de jaren die zij elders, het tweede die welke zij in ons vaderland sleet. Voor ons, die haar in hare verhouding tot de Hervorming willen leeren kennen is het eerstgenoemde, dat tot 1531 zich uitstrekt, het belangrijkst.

De inhoud der fraaie monographie van den Belgischen geleerde TH. JUSTE aan de levensbeschrijving dezer vorstin gewijd, mag ik bij mijne lezers als bekend veronderstellen [1]). Die zijde van dat leven, op welke ik vooral het oog gericht heb, is JUSTE niet geheel ontgaan: ik verheug mij echter door eene en andere mededeeling zijn verhaal vollediger te kunnen maken en ik vlei mij met de hoop, dat de volgende bladzijden over enkele bijzonderheden, waarop tot heden weinig gelet was, het noodige licht zullen verspreiden. Een beknopt overzicht van den vroegsten levensloop van MARIA herroepe voor den lezer het beeld dezer vorstin.

Zij was den 15den September 1505 te Brussel geboren uit het huwelijk van PHILIPS den Schoone en van JOHANNA van Arragon, meest bekend onder den naam van JOHANNA

---

[1]) Uitgegeven in 1855 als onderdeel van het werk Les Pays-Bas sous Charles-Quint.

de waanzinnige. Van de teederheden der moederlijke liefde heeft ze nauwelijks iets geproefd, terwijl haar vader ruim één jaar na hare geboorte overleden was. Even als over hare zusters ELEONORA, ISABELLA en CATHARINA nam ook over haar de staatkunde vroeg het recht van beschikking en zij werd reeds 20 Maart 1509 ten huwelijk beloofd aan den zoon van koning LADISLAUS II, in de veronderstelling dat het kind, welks geboorte te gemoet gezien werd, een zoon wezen zou[1], en toen dit werkelijk het geval was, met dezen verloofd en als zoodanig in 1514 naar het hof van haren grootvader, keizer MAXIMILIAAN I, die haar doopvader geweest was, gebracht, om daar opgevoed te worden in verband met diens staatkundige wenschen en plannen.

Wij zouden der waarheid ongetrouw zijn, indien wij niet in menig opzicht eene jeugdige prinses gelukkig noemden, die aan zulk een hof werd gevormd. In de nabijheid van hare moeder heerschten somberheid, wantrouwen en zwijgen; in den kring van haren grootvader leefden kunst, smaak en opgeruimdheid des geestes. Hij zelf, MAXIMILIAAN, is aan het nageslacht als dichter en liefhebber der kunst bekend geworden. Onderscheidene afschriften van middeleeuwsche handschriften en eene verzameling portretten van beroemde mannen getuigen van zijn smaak voor intellectueel leven[2]; der Theurdank en der Weisskunig bewijzen voor zijne zucht, om zelf de kunst te beoefenen[3]; een en ander spreekt van een geest, geheel verschillende van dien, onder welks invloed MARIA hare eerste levensjaren gesleten had.

De hoogeschool van Weenen doorleefde in de eerste

---

[1]) PALACKY, Ges. der Böhmen, V. 2, S. 119.
[2]) KOBERSTEIN'S Ges. der deut. Nationallitt. (1872) I. S. 264.
[3]) VON LILIENCRON in Hist. Tasch. 1873 S. 322 ffg.

twintig jaren der 16de eeuw tijden van opgewektheid. In den strijd tegen REUCHLIN wachtte zij zich openlijk partij tegen dezen te kiezen, hoewel het geen geheim was, dat de humanisten in haar midden hem zeer gunstig gestemd waren. STEPHAN ROSSLIN, een der veelzijdigst ontwikkelde mannen van dien tijd, de vertrouwde vriend van CELTIS, de hofkapelaan des keizers, ijverde voor REUCHLIN [1]). Al werd eerst in 1523 een hoogleeraar voor het Grieksch aangesteld, het ontbrak vroeger geenszins aan beoefenaars van deze taal; de dood van CELTIS (1508) had den vrijzinnigen geest, die in hem leefde en hem met groote vrijmoedigheid de misbruiken der kerk deed bestrijden, niet gedoofd. De hooggeplaatste man, die na den dood van MAXIMILIAAN het bewind voerde, ZEG, was zelfs een bepaald voorstander van het Lutherdom, zoodat eerst na zijn sterven in 1521 scherpe maatregelen tegen de nieuwe leer genomen werden [2]). Trouwens, Weenen en in het algemeen Oostenrijk was niet de eenige plek, waar de neiging tot hervorming merkbaar afnam, zoodra de godsdienstige beweging haar anti-Roomsch karakter in een meer uitkomend dogmatiesch deed opgaan. De dogmatiek heeft altijd de vrijheid van denken en gevoelen getracht aan banden te leggen door het drijven eener heerschappij, waarbij men den eenen meester met den anderen verwisselt.

De jaren, welke MARIA in Weenen sleet, waren voor wetenschap en kunst vruchtbaar en gelukkig.

Zoo dikwerf wij haar ons voorstellen onder den indruk eener vrijzinnige richting in het godsdienstige, blijve het verre van ons, voedsel te geven aan de verkeerde meening als bestond bij keizer MAXIMILIAAN en zijne geestverwanten

---

[1]) VON ASBACH, die Wiener Universität, II S. 348 fg. en HORAWITZ, der Humanismus in Wien. (Hist. Taschenbuch, 1883, S. 139 fg.).

[2]) Totus Lutheranus et infestus facultati atque clero. Vgl. VON ASBACH a. w. S. 121.

eenige antipathie jegens de leer der Roomsche Kerk. O neen, — de oppositie van die dagen keerde zich tegen de misbruiken der hiërarchie, voor een klein deel der liturgie, in geenen deele tegen de dogmatiek der Roomsche Kerk. Niet het hart, maar politiek en kunstgevoel beheerschten bij den keizer zijne verhouding tegenover de kerk[1]). Hoe luchtig hij dacht over de hooge waardigheid van het pausdom, blijkt uit zijne scherts, voor enkelen geüit en door sommigen als goede munt opgenomen, om in zijn persoon het keizerlijk en pauselijk gezag te vereenigen[2]). Kon het anders, of in zulk een kring opgroeiende, moest MARIA over de Kerk inzichten zich eigen maken, die oog en oor ontsloten voor de woorden van vrijzinnig denkenden en zal het haar moeilijk gevallen zijn de grenzen te bepalen, waar de vrijzinnigheid overging tot onrechtzinnigheid. Reeds vroeg ontwikkelde zich bij haar ingenomenheid meer met mannelijke, dan met vrouwelijke uitspanningen, die haar het zacht-vrouwelijke als iets weekelijks en flauws verachten deed. De Latijnsche taal machtig, luisterde zij met belangstelling naar de woorden der Humanisten, met name naar de voordrachten van de leerlingen der kloosterschool, vervaardigd en uitgevoerd onder toezicht van den abt BENEDICTUS CHELIDONIUS[3]).

De staatkunde, die in het huis van Oostenrijk de machtigste hartstocht heeten moet, matigde zich het recht aan, om over de hand der vorstinnen naar haar belang te beschikken. Zij knoopte den huwelijksband tusschen MARIA en LUDWIG, zoon van LADISLAUS, koning van Hongarije en Bohemen. 22 Juli 1515 werd het huwelijk gesloten,

---

[1]) »Religiöse Motive hatten damit wenig zu thun" schrijft DR. MAURENBRECHER, Gesch. der Katholischen Reformation, (1880) I S. 87.

[2]) Vgl. over dezen staatkundigen greep des keizers prof. JÄGER's voorlezing über MAX Verhälltniss zum Papstthum. Sitzungb. der phi.-hist. Classe der Wiener Ac., XII, 2es Heft, S. 195 ff.

[3]) HORAWITZ, a. a. O. S. 193.

waarvan de werkelijke voltrekking, uit oorzaak van de jonkheid der verloofden, uitgesteld is tot 13 Juni 1522. Hoe gaarne kenden wij in eenige bijzonderheden het verloop dier jaren. In dien tijd trad LUTHER op en verhief zich de oppositie tegen de hiërarchie tot oppositie tegen de leer. Hebben ook hare oogen gerust op de geschriften, die onder Gods bestuur het licht zouden ontsteken in de duisternis? Heeft ook haar hart geklopt voor de vrijmakende kracht van het Evangelie, verkondigd als openbaring van Gods genade? Wie zegt het ons?

Ik heb geen vrijmoedigheid, om dergelijke vragen toestemmend te beantwoorden met een beroep op hare tusschenkomst ter gunste van CASPAR ADLER of AQUILA, die in 1518 door den bisschop van Augsburg, CHRISTOPH VON STADION, gevangen was gezet ter zake van het huwelijk, dat hij als priester aangegaan had [1]). De dienaar der kerk, die een eerbaar huwelijk boven een algemeen geduld concubinaat stelde, moest wel hare sympathie wekken. Gegrond is de gissing, dat zij met belangstelling de verdere loopbaan diens ontslagenen volgde. In dat geval, vernam zij aldra, dat die priester niet meer tevreden met het bestrijden van de misbruiken der Kerk, openlijk opgetreden was als verdediger van de leer der Hervorming.

Naar Buda vertrokken, om met haren gemaal den troon van Hongarije en Bohemen te bezetten, smaakte zij met hem, naar de eenparige getuigenis der geschiedschrijvers, een ongestoord huwelijksgeluk, dat op wreede wijze

---

[1]) De biograaf van dezen G. W. ZAPF (1799) noemt S. 16 van zijn werk, MARIA, die nachher mit dem König van Dännemark CHRISTIERN vermählt wurde, de vorstin die de vrijheid des gevangenen op hare voorspraak verwierf. Latere schrijvers hebben den voornaam verbeterd en noemen ISABELLA of ELIZABETH, die reeds in 1515 met CHRISTIERN gehuwd was. Ik meen, dat niet aan haar, die toenmaals in Denemarken vertoefde, maar aan hare zuster MARIA moet gedacht worden.

gestoord werd, toen de koning na den veldslag van Mohacs jammerlijk omkwam, 29 Aug. 1526 [1]).

De ongelukkige vorst had pas den leeftijd van twintig jaren bereikt. Het was gebleken dat hij niet opgewassen was tegen zijne hooge roeping. Ungarorum rex puer est: schreef VALENTIN VON TETELEBEN aan den aartsbisschop van Maintz, ALBERT [2]), hoewel de koning toen reeds 16 jaren telde. Wat hij goeds en koninklijks verrichtte, viel vooral aan den invloed der koningin toe te schrijven. DUBRAVIUS, Bohemen's betrouwbare geschiedschrijver en des konings geheimschrijver, getuigt: post nuptias frenum mordere, suoque interdum arbitrio currere audebat, calcar ei uxore regina subdente hortanteque, ut regem aliquando, non semper ministrum ageret [3]). Onder haren gunstigen invloed regeerde hij den laatsten tijd van zijn bestuur krachtiger dan in den beginne, hoewel het hem blijkbaar opoffering kostte, staatszaken te plaatsen boven geneugten. Doch wat viel er te wachten van een vorst, aangaande wien naar waarheid is opgemerkt, dat alles bij hem ontijdig was: te vroeg geboren, te vroeg koning geworden, te vroeg gehuwd, te vroeg grijs geworden [4])? Zeker is het, dat hij te vroeg stierf voor de gemalin, die levenslang zijne nagedachtenis op aandoenlijke wijze tot haren eigen dood bleef eeren en van die vereering in haren uitersten wil eene treffende getuigenis aflegde [5]).

Nog eens zij de opmerking herhaald dat eene te zware taak op zijne schouders was gelegd. Roomsch, hoewel geen

---

[1]) PALACKY, Ges. der Böhmen, V. 2 S. 580.

[2]) Miscell. Groningana, II. pag. 270.

[3]) Bij PALACKY A. W. S. 452. Een schuld van 40,000 goudgulden achtte de koning verrekend door het geschenk van een fraaien valk. Vgl. FESSLER, Ges. von Ungarn, (1874) III. S. 325.

[4]) Eene schets van zijn uiterlijk en innerlijk, bij PALACKY a. W. S. 583 fg.

[5]) JUSTE, Vie de MARIE de Hongrie, pag. 135.

hartstochtelijk aanhanger der Kerk gelijk zijn schoonbroeder FERDINAND, moest hij acht geven op de rechten zijner Moravische onderdanen en de Boheemsche Utraquisten. De toenemende broederlijke betrekkingen tusschen LUTHER en de Bohemers, aangeknoopt sedert 15 Juli 1522, vroeger voorbereid door de persoonlijke werkzaamheid van THOMAS MÜNZER te Praag in 1521; bovendien de ijver van GALLUS CAHERA, die door den indruk van LUTHER's persoonlijkheid als met een nieuwen geest bezield, 24 Aug. 1523, lid van het Utraquistische Consistorie en weldra de ziel der Reformatie werd [1], tot dat eene onheilige eerzucht hem bij alle partijen gehaat maakte, bereidden aan de zwakke regeering des lands groote moeielijkheden.

Vooral was dit het geval in Hongarije, waar de antipathie tegen de Duitschers nieuw voedsel erlangde, zoodra LUTHER's denkbeelden ook daar te lande goedkeuring vonden. Wel werden er op 's konings naam edicten tegen de ketters uitgevaardigd, doch zelden ten uitvoer gebracht en de wassende stroom werd te machtig, om anders dan door een krachtige hand gekeerd te worden. Daarvoor was die van LUDWIG te zwak.

De Evangelieschgezinden in Duitschland sloegen des vorsten lot en leven met belangstelling gade. Op den naam van LUDWIG werd meer dan één lied vervaardigd: frölich so wil ich singen en Kunig, ein Herr ob allem Reych [2], die in meer dan eene uitgave verbreid werden [3]) en des konings gedachtenis bewaarden bij de gemeente, voor welke het geestelijk lied tot weldadig voedsel van godsdienstig leven verstrekte. Vergeten wij niet, dat hij die be-

---

[1]) A. FRIND, die Kircheng. Böhmens, (1878) IV. S. 105 en over het opkomen van het Lutherdom in de decanaten S. 376 fgg.

[2]) WACKERNAGEL, das Deutsche Kirchenlied, (1870) III. S. 121.

[3]) WACKERNAGEL, Bibliogr. zur gesch. des deuts. Kirchenliedes, (1855) S. 95.

langstelling wel het meest daaraan te danken had, dat hij de gemaal van MARIA was. Hem, den koning, heeft het vergrootend gerucht veel dichter bij de Evangelischen geplaatst, dan het behoorde. Wij weten, hoe in dien tijd zelfs in hooge kringen sympathieën en antipathieën stoutentoon voerden. Laat er mij een voorbeeld van bij brengen:

SPALATINUS heeft een verhaal nagelaten van hetgeen op den rijksdag te Augsburg is voorgevallen. Daarin wordt ons onder andere verhaald[1]: die Königin von Ungern und Bohem MARIA, des Römisch. Kaysers und Königs FERDINANDUS Schwester, hat ihr bisher ihre Predigt nicht wollen wehren lassen. Sondern Kays. Maj. sollen gesagt und verwarnet haben, sich wol für zu sehen damit sie nicht auch von den Pfaffen betrogen werde, wie ihr Gemahl König LUDWIG und ihr Bruder König FERDINANDUS von ihnen betrogen wäre. Hebbe de keizer op dergelijke toon gesproken, hij heeft dat gewis meer gedaan om den wille der zwakheid van LUDWIG, die hem belette doortastende maatregelen te nemen, dan ter oorzake van een positief-Evangelische overtuiging, die in LUDWIG nooit zich bepaald geopenbaard heeft.

PAULUS SPERATUS, die, op zijn bevel gevangen genomen en hard bejegend, na een verblijf in den kerker van twaalf weken, de vrijheid herkreeg, noemt hem: »unsern frommen »König: sein Nahme wird in diesen Dingen schmälich gemiss»braucht und musz des gottlosen Wesens Schanddeckel seyn. »Ach, dass ihm aus den Händen dieser Seelenmörder ge»holfen würde!" en beveelt hem der voorbede van de gemeente aan. Hij beweert: »der König liegt noch schwerer »gefangen, denn ich je gefangen sasz[2]." Men telle hem

---

[1]) WALCH, LUTHER's Sämmtliche Schriften, XXI S. 50 der Nachlese.

[2]) Vgl. COSACK, Paulus Speratus Leben und Lieder, (1861) S. 21 fg.

niet onder hen, die der Hervorming een goed harte toedroegen.

Noemt hem den gemaal van MARIA en gij hebt de verklaring van Duitschland's belangstelling in zijn levenslot.

Anders was het ten aanzien van zijne weduwe gesteld. Wekte hare waardige houding alleen die belangstelling; gold deze hulde de koningin? gold zij de weduwe? Weduwe geworden, is zij naar haren wil weduwe gebleven. De dood van haren echtgenoot deed haar het voornemen opvatten, om zich in Spanje te wijden aan de verzorging van hare ongelukkige moeder JOHANNA, doch de staatkunde richtte ook ditmaal haren weg. Zij bleef in den naam haars broeders FERDINAND's tot 1528 regentes over Hongarije en Bohemen, om daarna tot 1531 van staatszorgen vrij, verblijf te houden beurtelings te Lintz, Passau en te Augsburg.

De Evangelischen begroetten haar als eene zuster in den geloove. Aan haren veelvermogenden invloed op den koning schreef men de slapheid toe, waarmede de door dezen, op aandrang der staatkundige partijen, genomen besluiten tegen Lutheranen en Ketters in het algemeen werden ten uitvoer gebracht. Het was b. v. geen geheim, dat SIMON GRYNAEUS, later hoogleeraar te Bazel, toenmaals te Ofen werkzaam, op hare voorspraak de doodstraf, waartoe hij veroordeeld was, veranderd zag in levenslange verbanning uit Hongarije [1]).

In hare nabijheid bevond zich een prediker, die als geboren Duitscher en Lutheraan bij de Roomsche partij in Hongarije en Bohemen zeer gehaat was en op wiens verwijdering bij herhaling, en zeker eindelijk niet te vergeefs

---

[1]) FESSLER, a. w. S. 395.

aangedrongen werd [1]). De man, die als haar hofprediker genoemd werd en reeds terwijl de koning nog leefde bij haar den dienst verrichtte, JOANNES HENKELLUS, kan niet bedoeld zijn, daar hij te Leutschow in Hongarije geboren, dus geen Duitscher was, en hoewel Hervormingsgezind, volstrekt niet onder de aanhangers of partijgenooten van LUTHER mag geteld worden.

Naar mijne overtuiging is JOHANN HESS die prediker geweest.

De persoon en werkzaamheid van dezen uitstekenden dienaar der Kerk zijn met passende uitvoerigheid ons geschetst door de welversneden pen van Dr. JULIUS KÖSTLIN, in het Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altherthum Schlesiens, VI, S. 97 fg., 181 fg. en XII, S. 410 fg. [2]). Door die schets leeren wij HESS in zijne ontwikkeling kennen en zien hem opgroeien tot den man des geloofs en der kracht, dien hij zich later betoond heeft. De gezegende gang der hervorming binnen Breslau is aan zijn beleid toe te schrijven.

De chronologie van zijn levensloop is niet altijd, wat namelijk de jaren betreft, die vóór zijne vestiging binnen Breslau verloopen zijn, nauwkeurig vast te stellen. Ik gis, dat hij zijn verblijf aan het hof van MARIA, om den wille der tegenstanders, bij herhaling afgebroken heeft. HESS was eigenlijk verbonden aan het huis van hertog KARL van Munsterberg-Oels, die hem noode aan de gemeente van Breslau afstond; wat Dr. KÖSTLIN verder

---

[1]) PALACKY, a. W. S. 519: die Königin MARIE hatte einen deutschen Prediger bei sich, auff dessen Entfernung die ungarischen Prälaten und Herren drangen, weil er, wie sie sagten, ein »Lutheraner" sei; dagegen nahm ihn die Königin entschieden in Schutz.

[2]) Een zaakrijk uittreksel van deze verhandeling leverde de auteur zelf in HERZOG'S Real. Encyclop. (2e Ausg.) VI S. 61 fg. Eenige bijzonderheden betreffende HESS vindt de lezer in BAUCH'S Leben des Humanisten Ant. Niger (Zeits.-Schles. XVI S. 192 fg.).

schrijft[1]): man sieht aus des Herzogs Brief an den Rath von Breslau — dass gerade damals auch die Königin MARIA von Böhmen und Ungarn, durch Herzog KARL auf ihn aufmerksam gemacht, fast begierig worden war, ihn in ihrem Amte zu haben vereischt toelichting. — De veronderstelling ligt voor de hand, dat de koningin HESS moet gekend en als een geestelijke gewaardeerd hebben, die met wijsheid zijne taak wist te volbrengen[2]). Ik waag de gissing, dat hare aan den Hertog geuite begeerte de bedoeling had, om van hem het verlof te erlangen, HESS op den duur in hare nabijheid te houden, terwijl hij tot heden slechts voor een poos haar als zielszorger ter zijde gestaan had. Den aandrang, die op zijne verwijdering stond, weerstand te bieden, lag wel in het karakter van de toen nog jeugdige vorstin. Maar hoogst waarschijnlijk heeft HESS zelf begrepen, in de gemeente van Breslau nuttiger bezig te kunnen zijn, dan aan het hof der koningin, waar zijne positie velen een ergernis bleef, en het gevaar dreigde, dat de staatkunde zijne werkzaamheid plotseling deed afbreken. Hij verliet dus den dienst der koningin. Onder zijne vrienden en leerlingen bleef de herinnering van die vroegere betrekking tot MARIA levende. Daardoor mocht elke mededeeling betreffende haar gerekend worden hem welgevallig te wezen. Zoo schreef hem in 1534 CARNOVIANUS: ERASMUS ad futurum ver Lovanium versus ad reginam MARIAM, quae literas una cum viatico misit, profecturus est[3]).

---

[1]) Zeitschrift, a. O. VI, S. 191 fg.

[2]) Aan een broeder in het geestelijk ambt deelde HESS deze raadgevingen mede: »predige nur treulich das Hauptwerk, die Rechtfertigung durch den »Glauben, so wird das vertrauen zu den Werken und zum Ablass von sich »selbst hinfallen. Predige nur treulich das Verdienst Christi, so wird das »Verdienst und Vorbitte der Heiligen hinfallen: predige fleissig die Grösse der »Gnade Gottes durch CHRISTUM, so wird das Fegefeuer und Vigiliën hinfallen." Vgl. HENSEL's Prot. Kircheng. der Gemeinen in Schlesien (1768) S. 148.

[3]) De geheele brief wordt medegedeeld door COSACK, PAULUS SPERATUS S. 404 fg.

Voert men tegen onze voorstelling de bedenking aan, dat LUTHER noch MELANCHTHON in hunne brieven aan HESS van deze, door ons veronderstelde, werkzaamheid aan het hof spreken, ik merk daartegen op, dat die briefwisseling niet geregeld is gevoerd en HESS in dezen tijd nog niet die besliste ingenomenheid met al de ideeën der Hervormers aan den dag gelegd had, die later ten volle de zijne mochten heeten, en waarvan hij tot zijnen dood belijdenis gedaan heeft. Den duur zijner dienstverrichting bij MARIA zal ik niet bepalen, evenzeer mij onthouden van elke gissing naar den invloed, dien hij op haar geoefend heeft; doch van goeder harte geef ik mijn gevoelen, dat hij hare keuze gevestigd heeft op den man, die, minder besproken en minder verdacht, haar het Evangelie kon prediken, ik zeg niet naar LUTHER's opvatting, maar naar den eisch dier dagen, waarin duizenden verzadigd waren van een werktuigelijken godsdienstvorm: HENKELLUS.

Doch na het vertrek van HESS zijn er van de zijde der koningin onderhandelingen aangeknoopt met CONRADUS CORDATUS. STROBEL [1]) zegt te veel, als hij schrijft: »dieser Mann »war zuerst Evangelischer Prediger bey MARIA, Königin von »Ungarn." Zoover is het niet gekomen, gelijk de grondige biographie, welke Dr. L. GÖTZE van dezen warmen vriend van LUTHER leverde, aantoont. [2]) LUTHER hield het er voor, dat deze onderhandelingen niet oprechtelijk gemeend waren en raadde hem, den afloop niet af te wachten, doch elken arbeid te aanvaarden, die zich mocht voordoen [3]) Wij

[1]) Miscellaneën, III. S. 83.

[2]) Zij komt voor in het Vierzehnter Jahresbericht des Altmärkischen Vereins für vat. Ges. u. Ind. 1864, S. 57 fg. Vgl. ook de verhandeling van GEORG MÜLLER over STEPHAN ROTH, den Zwickauer, in de Beitr. zur Sächsischen Kircheng. von DIBELIUS und LECHLER, 1es Heft, S. 78 fg.

[3]) LUTHER's Briefe, door de Wette III. S. 288, 6 Maart 1528: cognovi te spe ac promissione Reginae tuae in Valle (Joachimsthal) morari;

kennen CORDATUS genoeg, om de vrees te koesteren, dat hij aan het hof niet de rechte man op de rechte plaats zou geweest zijn. MELANCHTHON, wiens leven hij in meer dan een opzicht verbitterd heeft, noemde hem Quadratus of hostis meus, terwijl hij toch de onbillijke handelingen van CORDATUS niet met gelijke munt betaalde. LUTHER vond meer dan eens aanleiding, om hem tot zachtheid en inschikkelijkheid te vermanen. Neen, CORDATUS zou geen geschikte hofprediker zijn geweest, hij, die van zich zelven getuigde: Si quis est, qui putet, me natura durum haec dure agere et scribere: huic respondeo verum esse, sed Spiritum Christi naturam meam mutasse, non abstulisse[1]).

Met volkomen zekerheid weten wij, dat HENKELLUS de plaats van hofprediker innam, om die te bezetten tot het vertrek van MARIA naar België. Zooals wij dezen eerwaardigen geestelijke kennen[2]), mogen en moeten wij hem als een geestverwant van ERASMUS begroeten, in wiens vriendschap hij deelde, volgens de brieven, door hem van onzen landgenoot ontvangen en aan dien gericht. Jammer voorwaar, dat van laatst bedoelde geen enkele bewaard is gebleven[3]). Beide mannen waren ten aanzien van den eisch der kerkhervorming ongetwijfeld van éene zienswijze. Laat mij die van ERASMUS hier nog eens doen kennen naar den brief dien hij, den 7den Maart 1526, uit Bazel aan HENKELLUS richtte. Van zóó groot gewicht gold bij velen in die dagen deze zienswijze, dat men openlijk in druk de

---

porro divinavi nunquam futurum esse ut revoceris a Regina. — Si Reginae aliquando libuerit te vocare denuo, apud nos aeque ac in Valle reperire poterit.

1) Corpus Reform. III. pag. 208.

2) Vgl. HORANYI, memoria Hungarorum. II, pag. 98 sq.

3) ERASMUS spreekt over een viertal brieven, door HENKELLUS hem toegezonden, Opera, III pars I, pag. 1159. Voor de kennis van de levensbijzonderheden van HENKELLUS bevat een brief van ERASMUS als bijdrage de klacht, tibi cum podagra rem esse, vehementer doleo. Sed quid est in rebus humanis ab omni parte beatum? l. l. pag. 1743.

meening verbreidde: LUTHERUS magnam Ecclesiae partem ad se traxit; nonnullam ZWINGLIUS et OECOLAMPADIUS; maximam ERASMUS. Zijne denkbeelden over den toestand der Kerk waren geen geheim. Wat hij HENKELLUS mededeelde, hield hij voor anderen niet verborgen [1]). De uitvoerigheid verbiedt mij, dien in zijn geheel over te nemen; ik bepaal mij tot enkele gedeelten: quemadmodum non potest animus vere Christianus non ingemiscere, considerans quo prolapsi sint mores CHRISTI nomen profitentium, quam pene fuerit antiquatum Euangelium, quam prope nihil fidei charitatisque reliquum fuerit, praeter nomen ac titulos, ad haec quam in angustum contracta sit ea professio, ita non potest non exhilarari, quoties audit Deum in viris doctis, integris, et dignitate praeminentibus innovare spiritum suum bonum, quod ea res nobis velut ostensa luce, desperationis tenebras abigat et in spem bonam vocet, fore ut justissima Numinis ira versa in misericordiam exoriantur Euangelistae, qui disjectas, palantes ac dissipatas oves revocent ad salutifera CHRISTI pascua et ad ecclesiasticae concordiae caulas reducant. Hij brengt de opmerking in het midden, dat het in het openbaar verachtelijk spreken over de misbruiken der Kerk en het wangedrag der geestelijken veel kwaads sticht. Quin insuper addebat nonnihil laeti ominis ipsum LUTHERI cognomen. quod Germanorum lingua repurgatorem sonat [2]). Id habet ex patris officio, qui rudes aeris massas officina sua repurgat. — Vijf jaar geleden heeft hij LUTHER tot omzichtigheid vermaand en toen de vreugde genoten, dat deze zijn pen gebruikte om stichtelijke geschriften op te stellen; sed his incredibili celeritate perfectis provolarunt alii super alios libelli, quorum novissimus quisque violen-

---

[1]) Oper. III. l. l. pag. 913 sq.

[2]) LUTHER = LAUTER. Daarop zinspelende, gaf LUTHER zelf aan het kind van M. RATZEBERGER, waarvan hij peetvader werd, den naam KLARA, »denn »Lauter und Klar sind Geschwister-Kinder."

tissimus erat. In his me vehementer offendebat[1]). Haec hominis intemperantia fecit, ut inceperem de spiritu illius vehementer esse sollicitus, mihique gratulari quod in eam factionem nec blanditiis pellici, nec odiis protrudi potuerim. Non desinam tamen optare laetum aliquem exitum hujus Tragoediae, undecumque natae, quomodocunque progressae. Rondweg erkent hij de noodzakelijkheid eener ernstige behandeling van den kranken toestand, en de herleving van het zuivere Evangelie wacht hij uit al de aanwezige ellende. Hij verheerlijkt God om den wille der gaven, die HENKELLUS bezit et per has in te ἐνεργοῦντι gratias agimus, ex animo gratulantes inclytae Reginae MARIAE, foeminae, ut audio tum piae, tum prudenti, vel toti potius Ungariae, in qua hoc impensius optamus florere Christianismum, quo magis patet eorum incursionibus, qui Christianae ditioni male volunt. Wat hem zelven betreft, hij is begonnen, theologiam scholasticam nimium nimiumque prolapsam ad argutias humanas, ad fontes revocare. Met bescheidenheid beveelt hij de lezing zijner geschriften over het N. T. HENKELLUS aan.

SECKENDORF heeft in zijn bekend werk[2]) dezen brief van ERASMUS aangehaald als een bewijs van de dubbelhartigheid onzes landgenoots, die den gevaarlijken middelweg als den besten aanprees. Is dit billijk?

Waren er onder de humanisten niet velen, die even als hij oogen hadden voor hetgeen LUTHER's pogen aanbeval, evenzeer als voor het geen daarin gevaarlijks schuilde?

Mag het schrijven van ERASMUS aangemerkt worden als de vrucht van zijn verlangen, om HENKELLUS en door dezen

---

[1]) Hij bedoelt LUTHER's geschrift de servo arbitrio, dat in het laatst van 1525 in het Latijn, en in het Duitsch door JUSTUS IONAS overgezet, het licht zag.

[2]) Hist. der Reformatie, I, bl. 362.

MARIA voor de Kerk van Rome te behouden? Hoe? Waren zij dan daarvan afgevallen? Behoorde MARIA tot de partij der Protestanten?

'tScheen zoo in veler oog, toen LUTHER in 1526 door den druk verspreidde: Auslegung der vier Trostpsalmen, nemlich des 37, 62, 94 und 109 Psalms, an die Königin MARIA in Hungarn. De opdracht is geteekend zu Wittenberg am ersten des Wintermonats, anno 1526 [1]). Zij luidt aldus naar den tekst, die door DE WETTE is opgenomen [2]):

Der Durchleuchtigesten, hoch gebornen Frauen, Frauen, Frauen MARIA, geborne Künigin zu Hispanien u. s. w. Künigin zu Hungern und Bohemen, meiner gnädigsten Frauen.

Gnad und Trost von Gott unserm Vatter, und Herrn JESU CHRISTO. Gnädigste Frau Künigin, ich hatte mir furgenomen, durch fromer Leute angeben, E. K. M. diese vier Psalmen zuzuschreiben, zur Vermahnung, dass E. K. M. sollte frisch und fröhlich anhalten das heilige Gotteswort in Hungerland zu fordern, weil mir die gute Mahre zukamen dass E. K. M. dem Evangelio geneigt wäre, und doch durch die Gottlose Bischofe (welche in Hungern mächtig und fast das meiste drinnen haben sollen), sehr verhindert und abgewendet würde: also dasz auch etlich unschuldig Blut haben vergieszen lassen, und gräulich wider die Wahrheit Gottes getobet. Aber nu sich indes leider die Sache durch Gottes Gewalt und Vorsehung also gekehret hat, dasz der Turke diesen Jamer und Elend hat angericht, und das

---

[1]) WALCH, a. w. V. S. 1 fg. Hoewel in de Auslegung de naam der Koningin niet voorkomt, is zij blijkens de toespelingen op het geweld der Turken, het lot van JOHANNES HUSS, de heerschzucht der bisschoppen en het woelen der secten en partijen geheel vervaardigd met het oog op hare omstandigheden en den toestand van Hongarije en Bohemen.

[2]) LUTHER'S Briefe u. s. w. III. S. 132 ff.

edle junge Blut König LUDEWIG E. K. M. liebes Gemahl nidergeschlagen, hat sich mein Furnehmen auch müssen so umkehren. Hatten nu die Bischofe das Evangelion lassen gehen, so muszte jetz alle Welt voll Geschreies sein, dasz solcher Fall uber Hungerland komen wäre, der Lutherischen Ketzerey halben, welch ein Lästern sollt da worden seyn. Wem sie nu wöllen die Schuld geben, mügen sie zusehen. Gott hats (als ich sehe) verwehret, das solchem Lastern keine Ursache entstünde.

Wie dem allen Sant PAULUS schreibet zum Römern, dasz die heilige Schrift sey eine tröstliche Schrift, und lehre uns Geduld, so hab ich dennoch fort gefahren, und dieselbigen Psalmen lassen ausgeben E. K. M. zu trösten (so viel Gott uns tröstet und gibt) in diesem groszen plötzlichen Ungluck und Elende, damit der almächtige Gott E. K. M. zu dieser Zeit heim sucht, nit aus Zorn oder Ungnaden, als wir billig sollen hoffen, sondern zu züchtigen und zu versuchen, auf dasz E. K. M. lerne trauen allein auf den rechten Vatter, der im Himel est, und sich trösten des rechten Brautgames JESU CHRISTI, der auch unser Bruder, ja unser Fleisch und Blut ist, und sich ergetzen mit den rechten Freunden und treuen Gesellen, den lieben Engeln, die umb uns sind, und unser pflegen. Denn wiewohl es E. K. M. ein bitter schwerer Tod ist, und billig seyn soll, so wird doch wiederumb die Schrift, sonderlich die Psalmen E. K. M. dagegen viel guts Trostes geben, und den suszen lieblichen Vatter und Sohn gar reichlich zeigen, darin das gewisse und ewiges Leben verborgen liegt. Und fürwahr, welchem es da mag hinkomen, dasz er des Vaters Liebe gegen uns in der Schrift kann sehen und fühlen, der kann auch leichtlich ertragen alles Ungluck, das auf Erden seyn mag. Wiederumb wer dieselbige nit fühlet, der kann auch nit recht fröhlich seyn, wenn er gleich in aller Welt Wollust und Freuden schwämme: Es kann ja keinem Menschen

solch grosz Unfall widerfahren, als Gott dem Vater selbs widerfahren ist, das man sein liebstes Kind fur alle seine Wunder und Wohlthat zuletzt verspeyt, verflucht, und des allerschändlichsten Tods am Kreuz tödtet, wiewohl eim jeglichen sein Ungluck das gröszest dunkt, und mehr zu Herzen gehet dann CHRISTUS Kreuz, wenn er gleich zehen kreuz hätte erlitten. Das macht wir seynd nicht so stark von Geduld, als Gott ist: darumb thun uns geringer Kreuze mehr wehe, denn CHRISTUS Kreuze. Aber der Vatter der Barmherzigkeit und Gott alles Trostes wollte E. K. M. trosten in seinem Sohn JESU CHRISTO, durch seinen heiligen Geist, dasz sie dieses Elendes bald vergesse, oder doch männlich tragen kunnte, Amen.

Naar inhoud en vorm laat deze opdracht niet te wenschen over. Doch men moet hare beteekenis niet te hoog schatten en men loopt gevaar om dit te doen, zoodra men vergeet, dat LUTHER van de vorstin geen verlof heeft gevraagd, om haar dit geschrift te wijden. Het was zeker hem bekend, dat zij enkele geschriften van zijne hand met belangstelling gelezen had en wij kunnen het hem niet ten kwade duiden, dat hij door die opdracht haar nader aan de goede zaak trachtte te verbinden. Er is oorzaak, om er aan te twijfelen of MARIA met onverdeeld genoegen van die opdracht en het werk kennis genomen heeft. Immers: zoodra haar broeder, koning FERDINAND, het gebeurde vernomen had, zond hij haar een exemplaar van het boek, welke toezending zij met deze regelen beantwoordde [1]: Vous mercie humblement de l'amour que me montres en ce que m'avertissez de ce qu'il vous desplet en moy, vous supplie en ce contenuer, et quant à cette affaire, certes Monseigneur Vous poez bien penser que ne puis defendre au LUTER de escrire ce qu'il

[1]) V. BUCHOLTZ, Gesch. der Reg. Ferd. des Ersten. IX. S. 11 fg.

veult, soit à mon avantage ou desavantage, comme il a fait à beaucoup de princes de la Chréstienté lesquels ne le luy ont pu defendre, et mesment l'Empereur et vous ne luy poez defendre, mais de ce vous puis je bien avertir pour vray, que n'ay riens su dudit livre et la escript sans mon seu et consentement, comme aussi par le prologue poez — connoistre; — a Dieu ne plaise Monseigneur que face chose par quoy devoie diminuer la bonne renommée de nos dites maisons, comme j'espère que jusqu'à present n'ay fait, et j'espère en Dieu le tout puissant, qu'il me preservera de ce et me donnera la grace que soie demeurée bonne Chetienne telle que espère ay esté, suis et propose à morir en la dite foy.

De koning liet dit schrijven zijner zuster niet onbeantwoord; hij wees haar op hetgeen in LUTHER's opstel tot lof van hare Evangelische gezindheid was gezegd [1]). Je puis bien penser que n'est en vous, ne en moy aussy de defendre à LUTER descripre ce que luy plait, mais j'espère que a moy ne me escripra jamais livre de louange de ce que je garde et maintiens sa doctrine, que appelle l'Evangile, toute fois je n'en doute point, que vous comme sage et vertueuse princesse vous ferez ce que deves faire, comme me escripvès, parquoy je ne ferey grande redite, seulement vous supplie pourvoir aux aultres deux articles, a quoy n'ay point eu de reponse, a savoir de lire en ses livres d'A n v e r s [2]), et aussi de pourvoir a ce que ceux et celles qui sont autour de vous se portent de telle sorte que par les dits deux causes ne venez en bruit d'estre bonne Luterienne, comme aucuns commencent a craindre et à parler, vous suppliant me pardonner sy je fais trop de redites en celui affaire, car certes

---

[1]) Onder dagteekening van 19 April 1527.

[2]) Meer dan één drukkerij dier stad verbreidde zoogenaamde kettersche geschriften.

Mdme ma b. s. je ne les fais sinon de bon zèle et amour fraternel, et aussy le temps en quoy sommes adonné à ce que chacun descharge la conscience.

Blijkbaar stelde MARIA hoogen prijs op een gunstig oordeel van haren broeder in zake harer rechtzinnigheid; daarom schrijft zij hem 29 April 1527 het volgende: Il y a longtemps que n'ay leu aux livres de LUTER et veu votre admonicion, me veuls tant plus garder à les lire; quant à mes serviteurs et servantes qui se doibvent fort mesler de celle affaire, certes, quiconques vous a adverti de ce, je croy qu'il n'a pas eu aultre chose affaire, car je verrois volonties celluy ceulx ou celles, qui pourroient dire que avec mon seu ils eusset fait chose contre notre foy. — Hij onderzoeke bij hen qui se prendent sy grande crainte quelle chose jay fait, que ne doit faire une bonne Chretienne, et selon ce que l'Eglise a ordonné excepte que j'ai mengé char en carême, mais par ce ne pense pas avoir rompu telle ordonnance, car je me remes à ceulx qui ont esté entour de moy, sy n'ay esté contrainte a ce faire sy j'aie voulu eschapper une bonne maladie. Vijanden, die hunne eensgezindheid verstoren willen, leggen hare handelingen tot haar nadeel uit. Haren broeder duidt zij zijn schrijven niet ten kwade; hij ga voort, altijd haar te onderhouden over hetgeen hem in haar mishaagt; haar blijft dan de gelegenheid, om zich te verdedigen. J'espère que pourrez connoistre sy je vous desire à complaire et servir, toutes fois nai pas voulu laisser de vous escripre ce que ay eu au coeur, car il me semble, que entre frere et soeur ne doit estre aucune dissimulacion.

Bij zulk eene stemming heeft de koningin gewis geen behagen gevonden in hetgeen er meer gedaan werd van de zijde der Evangelischen, om in het openbaar bewijzen van deelneming in haar lot en persoon te leveren. Volgens som-

migen was het LUTHER[1]), die in naam der koningin een stichtelijk lied van dezen inhoud vervaardigde:

Mag ich unglück nicht widderstahn,
mus ungnad han
der welt für mein recht glauben:
So weis ich doch, es ist mein kunst,
Gotts huld und gunst
die mus man mir erlauben.
Gott ist nicht weit
ein kleine zeit
er sich verbirgt,
bis er erwürgt
die mich seins wort berauben.

RIcht wie ich wöll, ykundt mein sach,
weil ich bin schwach
und Got mich furcht lest finden,
So weis ich dass kein gwalt' bleibt fest
ist aller best
das zeitlich mus verschwinden.
Das ewig gut
macht rechten mut!
dabey ich bleyb
wag gut und leib,
Gott helff mir uberwinden.

All ding ein weil' ein sprichwort ist:
Herr Jesu Christ

---

[1]) Dit gevoelen werd in ons vaderland krachtig voorgestaan door PAAUW, in zijn Europ. Lutherdom, bl. 247, doch met eenigen schroom door SCHULTZ JACOBI, in de Bijdragen tot de Ges. der Ev. Luth. Kerk in de Ned., IV, bl. 37 vlg.

du wirst mir stehn zur seyten.
Unnd sehen auff das unglück mein,
als wer es dein,
das widder mich wirdt streiten.
Muss ich denn dran
auff dieser ban
Welt, wie du willt!
Got ist mein schilt,
Der wirt mich wol beleiten.
Amen [1]).

Meer dan één dergenen, die over de lotgevallen der Hervorming in Hongarije en Bohemen geschreven hebben, heeft beweerd, dat de koningin zelve dit lied vervaardigd heeft [2]). De oudheid van dit gevoelen kan bepleit worden met een beroep op de eerste bekende uitgaaf van het lied, waarin zij als de vervaardigster genoemd wordt [3]). LUTHER heeft het opgenomen in den bundel door hem in 1529 ter perse gegeven en naar den drukker JOSEPH KLUG das Klugsche Gesangbuch genaamd. WACKERNAGEL — en zijn getuigenis is bij dit onderwerp van gewicht — schrijft [4]): »der »Verfasser ist unbekannt; es könnte LUTHER sein". Eene bepaalde beslissing valt moeielijk. Is het van LUTHER, dan luidt het vreemd, dat hij het auteurschap bij de overname van het lied uit het Klugsche Gesangbuch niet erkend heeft. Laat het zich denken, dat hij als auteur niet wilde erkend worden, toen het bleek, dat het godsdienstig bestaan van MARIA niet beantwoordde aan de verwachting der hervor-

---

[1]) Overgenomen uit WACKERNAGEL, das Deutsche Kirchenlied III. S. 118 f.

[2]) Vgl. Monum. Evangl. Aug. Conf. in Hungaria (1863), II, pag 436.

[3]) KOCH, Geschichte des Kirchenlieds und Kirchengesangs, 3e Aufl., I. S. 451.

[4]) Das Deuts. Kirchenl. III. S. 119.

mers en zijne vrienden? Doch eensdeels rijmt dergelijke veronderstelling niet met het feit, dat in 1529 MARIA nog geteld werd onder de voorstanders der hervorming, anderdeels zou dergelijke meening alleen aanbevolen kunnen worden, indien LUTHER het lied uit zijnen bundel had weggelaten. Met vrijmoedigheid draag ik de gissing voor, dat het gezang van denzelfden onbekende is, die het lied op koning LUDWIG dichtte, het lied, waarvan wij den eersten regel aanhaalden: Kunig ein herr u. s. w. welks strophen, even als dat van MARIA met de voorletters aanvangende, dus luiden Kunig—Lud—wig. Doch wie de dichter geweest zij — het vervaardigen van het vers spreekt van ingenomenheid met MARIA en van vertrouwen op hare Evangelische gezindheid. Daarvan getuigen evenzeer de uitgaaf van zwey schöne lieder, ein geistliches und ein weltliches von der Künigin von Hungern, te Neurenberg door GEORGE WACHTER gedrukt, naar WACKERNAGEL meent in 1527 [1]) en van Zwey hübsche newe Lieder von der Küngin von Hungern, fraw MARIA und jrem gemahel Künig LUDWIG, als er von ir inn streit zoch wider den Turken, te Straatsburg verschenen, die WACKERNAGEL op het jaar 1538 plaatst [2]).

Deze poëtische voortbrengselen, met wier kunstwaarde wij ons niet bezighouden [3]), leveren het bewijs van de warme belangstelling, waarmede de hervormingsgezinden in Duitschland en Zwitserland de vorstin gadesloegen. Zij nam toe door hare houding gedurende den rijksdag van Augsburg in 1530. De jaren, die sedert den dood van haren gemaal tot 1530 verloopen zijn, moeten wij wat haar gods-

[1]) Bibliographie zur Geschichte des D. K. liedes (1855), S. 94.
[2]) Bibliographie, S. 150.
[3]) Koch, a. W. VIII, S. 530, verhaalt ons van de ingenomenheid, waarmede het zoogenaamde gezang der koningin door later levende vromen aangehaald werd.

dienstig leven betreft, voorbijgaan, dewijl ons daaruit niets bekend is.

Reeds was de rijksdag begonnen en de confessie voorgelezen, toen zij, vergezeld door HENKELLUS, Augsburg binnen trok, den 29sten Juni. Te gelijk met haar kwam FERDINAND's gemalin, de zuster van haren overleden gemaal. Ook het oor van deze was geopend geworden voor de klachten over de gebreken van het kerkelijk wezen dezer tijden. De Evangelische prediking van haren vroegeren biechtvader, STEPHAN AGRICOLA, ook KASTENBAUER genaamd, kon wel nog niet door haar vergeten zijn. Hij was spoedig verwijderd, werd vervolgd en ten doode veroordeeld; doch gered van het doodsgevaar trad hij te Augsburg in 1527 als predikant op, van waar men hem, waarschijnlijk uit vrees voor koning FERDINAND, gedurende de zitting des rijksdags verwijderd hield [1]. Was de komst der vorstinnen den keizer en zijn broeder aangenaam? Wij twijfelen er aan, op grond van hetgeen SPALATINUS verhaalt, dat zij de stad binnen togen, a nullo vel Electorum vel Principum exceptae, sive ita volente Caesare sive alia ex causa nobis incognita [2].

Met hartelijke toegenegenheid werd MARIA door de Evangelischen begroet: SPALATINUS, zelf te Augsburg aanwezig, noemt haar in een brief, van daar gedagteekend 29 Juli 1530: MARIA vidua Evangelii amicissima [3]. HENKELLUS was op dien rijksdag meer dan toehoorder; MELANCHTHON verzekert uitdrukkelijk aan LUTHER, dat HENKELLUS deelnam aan de belangwekkende vragen van den dag. Te beweren, dat ook MELANCHTHON gebogen heeft voor den

---

[1] Vgl. over hem die vaak met zijn zoon, den van de Evangelische kerk afgevallene verwisseld wordt, ROTERMUND, Gesch. des Glaubensb. der Prot. (1829), S. 318 fg.

[2] Corp. Reform, II, pag. 157.

[3] Zeits. f. d. Hist. Theol., 1861, S. 629.

invloed, dien HENKELLUS op velen oefende, is wellicht het beste middel, om eene verklaring te geven van den inhoud der brieven, door den hervormer in die dagen aan LAUR. CAMPEGIUS gezonden, brieven, die vroeger en later menigeen zijner vrienden en tegenstanders geërgerd hebben [1]). Doch die ergernis vermindert in sterke mate, wanneer wij ons in den kring verplaatsen, binnen welken de bij uitnemendheid voor den vrede ijverende MELANCHTHON zich bewoog: persoonlijke omgang met HENKELLUS moest die liefde voor den vrede voeden, te meer naarmate deze sprekender bewijzen van belangstelling gaf in hetgeen MELANCHTHON het hoogste en edelste keurde. Aan zulke bewijzen ontbrak het waarlijk niet. Raadplegen wij slechts den brief dien MELANCHTHON 8 Juli 1530 aan LUTHER schreef [2]): mitto tibi quaestiones, quas proposuit hodie nobis τῆς τοῦ αὐτοκράτορος ἀδελφῆς κατηχήτης, ita ut ad te perferrentur; de quibus exspectatur tuum judicium; summo candore praeditus nobis visus est, καὶ ἡ δέσποινα δοκεῖ πᾶσιν εἶναι εὐσεβεστάτη.

Naar een nauwkeurigen tekst luiden de door HENKELLUS aan LUTHER gerichte quaestiones aldus [3]): Primo. An sufficiat accipere eucharistiam sub panis specie tantum, neque sit necesse ex calice bibere, eo quod usus calicis in multis locis sit interdictus.

Secundo. An cupiens integrum sacramentum excusari possit, quod calicis usus negatur ei, ut pane tantum utatur, aut quaerere debeat locum, ubi nihil ei denegetur.

Tertio. An secreto in cubiculo accipi possit integra eucharistia, neque opus publicae confessionis.

Quarto. An excusari possit coram Deo, quisquis magis-

---

[1]) Corp. Ref. II, pag. 168 sq.

[2]) l. l. pag. 233.

[3]) SCHIRRMACHER, Briefe und Acten zu der Geschichte des Reichstages zu Augsburg (1876), S. 369.

tratus obedientiam reveritus pane tantum utatur, siquidem aliqui magistratus puniunt inobedientiam.

Quinto. An satis sit non admodum desideranti integrum sacramentum, pro veteri atque adeo pro communi more, pane tantum uti.

SPALATINUS, die op den rijksdag persoonlijk kennis met hem maakte, spreekt over hem als een eerlijk en vriendelijk man [1]).

JOHANN AGRICOLA van Eisleben bewaarde levenslang de herinnering van zijn aangenaam verkeer met de koningin en HENKELLUS. Hij verzekert ons, dat zij verklaarde dat hare bloedverwanten alle krachten inspanden, om haar van het Evangeliesch geloof af te trekken, ja haar alle ondersteuning ontzeiden, en haar bang maakten met de bedreiging, »dass sie auch noch im Spital sterben sollte".

De voornaamste Evangelische godgeleerden noodigde zij aan haren disch; van die gelegenheid maakten deze gebruik om te weten, hoe KAREL eigenlijk over de hervorming dacht, terwijl zij geen geheim van haar verlangen maakte, om beide partijen nader tot elkander te brengen, gelijk MELANCHTHON getuigt: ἡ ἀδελφὴ αὐτοκράτορος, mulier vere heroico ingenio, praecipua pietate et modestia, studet nobis placare fratrem sed cogitur id timide et verecunde facere [2]). De vorstin trachtte werkelijk de eigenlijke meening van haren broeder te leeren kennen: zij deed zulks bij eene gunstige aanleiding en erlangde op hare vraag, wat hij met die lieden en hunne Confessie dacht te doen, dit antwoord: »lieve Zuster, »toen ik aan de regeering kwam, klaagde men mij, dat »deze lieden erger dan de duivel gevreesd moesten worden. »Doch de bisschop van Sevilla heeft mij geraden, geen »tyranny uit te oefenen, maar nauwkeurig te onderzoeken

---

[1]) SECKENDORF, a. w. I, bl. 360.

[2]) Corp. Reform. II, 178.

»of die leer in strijd was met de artikelen van ons geloof. »Dien raad vond ik goed en ik leerde inzien, dat deze lieden »geen duivelsche gezindheid hebben, gelijk gezegd werd en »hun leer niet strijdt met de 12 artikelen des geloofs, maar »dingen betreft, waarover de geleerden moeten beslissen. »Ware hun leer in strijd met de 12 artikelen, ik zou er »met de scherpte des zwaards mij tegen verzetten."

Deze inderdaad belangrijke mededeeling heeft AGRICOLA in later jaren van den kansel verkondigd, zeker met het oogmerk, om langs dien weg zijne ingenomenheid met den keizer te verklaren, eene ingenomenheid, later geheel bekoeld[1]). Tot des keizers oor moest trouwens wel de eisch zijn doorgedrongen, die in de 15de en 16de eeuw van onderderscheidene zijden geuit werd: hervorming der kerk in hoofd in leden. »Trouvant — zoo schrijft de Luiksche hoogleeraar EUGÈNE HUBERT[2]) — que la principale cause de »toutes les dites erreurs est l'insuffisance des curés et autres »qui ce jourd'hui ont charge d'âmes; que ung curé, pour »bien régir le peuple qui lui est commis, doibt avoir né»cessairement trois qualités sans lesquelles est impossible »qu'il satisfasse à son état: être de bon âge, afin d'avoir »expérience, prudence et discrétion; être de bonne vie et »conservation, afin que le peuple y prenne exemple; être »lettré et docte; et combien que les curés dussent être »qualifiés comme dessus, toutefois peu de telz s'en trou»vent, au grand regret de la dite Majesté et confusion du »peuple, car pour la plupart ils sont jeunes gens légers, »inexpérimentez et indiscretz; les autres sont lubriques,

---

[1]) Vgl. G. KAWERAU'S biographie van AGRICOLA (1881), S. 99 fg., een boek, dat evenzeer van des schrijvers grondige studiën getuigt als zijne Glossen zu JOH. JANSSEN'S Geschichte des deutschen Volkes, geplaatst in Dr. LUTHARDT'S Zeits. f. k. Wiss. u. k. Leben.

[2]) Etude sur la condition des Protestants en Belgique depuis CHARLES-QUINT jusqu'a Joseph II (1882) pag. 26 s.

»donnés à ébriété et aultres vices notoires et manifestes, »en qui la commune ne voit que mauvais exemples; les »autres sont si ignorans et si indoctes que, à grand peine »savent lire leurs heures ou chanter messe, de sorte que »souvent l'on voit que leurs paroissiens sont plus clercs et »doctes que ne sont leurs curés pasteurs et sont journellement »repris ceux qui devraient reprendre les autres." — Op dergelijke wijze zich uitlatende, in naam des keizers, schaarde zich de geheime raad met het vorstelijk hoofd van den Staat onder hen, die eene der oorzaken van de ketterij gelegen achtten in den treurigen toestand der Roomsche kerk zelve.

Waarom dan de door AGRICOLA afgelegde verklaring in twijfel getrokken, al reikt zij verder dan de inhoud van het belangrijk citaat? Nog uit een andere bron leeren wij des keizers meening in dien tijd kennen.

JUSTUS IONAS verhaalt als oog- en oorgetuige in een brief uit de laatste dagen van Juli 1530 het volgende: Articuli nostrae confessionis sunt coram Caesare et ordinibus oblati, cui audientiae ego interfui et tunc paene omnia audivi: ad duas horas integras duravit recitatio. Caesar attentissimus audivit omnia, et rex FERDINANDUS tum assidebat et episcopus Augustanus et multi alii Episcopi et principes. Post auditam illam confessionem longe humanius, clementius et tolerabilius et judicarunt et privatim locuti sunt de caussa; 6 feria post Magdalenae PHILIPPUS vocatus est ad ALPHONSUM WALDESIUM, qui in cancellaria Caesaris non mediocri loco est. Hic dixit: Hispaniarum proceres consuluisse Caesari, ut concederetur petentibus utraque species et conjugia sacerdotibus libera permitterentur. Sed legatum cardinalem CAMPEGIUM hactenus noluisse consentire; quid ibi spei sit, Deus novit [1]). Dezelfde laat zich over den keizer in een anderen brief op deze wijze hooren: propius nunc sum

---

[1]) Zeits. f. d. Hist. Theol. 1861, S. 630.

contemplatus faciem ac vultum Caesaris quam ante decennium in conventu Wormatiensi. Omnia signa in eo principe digna inesse videntur liberalis, generosi, clementis et vere regii ingenii, ac praecipuae alicujus ac innatae humanitatis. Audivi a quodam magno viro, qui ipse fuit una in consessu in consiliis: quoties aliquid vehementius aut durius dicit rex FERDINANDUS, solet eum reprehendere Caesar, judicans reges decere moderationem et clementiam, indicans se abhorrere a consiliis praecipitatis et principibus consultorem esse pessimum iracundiae affectum. Caesar sibi fecit nostram confessionem reddi Italica et Gallica lingua per ALPHONSUM WALDESIUM et ALEXANDRUM SCHWEISS [1]).

Eer de voorlezing der confessie 25 Juni 1530 namiddags te 3 uren plaats greep, was KAREL met haren inhoud reeds bekend. VALDEZ en DE SCHEPPER hadden met zijne voorkennis over de confessie MELANCHTHON gehoord [2]).

Het aangevoerde strekke ter verduidelijking van des

---

[1]) Corpus Reform. II. pag. 155. Dezelfde SCHWEISS las de wederlegging der Confessie voor, door de Roomsche godgeleerden vervaardigd en door den keizer eerst goedgekeurd, nadat zij van vele aanstootelijke en voor de Evangelischen hardklinkende uitdrukkingen gezuiverd was. Vgl. SECKENDORF a. w. I. bl. 485.

[2]) St. GENOIS ET YSSEL DE SCHEPPER, Missions diplomatiques de C. D. DE SCHEPPER (1856) pag. 35. Beiden waren met de eischen der Evangelischen veel beter bekend, dan KAREL. Vgl. over onzen landgenoot DE SCHEPPER het werk van IJSSEL DE SCHEPPER: Christiern II en Isabella van Oostenrijk bl. 92 volg. Over ALPHONSUS DE VALDEZ, broeder des beroemden auteurs der in 1565 door VAN HAEMSTEDE in onze taal overgezette Godsalige aenmerkingen (in eene Engelsche vertaling van den oorspronkelijken Italiaanschen tekst met het leven van VALDEZ, uitgegeven in 1865 door WIFFEN en BETTS) lezen wij in de mémoires van FRANCISCO DE ENZINAS II. pag. 154: novimus ALP. VALDESIUM, secretarium Imperatoris, hominem praestantem cui propter doctrinam et auctoritatem, qua excellebat, ejusmodi insidias paraverant satellites sanctorum patrum monachi, ut si in Hispaniam reversus fuisset, non simplici mortis genere vitam illi ademissent, sancti religiosi, quorum e manibus semel comprehensum, ne Imperator quidem ipse extorquere potuisset. Over de laatste levensjaren van VALDEZ weet zijn kundige biograaf Dr. BOEHMER geen licht te verspreiden.

keizers houding tegen over de Hervorming in Duitschland. In ons vaderland was zij in zijne schatting een onderwerp, dat nauwelijks zijne aandacht verdiende en waarmede men korte metten kon maken; in dat deel van zijn gebied duldde hij haar niet en ontzeide haar alle recht van bestaan. Maar in Duitschland moest hij haar, om den wille van meer dan een der vorsten, die haar toegedaan was, ontzien en eischte zijne politiek zekere mate van inschikkelijkheid, waartoe hij uit zich zelven zonder aandrang van buiten wel niet licht gekomen zou zijn. Hij luisterde naar de Confessie, ik durf zeggen, terwijl zijn gedachten zich bezig hielden met de vraag — langs welken weg wordt deze moeielijkheid opgeruimd? Zoo hij in het gesprek met zijne zuster het godsdienstig vraagstuk als zoodanig even behandeld heeft, bewijst toch zijn meening, als of het verschil alleen uitwendige dingen betrof, dat de eigenlijke kern der zaak hem niet duidelijk is geworden. Zoo iets hem tot optimistische beschouwing van den loop der dingen kon verleiden, hij zal het gevonden hebben in de bereidvaardigheid van zijnen zwager CHRISTIERN II van Denemarken, om tot de Roomsche kerk terug te keeren [1]). De smart, hem en der landvoogdesse MARGARETHA veroorzaakt, door ISABELLA, CHRISTIERN'S gade, die aan hare Protestantsche overtuigingen niet ongetrouw wilde worden, kon hij nog niet vergeten zijn, al rustte de vorstin reeds vier jaar in het graf [2]), dat de 24-jarige onttoog aan de moeiten van hare aardsche loopbaan.

Men heeft van Protestantsche zijde beweerd, dat MARIA te Augsburg in haar verblijf Hervormde predikers liet

---

[1]) Vgl. IJSSEL DE SCHEPPER, lotgevallen van Christiern II en Isabella van Oostenrijk, (1870) bl. 192 v. l.

[2]) Over de zeer uiteenloopende berichten betreffende hare godsdienstige belijdenis in de ure des doods, zie IJSSEL DE SCHEPPER t. a. p. bl. 163 vlg.

optreden en op die wijze openlijk en beslist partij koos. Ik acht deze voorstelling der zaak niet nauwkeurig.

Dat zij en HENKELLUS iets dergelijks in de stad, waar de keizer verblijf hield, zouden gewaagd hebben, mag niet, tenzij naar de verklaring van onverdachte getuigen, aangenomen worden. En deze ontbreken. Ja, ik houde het daarvoor, dat het vertoef te Augsburg gedurende den rijksdag ongunstig gewerkt heeft op de ingenomenheid der koningin en haren biechtvader met de Hervorming. Want te Augsburg bevonden zich niet slechts godgeleerden, die het leerstuk der consubstantiatie van harte toegedaan waren; maar ook Zwitsersche, die ZWINGLI's denkbeelden trachtten te verbreiden. Wij ontmoeten er WOLFGANG CAPITO; MARTINUS BUCER; URBANUS REGIUS; laatstgenoemde stond nu aan de zijde van LUTHER wat de opvatting van de instelling des avondmaals betrof, terwijl hij weleer in de zienswijze van ZWINGLI gedeeld had [1]).

Het verschil in dit gewichtig punt is er ter spraak gekomen. Kon het wel anders, als wij bedenken, dat men nog verkeerde onder den indruk van het ten vorigen jare gehouden gesprek te Marburg? Ja men deed meer; de geestverwanten van ZWINGLI zochten aanhangers te winnen. Een brief van AGRICOLA aan LUTHER van 27 Juli 1530 bevat de volgende zinsnede: CAPITO et FABRICIUS [2]) miris artibus et dolis quos possunt in suam opinionem pertrahere conantur, adeo ut HENKELLUM etiam Reginae MARIAE concionatorem invitaverint, ut possint in eo ad diem gloriari.

Daartegenover ijverde MELANCHTHON, niets meer duchtende dan den invloed der Zwinglianen. Deus mihi testis est —

---

[1]) KAPPEN's Kleine Nachlese zur Erläuterung der Ref.-Geschichte, (1730) III. S. 361.

[2]) KAPP merkt terecht op, a. W. S. 360, dat in plaats van FABRICIUS de naam van BUCERUS moet gelezen worden.

schreef hij aan den keizerlijken hofprediker EGIDIUS — me nullam aliam ob causam adeo fuisse cupidum pacis ut propter hanc, quod videbam, si non fieret pax, futurum, ut nostri conjungerentur cum Cinglianis. Id ne fieret nos hactenus summa fide atque diligentia prohibuimus. Quod si conjungerentur, maxima confusio dogmatum ac religionum videtur secutura [1]). De strijd over het avondmaal heeft inderdaad oneindig veel kwaad gedaan; de Zwingliaansche opvatting allernadeeligsten invloed geoefend. Naar mijne overtuiging moet het afnemen der ingenomenheid met de Reformatie onder de Roomschgezinden te dien tijde niet geweten worden alleen of voornamelijk aan de hardheid van LUTHER's vormen, veel minder aan diens huwelijk; neen deze wordt verklaard en volledig verklaard uit de van de Roomsche leer al verder en verder afwijkende voorstelling des avondmaals. Het ging aan, vrede te hebben met hen, die het sacrament begeerden te genieten sub utraque, des noods met anderen, die in, met en onder het brood en den wijn het ware lichaam en bloed des Heeren deelachtig werden, doch wijdere concessies waren te vergen noch toe te geven. Indien op den rijksdag van Augsburg Lutheranen en Zwinglianen in de beschouwing des avondmaals zich tot één gevoelen vereenigd hadden, zou de houding van den keizer en diens raden tegenover de Protestanten ongetwijfeld anders geweest zijn. Het divide et impera heeft daar de gedragslijn voorgeschreven. Zoo is het volkomen verklaarbaar, dat de bekende ECK gezegd wordt betuigd te hebben [2]): »ich wollt lieber hören, dass »der thiergk wider inn 's land kem dan von disen ney-

---

[1]) Corpus Reform. II. pag. 381.

[2]) Het gezegde is opgeteekend door den afgevaardigde van de stad Memmingen ten rijksdage, HANS EHINGER, in diens brieven, bij DOBEL, Memmingen im Reformat. IV, S. 54.

»wen zeyttongen, das die baid partheyen des sacramentz »halben solltind ains werden." Niet slechts BUCER spande alle krachten in, om zulk eene vereeniging daar te Augsburg nog in het leven te roepen; zelfs een man als de kanselier BRÜCK, een Lutheraan, zocht haar, gewoon als hij was met helderen blik de dingen te bezien, en sneed de hoop op de verwezenlijking van zulk een wensch niet af, hoewel hij, als grondig kenner van menschen en toestanden, aan het welgelukken moet getwijfeld hebben. [1]). De klove is niet gedempt.

Gelijk in onzen tijd velen tusschen en naast de twistende partijen staan, die geen hart voor polemiek hebben, moet het ook in die dagen geweest zijn. Onder deze rangschik ik de koningin en haren hofprediker.

Zal men MARIA eene Hervormingsgezinde noemen, dan zij men tevreden met den eisch, dien zij aan den prediker op den kansel stelde, dat hij daar den bijbel niet ongebruikt liet. Dit hinderde haar in den hofprediker van haren broeder koning FERDINAND, MEDARDUS [2]), die, waarschijnlijk uit oorzaak dezer waardigheid mede geroepen werd, om de Confutatio Confessionis Augustanae te vervaardigen [3]). Diens predicatiën te Augsburg in 1530 gehouden hadden velen, bepaaldelijk haar geërgerd. Geen minder dan ERASMUS is onze zegsman in zijn colloquium met het opschrift: Concio sive Merdardus [4]). Reeds de ondeu-

[1]) Vgl. de uitnemende schets van des kanseliers persoon en invloed door Dr. KOLDE in Zeits. für die hist. Theolog., 1874, S. 343 fg.

[2]) Vgl. ROTERMUND, a. W. S. 421. Volgens denzelfden noemde SPALATINUS hem een grooten schreeuwer.

[3]) LAEMMER, die Vortridentinisch-Katholische Theologie, (1858), S. 35 geeft hem onder de Confutatores de 16e plaats en duidt hem aan met de woorden van SPALATINUS als »Konyg FERDINANDUS Prediger parfüsser ordens".

[4]) Opera, I. pag. 850 sqq.

gende woordspeling, volgens welke de naam des monniks gewijzigd wordt en nu in dezen vorm noopt te denken aan stinkende merda, slaat op MEDARDUS; ook in het Colloquium zelf wordt hij duidelijk aangewezen.

Vorm en inhoud van een zijner preeken over den lofzang van MARIA worden besproken tusschen HILARIUS en LEVINUS; deze behandelen het gehoorde, dat om den wille van ERASMUS, wiens verklaring door den monnik gehekeld is, hunne verontwaardiging had opgewekt. Doch de prediker heeft zoo dom en dwaas gesproken, dat ERASMUS, al ware hij zelf tegenwoordig geweest, zich niet van lachen zou hebben kunnen onthouden. De indruk is algemeen ongunstig geweest. Indigne tulerunt omnes, sed praecipue Rex FERDINANDUS et hujus soror MARIA, foeminarum hujus saeculi decus[1]). Monachus dimissus est a rege FERDINANDO, sed bene pastus.

Meer nauwkeurig maat en grens van MARIA's deelneming aan den loop, dien de Hervorming nam te bepalen, is hun gegeven, die het merkwaardige stuk kennen, dat het opschrift draagt: antwort und bericht Dr. M. L. auf folgende zwo fragen, von personen hohes standes ahn ihn getragen, Anno 1530. Hoewel LUTHER noch MELANCHTHON in hunne brieven van dit antwort und bericht bepaalde melding maken, schijnt ten opzichte der authenticiteit van het stuk geen twijfel te mogen worden gekoesterd[2]). Ik laat het hier in zijn geheel volgen, daar vele mijner lezers wellicht de gelegenheid tot raadplegen van den tekst missen.

---

[1]) l. l. pag. 857.

[2]) Vgl. SCHIRRMACHER, Briefe und Acten S. 180 fg, die het opstel geschreven acht ten behoeve der koninginnen ANNA en MARIA.

I.

Ob die fursten recht daran (gethan), das sie das klosterleben und messen nicht haben dulden wollen.

Antwort:

Wo die fursten ungewis oder im zweifel gestanden wehren, das klosterleben und messe halten recht oder unrecht sey, haben sie unrecht gethan, das sie das klosterleben hetten verhindert, weil sie aber das evangelium vor wahr erkennen und gewis sind, das solch mess dinst und klosterwesen stracks wieder das evangelion Gottes lesterung ist, sind sie schuldig gewesen, das selbige alles nicht zu leiden, so viel sie dazu recht und macht haben zu thun.

Denn es heist: Du solt Gott lieben von gantzen hertzen, von gantzer seelen, von allen kreften, von gantzen gemut, das mus ja so viel heissen, was ein ieglicher vermag zu thun, vor Gottes ehre, wieder Gottes unehre, das ist, es ist schuldig zu thun ein ieglicher nach seiner maszen. Ein hausknecht für seine person, ein hausvater für sein gantzes haus, ein furst fur sein land, und so forth ahn. Ein ieglicher fur das, das ehr mechtig ist, auf das ehr also aus allen kreften Gott liebe.

Dazu stimmen auch die spruche der schrift, psalm 2: So seid nun klug ihr könige, und last euch zuchtigen ihr richter auf erden. dienet dem herrn mit furcht. Hie will er, das auch könige und fursten Gott dienen sollen. Nun sind ja könige und fursten nicht privati homines, sondern sollen sie dienen, so mus alles mit dienen, was sie als könige und fursten vermogen, so fern sie immer konnen. und setzt gahr eigendlich hintzu. mit furcht. den er wol gesehen, das ferlich und sorglich sey. Gott dienen, weil sich alle

weld darwieder setzt, darumb fordert ehr, man solt ihn furchten allein, und sonst niemand. Es zurne darumb, wer es nicht lassen will, ehr will mechtig genug sein zu erretten.

Item psalm 117: Lobet den herrn alle heyden, preiset ihn alle volcker.

Spricht nicht also: Harret bis euch ewer oberherren heissen, sondern alle heiden, alles was hoch, niedrig, oder mittel ist, lobet. Den ich, ich aller herr, heis es euch, last zuernen mittel herren, unterthanen, oberherrn, ich wills so haben, der ich allein herr bin.

Auch bestetiget solches die erfarung und historien. Denn wohehr haben bisher keyser und könige befolen, Gottes dienst und gestifte in ihren landen, den das sie sich schuldig dartzu erkennet haben aus solchen spruchen der schrift?

Und wohehr wolt itzt keyser Carol die macht haben zu gebieten seinen unterthanen Gott so oder so zu dienen, wo ehr nicht fur sich hette die schrift, das er schuldig wehre, aus allen kreften Gott zu lieben? Solten fursten nicht mit allen kreften dartzu thun mussen, so durfte auch kein burger noch knecht aus seinen kreften dartzu thun mussen.

Ob hie zu wolt gesagt werden, keiser Carol wehr auch gewis, das der papisten lehr recht sey, darumb ehr billich darzuthun soll mit allen kreften nach demselbigen gebot Gottes, das unser lehre als ketzerisch aus seinem reich vertilget werde.

Antwort:

Das mus man lassen gehen, und Gott richter lassen sein, aber gleichwol wissen wihr, das er das nicht gewis ist, noch gewis sein kan, weil wir wiessen, das ehr irret und wieder das evangelium strebet, den wir sindt nicht schuldig zu glauben, das er gewis sey, weil ehr ohne Gottes wort,

und wir mit Gottes wort fahren. sondern ehr ist schuldig, das ehr Gottes wort erkenne. und dasselbige, gleich wie wir, mit allen kreften fördere.

Den es ist nichts geredt. das ein mörder oder ehebrecher wolt furgeben. ich habe recht. darumb soltu mein thun billichen. weil ich mich des gewis weis. sondern er mus Gottes wort klerlich furbringen. zum zeugnis seines furnehmens. Wen das der keyser thut. so wollen wir auch bekennen. das ehr gewis sey: hievon weiter hab ich im 82 psalm gesaget.

Sagt man hie weiter. man soll niemandt zum glauben zwingen. aber unser fursten haben die munche getzwungen aus den klöstern?

Antwort:

Zum glauben oder unser lehr soll man niemandt zwingen, ist auch bishehr niemandt dartzu getzwungen. sondern ist allein vorkommen und gewehret die lesterung wieder unser lehr geubet. welches man ist schuldig gewest. wie oben angezeiget. Den es ist weit anders zur lehre zwingen, und die lesterung wieder die lehr nicht leiden. Ich kan wol einen bossen knecht nicht from machen. aber dennoch wehren, das er nicht schaden thut. Ein furst kan einen boesen schalk from machen. doch hencken und strafen soll ehr alle schelcke. und den boessen wehren.

Duldet man doch die juden, so Gott lestern und unfern herren Christum.

Man duldet die juden. nicht als hetten sie recht darzu, auch lest man sie nicht öffentlich lestern, auch sind sie nicht von unserm corpore ecclesiastico. aut civili sed captivi. Ein furst mus wol einen schalck im kercker lassen fluchen und lestern, wehr kan das wehren? Aber unsere mönche, die wollen de utroque corpore sein, und öffentlich,

als mit recht lestern. Wollen sie aber wie die juden nicht christen heissen, noch keysers gelieder, sondern sich lassen Christus und keysers feinde nennen, wie die juden, wolan, so wollen wirs auch leiden, das sie in ihren sinagogis, wie die juden, verschossen lestern, so lang sie wollen.

II.

Ob man etliche euserliche weise in der kirchen soll wieder aufrichten, auf das eine vergleichung seh allenthalben, damit wir nicht schismatici gescholten werden, uber unnöthigen stucken, oder ob man fest soll halten uber der christlichen freyheit.

Antwort:

Wo man nicht der heuptsachen einig wirdt, was hilfts von solchen schweifenden sachen viel geben oder nehmen? Wurde man aber der heuptsachen einig, so wolten wir in diesen schweifenden sachen leiden und thun, was wir solten, und sie wollen. Dann wo Christus das seine erhelt, wollen wir das unsere gern umb seinen willen tharen lassen.

Aber damit sie nicht dencken, das wir steif sein wollen, obgleich die heuptsach spennig bleibet, so bin ich vor mein theil willig und erbötig alle solche euserliche weise antzunehmen umb friede willen, so fern mir damit mein gewissen nicht beschweret werde, doch ich mich sonst allezeit fast in allen buchern erboten habe. Wolte Gott, das sie es also wolten annehmen. Aber gewissen damit zu beschweren, das kann mein Christus nicht leiden. (Vom abscheidt, das man dawieder nicht hat still geschwiegen).

Trawen ists jemals zeit gewesen zu reden, so ists da zumals zeit gewesen. Denn wie kann unser gewissen solchen luegenhaftigen, falschen, liestigen abscheid mit stillschwei-

gen angangen und in alle weld erschollen, als dawieder niemand hette durfen mucken. Es ist meines achtens das beste tetlein unsers herren Christi auf dem reichstage erzeigt, das man solche luegen nicht hat lassen gut und recht sein, sondern mit offentlichen bekenntnis frey fur aller weldt gestraft. Ehr wirdt forthfaren, der so viel bishehr gethan hat. Des hab ich keinen zweifel. Amen.

Het belangrijke stuk stelt ons in staat de neiging tot hervorming, die MARIA en hare zuster koesterde, te leeren kennen. Men hoort het — de dogmatische quaestie hield haren geest niet bezig: louter boeide haar de kerkelijke, de ritueele vraag, die natuurlijk in de Roomsche kerk verder reikt dan in de Evangelische. Dat MARIA zich met LUTHER in betrekking stelde, getuigt ten sterkste voor hare belangstelling, ja voor haren moed. Want indien hare broeders KAREL en FERDINAND van zulk een stap kennis mochten krijgen, had zij beider ongenoegen in sterke mate te duchten.

Er is in den toon van LUTHER's antwoord weerklank van des Hervormers neergedrukte stemming in deze dagen; het mag waardig heeten, opwekkend is het niet. Hoogstwaarschijnlijk heeft hij door den inhoud en de strekking der hem toegezonden vragen begrepen, dat hij vroeger te veel had verwacht van de geloofskracht der vorstin. Bovendien moest hij wel bekend zijn met het letterkundig en stichtelijk geschrift, dat haar voor weinig maanden was opgedragen door den man, dien hij geleerd had als tegenstrever te minachten — ERASMUS en hoe dit voor de koningin een hoogst welkom geschenk was geweest.

Ik doe iets meer dan toegeven aan het spel mijner verbeeldingskracht, als ik mij MARIA voorstel dat boek ter hand nemende, waaraan ook HENKEL volle sympathie geschonken had, dat met ingespannen aandacht lezende en herlezende. Ik bedoel het geschrift: vidua Christiana per

DESIDERIUM ERASMUM Roterodamum, ad inclytam quondam Pannoniae Bohemiaeque Reginam MARIAM, CAROLI Caesaris et FERDINANDI Regis sororem[1]).

Bij alle waardeering, welke de zeldzame talenten van ERASMUS genieten mochten, hield de critiek toch hare bedenkingen niet terug, met name wat zijne ethische opstellen aangaat: »dans ses ouvrages de morale ERASME eut quelquefois de nobles élans, notamment dans la Veuve Chrétienne, mais pour retomber aussitot dans sa médiocrité ordinaire[2]), luidt het vonnis van een zijner jongste en van hem niet afkeerige beoordeelaars. Het laat zich denken, dat dit chef d'oeuvre door velen der tijdgenooten met diepe bewondering ontvangen werd. ERASMUS erkent, de opdracht aan MARIA opgesteld te hebben rogatu cujusdam[3]). Aan HENKELLUS te denken ligt voor de hand[4]), HENKELLUS, die dagelijks bij MARIA was en in wiens oog hare godsdienstige sympathieën wellicht wat ver zich afkeerden van de Kerk.

Toenadering tusschen MARIA en ERASMUS moest HENKELLUS welgevallig wezen.

Niet zonder zijn voorkennis gewis schreef zij eigenhandig aan ERASMUS om hem te danken voor zijne vidua Ch. waarop zij slechts deze aanmerking maakte, dat hij haar te veel lofs had toegekend. Epistolium tua manu scriptum, tanquam animi tui charissimum pignus, inter ea reponetur, quae mihi maxime sunt cordi, antwoordde hij, zich zelven gelukkig prijzende, dat in hare schatting deze arbeid hem

---

[1]) In de Leidsche folio uitgaaf van ERASMI Opera te vinden, tom. V, pag. 723 sqq.

[2]) E. ROTTIER, la vie et les traveaux d'Erasme; mémoire couronné (1854), pag. 184.

[3]) Duidelijk erkent ERASMUS op aansporing van HENKELLUS geschreven te hebben l. l. pag. 743; evenzoo aan het slot van het opstel.

[4]) Oper. III, pag. 1159.

zoo wel gelukt was, hoewel hij zelf veel minder gunstig daarover oordeelde [1]).

Haar goedkeurend woord en dat van anderen moge hem het verdriet eenigzins verzacht hebben, waarmede hij aan den eersten druk van deze geestesvrucht bleef denken. Wat toch was er gebeurd? Hij zelf verhale het ons in een brief van 1535, blijkbaar dus nog niet vergeten wat hij wel voor 300 goudstukken had gewild niet geschied te zijn. Een aan den drank verslaafd corrector had zich op hem getracht te wreken en wel op deze wijze: Cum in Vidua mea, quam serenissimae Hungariae Reginae dedicaveram, ad laudem cujusdam sanctissimae foeminae inter alia liberalitatem illius in pauperes referrem, haec verba subjunxi: atque mente illa usam eam semper fuisse, quae talem foeminam deceret. Unde scelestus ille animadvertens sibi vindictae occasionem oblatam esse, ex mente illa, mentula fecit. Itaque volumina mille fuere impressa [2]).

Zelden heeft zeker een drukfout, die plaag der auteurs, pijnlijker indruk gemaakt. De lectuur van den tekst die ons ten dienste staat wordt er niet door bedorven [3]). Het

---

[1]) Dato 9 Juli 1530, l. l. pag. 1298.

[2]) Oper. III, pag. 1497.

[3]) ERASMI Oper. V, pag. 723. Twee vroeger verschenen uitgaven mocht ik raadplegen; beide behooren tot de rijke verzameling van V. HULTHEM en werden mij door de vriendelijke tusschenkomst der Gentsche universiteits-bibliotheek ter inzage verstrekt. De titel luidt: Vidua Christiana per D. E. R. ad ser. pridem Hung. Boeh. reg. MARIAE, CAESAR. ac FERD. reg. sor. opus recens natum et nunc primum excusum. Liber LACTANTII FIRMIANI de opificio dei per D. E. R. accurate recognitus et additis scholiis illustratus. Novum et hoc. De eene uitgaaf is van 1529 ex offic. Frobeniana: de andere heeft op den titel geene aanwijzing van herkomst, wel het jaartal MDXIX, eene fout die aan het einde van het geschrift Vidua Ch. verbeterd wordt (pag. 144) door het onderschrift: Sub prelo Vidovaeo impensis AEGIDII GOURMONTIS MDXXIX. Ik weet niet of iemand ooit een exemplaar van den druk met het woord mentula onder de oogen gehad heeft. ERASMUS was gewoon aan enkele vrienden de afgedrukte vellen zijner geschriften toe te zenden eer het geheel

schoone en stichtelijke geschrift ligt daar voor mij. Worde het mij vergund, enkele plaatsen over te nemen, enkele, hoewel het moeite kost onder zooveel voortreffelijks eene keuze te doen. In keurigen vorm vangt hij het opstel aan met eene schets van hetgeen haren weduwe-staat droevig maakte: adde his, quod est aliquod humanis affectibus in calamitate solatium, adsedisse morituro, excepisse voces ultimas, dedisse novissimum osculum, dixisse vale aeternum, clausisse morientis oculos, praestitisse supremum funeris officium. Fit enim his rebus, ut et qui moritur, aequiore demigret animo et qui deseritur doleat moderatius. Atqui hoc quoque quidquid est lenimenti, tibi Mavortius furor invidit. Restabat ultimum doloris levamen, si quis parvulus aula luderet Aeneas, in quo tibi quodammodo et conjux et regnum maneret incolume. Conjugem videres in filio, regnum teneres cum filio. Et hoc solatii genus, MARIA, tibi fatorum iniquitas invidit. Roemend gewaagt hij van hare uitnemende voorouders en naaste verwanten. Dan vervolgt hij: de praeteritis tuto gloriari licet, de praesentibus non est tuta gloriatio propter Nemesin, quae subito nonnumquam jactatam prosperitatem vertit in calamitatem, multo vero minus de futuris, quorum eventus nobis incertus est: certe bene precari licet, ut Deus hunc generis vestri splendorem, orbi Christiano prosperum ac faustum velit esse. Atque ut nulla sit Nemesis, non satis tuto judicarem haec apud te praedicari, nisi ex his, qui te propius norunt, didi-

---

compleet voor hem lag. Zoo heeft hij ook met de Vidua Christiana gedaan, gelijk blijkt uit zijn brief aan den bisschop van Trente, 24 Febr. 1529 (Oper. III, pag. 1159). De fout werd dus gemakkelijk ontdekt en door het opleggen van een nieuw vel hersteld. BURIGNI's Vie d'Erasme I, pag. 537 spreekt over een verbeterd blaadje, dat in de afgedrukte exemplaren zou gebracht zijn. BRUNET, Manuel du Libr. (5e ed.) II, pag. 1042, beschrijft het gebeurde als of er exemplaren met die bewuste fout bestaan; GRAESSE, Trésor des livres II, pag. 497, bewaart bij het vermelden van de Vidua Christiana het zwijgen over de druktout.

cissem ingenii tui singularem modestiam ac pietatem, quae te abunde docuit beatitudinem nequaquam in hisce rebus ponere, quas videmus interdum et improbis obtingere et quemadmodum saepenumero obtingunt indignis, ita repente dignis eripit casus aliquis. Postremo ejus esse generis, ut aliquando felicius sit his spoliari, quam ornari, plusque laudis habeat ea contempsisse, quam habuisse. Animi bona perpetua propiaque sunt solaque beatum reddunt si adsint, miserum, si absint. Hac philosophia quum scirem et imbutum et confirmatum pectus tuum, ausus sum de generis tui fortunaeque splendore nonnulla commemorare, quae tamen ipsa paucis in hoc tantum attigi, ut ostenderem exemplum Christianae tolerantiae, Numinis providentia, quo latius pateret, in edito sublatum esse mortalibus, ut unius puellae magisterio mulieres universae, praecipue nobiles, hoc fere molliores, quo fortunam habent indulgentiorem, discant in secundis rebus temperantiam et in adversis aequanimitatem. Id adsequentur si prospexerint, quibus praesidiis armatus iste tuus animus tantis fortunae tumultibus non cesserit. Verum illud interim mihi a tua modestia precibus impetrandum est, ut mihi liceat egregias tuas dotes, aut ut dicam Christianius, Optimi Maximi Numinis in te benignitatem, omnium oculis subjicere, quod si meis precibus non dandum putas, certe patientiam istam abs te extorquebit, Christiana pietas et charitas, quae nihil refugit, vel pati vel facere, modo quam plurimis liceat prodesse. Id autem tametsi justum et aequum arbitror, tamen vix ausim mihi polliceri futurum, ut permittas quod opto, nec aliud in te magis suspiciendum arbitror, quam quod laudum tuarum quam calamitatum es impatientior, si tamen calamitas vocari debet, quidquid homini citra bonae mentis jacturam accidit. Quid igitur faciam? Ut faciam, invitat publica utilitas: ne faciam, deterret tua singularis modestia. Sequar temperamentum. Non onerabo, MARIA, pudorem tuum, sic

proponam exemplum, ut nullius viventis personam adducam in medium, imago velut in tabula subjicietur oculis, ut cuivis liberum sit conferre, quum volet.

Waar en waardig luidt het elders: quum autem quidquid est homini boni, a Deo vero proficiscatur, ab eodem servetur, augeatur et consummetur, illi virtutis habitum, quo metiuntur hominis felicitatem, humanis viribus tribuunt, in tantum ut putent Sapientem illum suum ipsis etiam Superis medium unguem posse ostendere, nec aliud tamen illi benefactorum praemium pollicentur, quam magnificum illud Sapientis nomen, quo nihil alienius esse potest a modestia Christiana. Valeat igitur illa lusciosa pariter ac superciliosa sapientia, quae tamen multas habet sententias, multaque exempla, quae Christianis suam exprobrent oscitantiam. Siquidem illi quum nec Dei veri certam cognitionem haberent, nec coelestis regni spe ducerentur, nec agerentur Spiritu Dei, tamen humanae mentis viribus tam anxie de virtute cogitarunt, tam multa subtilissime pervestigarunt, tot exempla perfectae virtutis, aut si mavis simulacra, factis prodiderunt. Contra bona Christianorum pars sic vivit, ut de vera hominis felicitate, ne leviter quidem unquam cogitasse videatur, quum ad hujus cognitionem non sit opus operosa dialectica, nec multorum annorum studio, sed CHRISTUS certissimus auctor, sic in compendium redactam philosophiam coelestem nobis explanaverit, ut nulla aetas, nullus sexus, nullum ingenium hominis non hujus docile sit, modo mentem adferat, mitem, obsequentem ac tractabilem. Atque hoc ipsum Deus prostat homini per quod docilis redditur, modo ne se subducat benignitati Numinis. Proinde nequaquam audiendi sunt, qui ab hac philosophia submovent Principes aliosque rempublicam administrantes, submovent foeminas, praesertim in regum aulis versantes, submovent aetatem adhuc virentem, quum nulla sit aetas docilior, quam ea, quae nondum vitiorum assuetudine,

adversus bene monentem obduruit. Istos vero, qui negant Euangelicam doctrinam utilem ad gerendum principatum aut rempublicam administrandam, olim confutavit d. AUGUSTINUS.

Naar het hart van MARIA klonken gewis de zinsneden met welke ERASMUS over het gebruik der H. Schrift spreekt. Probe faciunt, qui plebejos monent, ut cum religione ac tremore versentur in sacris Voluminibus, nec temere suo judicio fidant. Verum, qui simpliciter Libros divinos excutiunt e manibus laicorum, quo spiritu ducantur nescio; certe, decretum illorum pugnat cum exemplo CHRISTI et apostolorum; et a quo deterrent isti, ad hoc exhortantur Ecclesiae probatissimi doctores, summa laude dignum existimantes, quod isti velut impium exsecrantur. Exsibilandae sunt autem istorum voces, qui, dum faceti videri student, impios sese declarant, negantes Euangelicam Apostolicamque doctrinam ad primarias et aulicas foeminas pertinere. Nonnarum hoc esse, non principum. Omittamus istius nominis invidiam, quod apud eam gentem unde ad nos dimanavit, nihil aliud sonat quam sanctas, quam appellationem olim Christianis omnibus fuisse communem, declarant apostolorum litterae, declarant et recentiorum scripta', quingentis a CHRISTO nato annis, quicumque CHRISTUM profiterentur, citra discrimen sanctos ac sanctas fuisse vocatos, quemadmodum fratres ac sorores. Quod si Christianorum omnium professio est, juxta CHRISTI doctrinam et Apostolicas traditiones vivere, quos pudet instituti, pudeat et cognominis.

Sloeg de vorstin het oog beschaamd neer, toen zij deze regelen las? ad officia pietatis nemo magis instructus, quam qui opibus, auctoritate, splendore, dignitateque caeteris antecellit. Haec omnia, quum principi nihil aliud esse debeant, quam instrumenta charitatis, quam seges materiaque virtutis exercendae, cui magis in procinctu est subvenire egenis, adesse pupillis, sublevare viduas,. eripere oppressos, com-

ponere simultates, coercere licentiam, legibus et exemplis ad recte vivendum vel exhortari vel cogere, quam ei qui principatum gerit? Proinde multum aberrant a vero, qui putant religionis studium non convenire praecellenti fortunae, quum nulli magis sit opus religionis studio, nullusque sit ad hanc vel discendam vel tradendam vel exercendam instructior, quam quibus muneris dignitas summam adjunxit auctoritatem, quibusque proclive est vel metu terrere malos, vel praemiis allicere bonos.

Menschen en wereldkennis klinken ons tegen, als ERASMUS beweert: ingens thesaurus est bonum nomen, sed quovis vitro fragilior. Nihil enim facilius contaminatur, nihil difficilius reconcinnatur. Quibus autem rationibus servatur bona fama? Non aliis profecto quam quibus servatur bona mens. Siquidem nullum compendium ad honestum nomen parandum expeditius est, quam ut talis sis, qualis haberi velis. Prima viduae commendatio est, vitae totius sobrietas. Ea sita est non solum in victu, cura corporis, et cultu, verum etiam in famulitio. Quis ausus fuisset in aedibus JUDITH potare aut lascivire, aut aleam ludere, quae talem habebant dominam? Omnia linguam habent, praesertim in malum. Frons, oculi, incessus, nutus, motus, risus, famuli, famulae, liberi, contubernales loquuntur mores dominae. Oportet igitur viduam undiquaque compositam esse, ne qua pateat maledicorum linguis: tantaque debet esse vitae totius integritas, ut improbi quoque vereantur de illa male loqui; nec satis est abstinuisse ab omni malo, sed juxta PAULI doctrinam, cavendum est etiam ab omni specie mala. At fama procax malum: fateor. Sed rumor, qui de nihilo nascitur, mox sua sponte evanescit, nec in aliud proficit vanitas, nisi ut omnibus fiat spectatior innocentia.

Een fijn gevoel geeft hem deze opmerking in de pen: nullae melius meminerunt conjugum, quam quae eorum quae carnis sunt, obliviscuntur. Satis meminit mariti quae

recusat alteri nubere, quae pactam fidem praestat non jam ut mortuo, sed ut absenti. Feliciter oblita est quae perseverat in castitate, posteaquam semel nupsit parentibus, naturae, proli, simul atque reddita est suo arbitrio, pristinae voluptatis obliviscitur, seseque totam confert ad delicias spiritus. Haec est oblivio digna viduis Christianis.

De plaatsen, die de bewijzen leveren van ERASMUS opgeklaarde godsdienstige denkbeelden zijn vele: een enkele tot proef: Nullus humanis artibus aut promissis humanis alliciendus est ad religionem Christianam, nec ad professionem continentiae aut aliud simile vitae genus, nec statim habenda fides primis mortalium affectibus, praesertim adolescentium aut puellarum. Sed diu suspendendi sunt, ut probetur spiritus an ex Deo sit. Praestat enim non aggredi, quam post manum admotam aratro ad relicta respicere. Nam humanae cupiditates aut refrigescunt mora aut vertuntur in diversum. Contra, sancta desideria, quae immittit CHRISTI spiritus, dilatione magis ac magis accenduntur, et calcis in morem, si dissuadeas ac repugnes, velut infusa frigida, vehementius effervescunt. — Si relicta conferas cum receptis, bone JESU, quam ingens discrimen. Quanto corpore praestantior est animus, tanto suaviores, sinceriores constantioresque sunt spiritus, quam carnis deliciae. Inaestimabile gaudium est, quod CHRISTUS sponsus inspirat mentibus, quae se totas ipsi dedicaverunt. — Ea summa laus est apud Christianos, ex benefactis nullam venari laudem. — Mors corporis, si fortiter Christiani sumus, omnino lugenda non est. — Mors abrumpit conjugii vincula, verus amor finem non habet, solus manens etiam post mortem. — Perpetuum est, quidquid spiritus CHRISTI conglutinat. Temporarium est, quidquid humanum est. — Modestia est quae commendat benefacta nostra Domino. Quum omnia fecerimus, dicamus: servi inutiles sumus, quod debuimus facere, fecimus. Hoc si dixerimus ex animo, si, quidquid nostrum

videri poterat, elevemus ac pro nihilo ducamus, Dominus aestimator benignus pro caro accipiet. — Sunt qui aedificent templa, marmore candido, sunt qui exstruant monasteria, magnificis impendiis, foris et intus ad singulas columnas ac fenestras sculpta, pictaque sunt insignia divitis, cujus impendiis erectum est aedificium. Ejus nomen inditur collegio, ipse ingens eo cultu procumbit super monumento, quo solet in bello procedere. Quis non miretur tam effusam liberalitatem? At vereor, ne non perinde magno aestimet CHRISTUS, si hac via cogitavit suum nomen posteritati commendare, potius quam consulere pietati. — Jam si vidua damnatur a PAULO, quae neglectis liberis, facultates suas erogat specie studioque religionis, quo loco ponendae sunt illae quae facultates suas deliciis turpiter prodigunt et liberos neglectos ad egestatem redigunt, nonnullae etiam adulteris donant, quod filiis debebatur.

Dergelijke opmerkingen worden door ERASMUS voorgedragen in verband met hetgeen hij betreffende de onderscheidene weduwen mededeelt, van welke in de Schriften des Ouden en Nieuwen Verbonds is melding gemaakt. Behalve deze gedenkt hij ook dezulken, wier namen elders met eere geboekt staan, als: MONICA, ELISABETH, HESSEN's landgravin en andere. Met zulke voorbeelden voor oogen blijve de koningin het beeld der Christelijke weduwe vertoonen. Perge igitur, mulier clarissima, signum pietatis omnibus viduis, omnibus magnatibus extollere et laudatissimarum foeminarum vestigiis ingressa, principum aulis esto magistra simul et exemplar euangelicae sinceritatis.

Aan het slot genaderd belijdt ERASMUS betreffende den oorsprong van zijn geschrift het volgende: Ut hunc libellum tibi nuncuparem, nec semel nec frigide per litteras hortatus est singulari pietate vir JOANNES HENKELLUS, cujus egregiam industriam praedicandi veritatem Euangelicam alit tua benignitas. Quod si ille non dedit verba, operam hanc nostram,

etsi tibi non necessariam, aliis tamen, ni fallor, non infrugiferam futuram, comiter accipies.

Inderdaad: naar vorm en inhoud heeft ERASMUS een meesterstuk geleverd, waarop ik, als meêgesleept door hetgeen ik met onverdeelde aandacht gelezen heb, geen hooger lofspraak weet te uiten, dan die gelegen is in de verzekering, dat de schrijver toont in den geest des Christendoms diep ingedrongen te zijn.

Wie in vroegere tijden de oudste Nederlandsche vertaling moesten gebruiken, om met den inhoud bekend te worden, vonden zich gewis in hunne verwachting teleurgesteld. Zij verscheen tot Amsterdam by JAN GERRITSZ. Boeckvercooper, achter de nieuwe Kerck, int nieuwe Testament, ten jare 1607, doch gaf den tekst niet volledig weer, volgens dezen bij het bewerken der vertaling gevolgden regel: »also D. ERASMUS dit Boecxken aan vrouwe »MARIA, hoochloflycker memorie gheschreven heeft, verhaelt »hy ter oorsake van dien veel dinghen, die haer persoone »ende de Hoovelingen aengaen: midts gaders wat van den »dienste der bejaerder weduwen ende eerstbeginnende Kercke »geweest is. Alle welcke dinghen onse weduwen ende onse »tyden weynich ofte niet en raken — waerover wy — ge»raetsaem ghevonden hebben, dese dinghen nae te laten." Aan dit heilloos besluit van den niet genoemden vertaler moet de lezer het wijten, dat hem vele schoone bladzijden onthouden worden en de vertaling hem niet dan zeer gebrekkig den inhoud van het oorspronkelijke doet kennen. Dezelfde aanmerking geldt van de vertaling, door een ongenoemde, te 's Gravenhage woonachtig, in 1860 bij P. VAN ZWEEDEN te Groningen uitgegeven. Ook in deze, wat stijl en taal betreft ver boven die van 1607 uitstekende, is alles weggelaten, wat ERASMUS in den Latijnschen tekst over de koningin zelve, hare broeders en zusters, lotgevallen en wederwaardigheden geschreven heeft. Ik keur deze besnoeiing

van het oorspronkelijke af. dewijl dientengevolge het boekje veel van het eigenaardige, waardoor het zich aanbeveelt, verloren heeft. Dat de kernachtige dictie van ERASMUS in eene andere taal niet is weêrgegeven, zal geen vertaler als schuld worden aangerekend.

De dood der landvoogdesse MARGARETA, 1 December 1530, had op het levenslot van MARIA grooten invloed. Want op haar sloeg de keizer het oog, om de overledene op te volgen in de hooge waardigheid van regentes der Nederlanden. Reeds had zij de mogelijkheid van dit geval voorzien en haren broeder FERDINAND haren onwil en onvermogen verklaard, om zulk een post te aanvaarden [1]). Maar zij bleek niet bestand voor den aandrang, waarmeê de keizer haar zijn verlangen te kennen gaf, te minder daar hij verklaarde, in geen geval de rechtzinnigheid van haar geloof in twijfel te trekken. Hij stelde haar enkele voorwaarden waaraan zij ter liefde van hem en het land, dat voortaan het hare wezen zou, voldoen moest.

Geven wij den keizer zelven het woord, naar den brief dien hij haar zond en waarvan wij dit uittreksel overnemen [2]).

Quant au second point que ledit DE BREDAN [3]) me declara touchant le doute que aviez, que lon ne meut dit et cause, que es autres propos que eumes a notre partement touchant la foy, et que a ceste cause en eusse quelque fantasye: je dys que, combien que il me desployt de la mort de madame notre tante, sy suis je bien aise, que il est offert chose en quoy vous puisse montrer, que je nay de vous en telle ny moyndre chose nulle mauvaise estime; car soyez sehur que, si jen avoys la moyndre pense

[1]) JUSTE, l. c. pag. 11 ss.
[2]) LANZ, Correspondenz des Kaisers Karl V, (1844), I, S. 417 fg.
[3]) CHARLES DE BOURGOGNE is de met deze benaming bedoelde.

du monde, je ne vous voudroys non seullement fier telle chose, mais ancores ne say, comme vous pouroys ou saurois porter lamour de frere que vous porte: mais comme par luy vous fis escripre, vous pourez estre toute asseuree, et aynsy vous prie croyre, que je ny ay nulle creance ny pensees. Et quant a ce quil me dit que, sy javoys quelque doute de vos serviteurs, ou que jeusse regret que les retinssiez, que vous nen voudryez fayre sinon a ma voulonte, de tant damour et obeyssance que me montrez, ma bonne soeur, vous avertys, vous certifyant, que celuy que vous porte le meryte: et de vos serviteurs vous savez ce que lors vous en dys, que me sembloyt pour lors soufissant, veu la confiance que je faysoys et fays en votre constance, laquelle ne fayt doute neut seu ny sauroit estre changee par personne: mais quil estoit bien quils se tinssent, et sy vous en dysoyent ou congnissiez, quils en fussent attaches, que les chatyssiez ou chassyssiez, envoye a ceste heure, ma soeur, non pour ce, mais pour ce que ce en Allemagne ce souffre ou ce tient pour legier, es pays bas ne se convient en fason du monde souffrir, et ce tient pour pesant: et que croys que en Allemagne y en y a plus que besoing seroyt, que en fait, en dit ou en pensee en sont attaches: et que, sy daventure en y amenyez quelque ung qui ce fut et qui infecta les dits pays de nouveautes quils lont cuyde ja estre, mais a force de chastoy sont estes gardes et remedyes — et en vostre temps le semblable ne ce fyt, ou les vostres mesmes de nouveau linfectassent — en ce cas vous nen auryez seulement le bruyt, mais aussi la charge: car ung chacun dyroyt, qui vous avyez amene avec vous ceux quy telle chose auroyent fayt, et par tant de chastoy ne estoyt remedye, davantage que ceste nation ne voyent voulontiers les etrangers dautre et mesmes aupres de celui qui a la charge deux. Parquoy pour toutes ces causes et plusieurs autres il me semble,

et faisant presupos que accepte la charge, que vous prie fayre, vous pouvez aussi laisser derriere vous vos princypaus serviteurs, et principalement ceuls qui pouroyent estre charge de cest affayre, et affin que sachez ceuls que lon ma nomme, sont vostre mestre dostel, camergraf, prescheur, aumonyer, dame dhonneur, et sy bien y a quelque autre. Davantage vous prie fuyre le mesmes; car pour vous accompagner jusques esdit pays. le roy vous fera bien accompagner jusques la, et lors vous pouvez prendre gens dudit pays, tant hommes que femmes, en lieus de ceux quy demeureront, et ceux dudit pays en auront un grand contentement, et naurez lors point de payne a renvoyer ceux quy pour le present vous servent; car ceux du roy ne seront que demprunte, et vous vous pourez servir des autres es charges que leur voudrez donner es pays et biens que avez par dela. Aussy vous prie vous garder de naccepter ny promettre nuls de ces offices vers vous, ny rien de ce quy touche es pays, jusques que soyons ensemble; car estant libres vous et moi pourons mieux adresser a bien choysir, a quoy mestray PAYNE vous bien conseiller, affin que mieux saches addressez a bien executer le bon vouloir que avez de le fayre en toutes choses, et moy vous monstrer celuy que vous porte. Et atant feray fin, me recommandant du meilleur de mon coeur a vous, ma bonne soeur, priant dieu, quil vous donne ce que desirez. Escript de Coulogne le 3 Janvier de la mayn de vostre bon frere

CHARLES.

Des keizers uitgedrukte wil, dat de biechtvader der koningin, HENKELLUS, haar niet naar ons vaderland zou vergezellen, bewijst sterk voor de antipathie, welke bij de Ultra-Roomschen, de Spaansche partij, tegen dezen geestelijke heerschte. Zijne houding te Augsburg had natuurlijk die partij geërgerd, zonder dat zij aanleiding of oorzaak gevonden had, om zijne rechtzinnigheid in opspraak te

brengen. HENKELLUS bleef in zijn vaderland, waar hij een Canonicaat te Breslau bekwam, van 1531 tot 1538 de plichten eens geestelijken te Schweidnitz vervulde [1]), toen naar Breslau terugkeerde en daar hooggeëerd 5 Nov. 1539 ten grave daalde [2]).

Uit Duitschland vertrokken, in een anderen kring geplaatst, is ook de koningin het toonbeeld geworden van den invloed, die door hetgeen ons omgeeft op ons wordt geoefend.

Het is ons niet vergund, een blik in het binnenste van de vertrekken te slaan die de vorstin bewoonde of kennis te maken met den inhoud der gesprekken die zij voerde of de titels der geschriften, welke zij las. Hare welvoorziene boekverzameling bood haar verscheidenheid van lectuur. Doch laat het zich denken, dat geen enkel kettersch boek hare tafel bereikte? Uit het levensverhaal van den jeugdigen hertog van Wurtemberg, CHRISTOPH, die als edelknaap sints 1530 een paar jaren aan des keizers hofstaat verbonden was, vernemen wij aangaande keizer KAREL: »er gab ihm manchmal ein Buch, daraus vorzulesen, ein »weltliches oder ein geistliches, und zwar aus beiden Glau»bensbekenntnissen, sagte ihm aber zugleich dabei, was »er daran zu tadeln oder zu loben habe [3])".

Bij het hof bleef de gewoonte in zwang, om van de schriften der Hervormers kennis te nemen, gelijk wij dit bepaald weten van MELANCHTHON's fürnembste Unterschied zwischen reiner Ch. Lehre u. s. w., naar het bericht van A LASCO aan zijnen vriend HARDENBERG [4]).

---

[1]) Dr. KOPIETZ, die Kath. Pfarrk. zu Schweidnitz in Zeits. des Vereins für Ges. und Alterth. Schlesiens, XV, S. 181.

[2]) Zijne nagelaten handschriften bespreekt HORANYI, Mem. Hung. II. pag. 99 S. 9.

[3]) Vgl. KUGLER, Christoph, Herzog zu Wirtemberg, (1868) I. S. 14.

[4]) OPERA, II. pag. 552.

Koning FERDINAND, des keizers broeder, getuigde, na LUTHER'S scherp geschrift wider das Papstthum zu Rom, vom Teufel gestiftet, gelezen te hebben, »wenn die »bösen Worte heraus wären, hätte der LUTHER nicht übel »geschrieben" [1]).

Zou MARIA niet evenzeer aandacht ten beste gehad hebben voor de geestesvruchten der Protestantsche pers? Mag dergelijke vraag een toestemmend antwoord erlangen, geene te gunstige gevolgtrekkingen trekke men daaruit.

LUTHER noch MELANCHTHON hebben ooit weer een bewijs van belangstelling van hare zijde ontvangen. Met bekende voorstanders der Hervorming hield zij geen omgang: het geven van aanstoot te vermijden, was blijkbaar haar streven.

In 1539 toch leverde paus PAULUS III eene bepaalde aanklacht bij den keizer tegen diens zuster in, deels gebouwd op hare gedragingen van vroegeren tijd, deels op hetgeen er verhaald werd van hare jongste handelingen en gezindheden. De paus heeft blijkbaar veel verwacht van des keizers goedgeloovigheid. Want ik moet erkennen, dat hij weinig of niets aanvoert, waardoor zijne aanklacht gevestigd schijnt [2]). Des pausen legaat ALEANDER mocht haar durven beschuldigen van vooringenomenheid met de Evangelischen [3]), de gronden, waarop deze beschuldiging berustten, zijn, voor zoo ver wij ze kennen, volstrekt onbeduidend. Het daardoor van Protestantsche zijde ontstane gerucht, dat zij tot de Roomsche Kerk zou zijn teruggekeerd [4]), heeft

---

[1]) MEURER, Luther's Leben aus den Quellen erzählt, (1870) S. 705.

[2]) GERDES, Hist. Reformationis, III. pag. 141 sq.

[3]) SECKENDORFF, II bl. 242.

[4]) Monum. Evang. Aug. Conf. in Hungaria II. pag. 60. Uit jongere schrijvers, die dit beweerd hebben, noem ik E. E. KOCH, a. W. I. S. 451 en KARL HEINRICH in zijne Erzählungen über Ev. Kirchenlieder, (1849) IV. S. 189.

geen zin, dewijl zij nooit die Kerk verlaten had en tot de andere was overgegaan.

Haar broeder de keizer verdacht hare rechtgeloovigheid in geenen deele: toen de pijnen van het podagra hem dwongen, om zich op den saamgeroepen rijksdag te Worms (1544—1545) althans gedurende de eerste maanden te doen vertegenwoordigen, deelde hij aan koning FERDINAND het voornemen mede, om hunne zuster MARIA met die taak te belasten. Is het niet geschied, de reden ligt niet in des keizers vrees, dat eene ontmoeting met de Evangelische vorsten genegenheid van vroeger dagen bij haar weer zou in het leven roepen, maar in de met nadruk door FERDINAND gemaakte opmerking, dat het volstrekt geen gebruik was, eene vrouw de plaats des keizers op een rijksdag te zien innemen.

Of zou men iets anders dan politieke beweegredenen bij haar laten gelden, toen zij, nadat KAREL in 1550 een nieuw edict tegen de ketters uitgevaardigd had, waarbij de vroeger verschenene herhaald en aangescherpt waren, hem door een persoonlijk bezoek te Augsburg wist te bewegen om, met het oog op de vreemde kooplieden binnen Antwerpen, waarvan de meesten tot de zoogenaamde ketters behoorden, alle vermelding van inquisitie en inquisiteurs daaruit weg te laten [1]?

Laat ons echter niet vergeten, dat een dergelijke verzachting van het placaat haar verdacht maakte bij allen, die noch op staatkundige, noch op godsdienstige gronden inschikkelijkheid in geloofszaken wilden toegepast zien. Mag het gevoel, waardoor zij bewogen werd, om het lot van den binnen Mechelen gevangen gehouden landgraaf zooveel mogelijk te verzachten, anders dan medelijden heeten? Was het niet

[1] FRUIN, het voorspel van den tachtigjarigen oorlog, de Gids 1860, I. bl. 208, en HUBERT, l. c. pag. 31.

dit, dat haar aan de beden der invloedrijke vrienden van ANASTASIUS, den schrijver der Leken wechwyser, gehoor deed geven. om diens lot te verzachten en de vervolgingen in Gelderland binnen zekere perken te houden[1]? Ik sprak van hare ingenomenheid met het lezen der Heilige Schrift. Men beweert. dat haar voorbeeld grooten invloed gehad heeft op haren biechtvader. PIERRE ALEXANDRE. Brusselaar, althans zeer zeker Belg van geboorte[2]). Deze geestelijke, wien in de geschiedenis der kerk van Engeland en bepaaldelijk in die van Straatsburg[3]) eene plaats toekomt, had in 1541 te Antwerpen door den druk verspreid een werkje met den titel: aulcuns Pseaulmes et Cantiques mys en chant. Weldra werd de ontdekking gemaakt. dat dit bundeltje een herdruk was van het door CALVYN te Straatsburg naamloos in 1539 ter perse gelegde[4]); later schijnt hij. gelijk zijn vonnis luidt. uitgegeven te hebben: »trois livres de sermons, dont deux en »latin et en francais". Hij werd van ketterij beschuldigd. ondervraagd[5]) en — ontvluchtte naar Heidelberg, waar hij de welkome gast was van de paltsgravin, de volle nicht van MARIA, DOROTHEA. dochter van CHRISTIERN II van Denemarken en van ISABELLA.

Mij dunkt, dat dergelijke loop van zaken de gevolgtrekking wettigt. dat MARIA aan zijn vlucht en goed onderkomen niet vreemd gebleven en er oorzaak is geweest voor MYCO-

---

[1]) Kerkh. Archief, I. bl. 55 vlg., 113 vlg.

[2]) Biographie nationale de Belgique, I. pag. 217 ss.

[3]) R. REUSS, notes pour servir à l'histoire de l'Eglise Française de Strasbourg, (1880), pag. 37 ss.

[4]) REUSS, l. c. pag. 11.

[5]) Een uur eer hij zou worden gevangen genomen, na onderscheidene malen verhoord te zijn, nam hij de vlucht. De uitvoerigste berichten over zijne verhooren en de gansche inhoud zijner echt-evangelische geloofsverklaring zijn ons bewaard gebleven in de mémoires de FRANCISCO DE ENZINAS, tom. II pag. 301 ss. 518 ss.

NIUS, om in een brief van 6 Maart 1545 uit Bazel aan zijnen vriend CALVYN deze mededeeling te doen: MARIA, regina, Imperatoris soror, non potuit tueri sacellanum suum, Carmelitam, quin fuga consulere sibi sit coactus[1]). Zoo zij ruimer adem gehaald heeft toen haar hofprediker het dreigend gevaar ontkomen was, pijnlijk moet het haar gevallen zijn, omstreeks denzelfden tijd meer dan één veroordeelend vonnis te onderteekenen. Het is waar — ketters golden in de schatting der regentes voor oproerige onderdanen; doch de stem van het medegevoel kon zich door dergelijke beschouwing bij haar wel niet geheel laten smoren. Spreekt niet een toon van zulk gevoel in het woord dat zij uitte, toen tot haar het verzoek gericht werd, om JOSSE VAN OUSBERGHEN den marteldood te doen sterven niet door het vuur, maar door het zwaard: qu'elle le vouloit et que c'estoit bien petite grâce là ou la mort n'estoit point remise[2]). Hare lastgeving aan den markgraaf van Antwerpen, 14 Nov. 1543, om in die stad onderzoek in te stellen naar een aldaar gedrukt N. T. in het Spaansch, lezen wij niet[3]) zonder te bedenken, dat zij een boek gold, dat bij haar zelve hoog stond aangeschreven en wij ons haar voorstellen min of meer beschaamd de oogen neerslaande, toen de markgraaf haar berichtte, dat FRANCISCO DE ENZINAS die vertaling bewerkt, en de geestelijkheid weinig op het werk aan te merken had, waarvoor de auteur zelf van plan was octrooi der regeering aan te vragen. Laat er ons van verzekerd zijn, dat zij, kerksch en goed Roomsch, in haar binnenste, ik zeg niet den twijfel aan de rechtmatigheid dier maatregelen, neen, spijt over hunne noodzakelijkheid heeft omgedragen.

---

[1]) Corp. Reform. XXXX. pag. 38 sq.

[2]) Mémoires de FR. DE ENZINAS, II. pag. 277.

[3]) Mémoires l. c. I. pag. 642 s.

De genegenheid, die er tusschen haar en hare broeders, den keizer en Roomsch-koning, bestond, moest haar doen deelen in de smart, welke FERDINAND leed door de dag aan dag zich lucht gevende sympathieën zijns zoons MAXIMILIAAN jegens de Evangelischen. Geen van FERDINAND's kinderen had meer vruchten genoten van het onderwijs van WOLFGANG AUGUSTUS SEVERUS of SCHIEFER, den geliefden leerling van LUTHER en MELANCHTHON, dan 's konings oudste zoon, die, toen de informator in 1539 van het hof verwijderd werd[1]), weldra toonde, van diens geest niet vervreemd te zijn. Op het gebied van het geloofsleven stonden vader en zoon tegenover elkander, hoezeer voor 't overige elkander genegen. Eer FERDINAND tot den Smalkaldischen krijg zich opmaakte, schreef hij dien uitvoerigen brief aan zijne beide zonen, waarin de heerscher en de vader even luide getuigenis van hunne gezindheid geven; hij bidt MAXIMILIAAN, niet af te vallen van den godsdienst zijner vaderen en de meerderheid zijns volks[2]). Moest MARIA niet deelen in de bekommernissen van FERDINAND, zij, die zich den tijd herinnerde, waarin ze, even als haar neef, warme belangstelling in die dingen geopenbaard had. Maar zij gehoorzaamde aan haars broeders wil, zoo vaak zij tegen ketters bevelen uitvaardigde. Met hoe sterken aandrang zij A LASCO's verwijdering uit Oost-Friesland begeerd heeft, is door zijn biograaf met een beroep op de brieven van den edelen Pool vermeld[3]). Bij haar en in haren kring was de familienaam van A LASCO wel bekend; weleer had de broeder van den

[1]) Vgl. SCHELHORN, Ergötzlichkeiten I. S. 89 fg. MAURENBRECHER's kernachtige voorstelling van Maximilian II und die deutsche Reformation (Hist. Zeits. VII. S. 351 fg.) is gewis aan al mijne lezers bekend.

[2]) Vgl. V. BUCHOLTZ, a. W. IX. S. 465 ffg.

[3]) Johannes a Lasco. Beitrag zur Reformationsgeschichte Polens, Deutschlands und Englands, von HERMANN DALTON, (1881), S. 230 fg.

in Oost-Friesland gastvrij ontvangene eerst fellen tegenstand aan de bedoelingen en belangen van FERDINAND geboden, later ze gediend [1]) en nu vond ze reden om te vreezen, dat Oost-Friesland de veilige haven van alle vervolgden worden zou en wel door den ijver van een man, dien men vergeefs beproefd had, aan den staatsdienst te verbinden [2]).

Dr. DALTON schijnt mij toe, over hare houding en gedragingen te hard te oordeelen, dewijl hij haar — te onrechte — als eene van het Evangeliesch geloof afgevallene beschouwt [3]). Tegen zulk eene opvatting moeten wij verzet aanteekenen, te ernstiger, naardien zij bij MARIA aan het bestaan van een strijd zou doen gelooven, waarvan nergens eenig spoor zich vertoont. Onze oudste schrijvers over haren tijd weten van dergelijken afval niets; zelfs dezulken onder hen, wien het bepaald te doen was, om Spanje en Spanjaards van de minst gunstige zijde te teekenen, waardeeren haar persoon en zwijgen geheel van die veronderstelde geloofsverandering. Raadplegen wij den schrijver van Oorsprong en voortgang der Nederlandtscher Beroerten (1616), bl. 6 en de origo et historia Belgicorum tumultuum (1619), pag. 5 [4]), waar hij over MARIA

---

[1]) DALTON, a. W. S. 141 fg.

[2]) In de brieven van A LASCO komt eene plaats voor, die mij toeschijnt het bewijs te leveren, dat men aan het hof van KAREL V hem voor de belangen van den Staat heeft willen winnen; ik bedoel den medegedeelden brief, II. pag. 551 sq., die zeker niet later dan 1540 geschreven is, dus gedurende den tijd, waarin A LASCO nog geene eerste plaats onder de voorstanders der Hervorming had ingenomen.

[3]) A. W. S. 186 fg., 230 fg.

[4]) Een exemplaar van den Nederlandschen tekst, in 1616 uitgegeven, bezit Prof. FRUIN, dat ik mocht raadplegen tegelijk met zijne aanteekeningen over de afwijkingen tusschen dezen druk en dien van 1626. Dat beide, de Nederlandsche en Latijnsche, opgesteld werden door JOANNES GYSIUS, predikant te Streefkerk, kan, na het door S. DE WIND in zijne Bibl. der Nederl. Geschieds. (1835), bl. 573 volg. aangeteekende, niet meer in twijfel getrokken

van Hongarije bonae memoriae spreekt, zoo vernemen wij wel »dat de goethertighe ende den Vaderlandt-gunstighe »Coninginne selve in persoone ghereyst is by den Keyser »haren broeder" enz. of, gelijk de Latijnsche tekst luidt: »ut erat suavis ac mitis, amansque patriae regina ad impe- »ratorem" etc., doch geen enkel woord, dat recht geeft tot het maken der door ons gelaakte veronderstelling. Handhaving van het hoog gezag was ook haar een dure plicht; zelfs tegenover het pauselijk hof wist zij op dit punt van geen toegeven, getuige de brief aan den Hoogen Raad, waarin zij het recht van Placet krachtig bepleitte [1]).

Onder al deze en velerlei staatsbemoeiingen trouw op den haar aangewezen post, kon zij toch het vroeger tijdperk van haar leven niet vergeten; de herinnering er van moet nu en dan pijnlijke gewaarwordingen bij haar opgewekt hebben. Maar is vóór 1530 de Reformatie haar een voorwerp van belangstelling, na dat jaar eene bron van verdriet; noch vóór noch na 1530 is zij haar de zaak des harten geweest.

Ik sprak van verdriet: met welken blik heeft zij haren neef MAXIMILIAAN begroet, toen deze 17 Juli 1556 met een talrijk gevolg Brussel bezocht, waaronder zijn welbekende hofprediker JOHANN SEBASTIAAN PFAUSER [2]) zich bevond. Tegenover zulke sympathetische gevoelens jegens de Hervorming begreep de welbekende PETRUS CANISIUS, dat alleen maatregelen van omzichtig verzet konden toegepast worden. Hij gaf op dit punt wijze raadgevingen in een merkwaardigen brief, uit Weenen, April 1556 [3]).

---

worden. Vgl. hetgeen de Bibliotheca Belgica in voce GYSIUS ons te lezen geeft.

[1]) Nederl. Archief v. K. Ges. III. bl. 475 vlg.

[2]) STROBEL, Beyträge zur Litteratur besonders des sechsz. Jahrh. 1785, I. S. 255 ff.

[3]) Uit het handschrift is deze brief afgedrukt in de Unschuldige Nachrichten, 1712, S. 743 fg. Een referaat van zijn inhoud geeft REIMANN, die religiöse Entwickelung MAX in het Hist. Zeits. XV. S. 17 fg.

Doch wat baatte het? In zulk gezelschap naar Brussel reizende, toonde MAXIMILIAAN, gelijk KOCH terecht schrijft: »dass er keinen Hehl aus seinen confessionellen Gesinnung machte". Alleen de persoonlijke tusschenkomst van MAXIMILIAAN liet PFAUSER's langdurige werkzaamheid aan het hof toe[1]). Wel moest PFAUSER ten laatste in 1560 wijken, doch zijn heengaan maakte MAXIMILIAAN niet afkeerig van eene zuivere Evangelieprediking. Althans: ook na het te Brussel afgelegd bezoek beleed de vorst zijne ingenomenheid met de schriften der Hervormers. Den 23sten Febr. 1558 deelde hij aan CHRISTOPH, hertog van Wurtemberg, zijn verlangen mede, om de werken van LUTHER, MELANCHTHON en BRENTIUS te mogen ontvangen naar diens vriendelijk aanbod, daar hij slechts van LUTHER's latijnsche werken de 2 eerste deelen, van diens Duitsche de 3 eerste bezat[2]). De ijver, waarmede hij de vertaling des bijbels en der Luthersche Catechismussen onder zijne Zuid-Slavische onderdanen hielp bevorderen, bewijst, dat zijne ingenomenheid met de Hervorming, afkeerig van gewelddadig verzet tegen de Kerk van Rome, alles goeds verwachtte van den invloed, dien de bekendheid met het Evangelie zou uitwerken[3]).

Hoe hij zich ook inspande, om den blaam van onrechtzinnigheid te ontgaan[4]), het is hem wel niet gelukt, iemand zijner tijdgenooten te doen gelooven aan de zuiverheid zijner Roomsche belijdenis, daar hij, gelijk REIMANN opmerkt[5]),

---

[1]) MAURENBRECHER. Hist. Zeits., VII. S. 364 fg.

[2]) Briefwechsel zwischen H. CHRISTOPH und MAX II by LE BRET Magazin, IX S. 111 fg.

[3]) Vgl. KOSTRENCIE. Urkundliche Beit. zur Ges. der Prot. Lit der Sudslaven (1874), S. 20 f. en F. H. MEYER's verhandeling over PRIMUS TRUBER, in Archiv der Ges. des Deut. Buchh. (1882), VII. S. 62 fg.

[4]) KOCH, Quellen zur Geschichte des K. MAX II, II. S. 92 fg.

[5]) Hist. Zeits., a. O. S. 22. Zie ook KOCH, a. W. S. 105 fg. en v. BUCHOLTZ, a. W. VII. S. 501 fg. en VIII. S. 710 fg.

mit seinen evangelischen Umgebung die Ansicht hegte, man dürfe sich verstellen, dem Messopfer beiwohen und das Abendmahl aus den Händen eines Katholischen Priesters empfangen, mits deze het sub utraque uitdeelde. Aan den laatsten eisch hield hij onwrikbaar vast. Nogtans veroorzaakte dergelijke inschikkelijkheid hem ernstige berisping [1]).

Naarmate de ure zijns doods dichterbij kwam, weigerde hij te sterker zich te schikken naar de kerkgebruiken van Rome. Zijn sterven was dat eens Christens, niet eens Roomschgezinden [2]).

Doch MARIA rustte reeds in haar graf, toen de bijzonderheden van het afsterven des keizers MAXIMILIAAN's in Europa groote opspraak wekten. Zij leverden het bewijs, dat het den pauselijken legaat HOSIUS toch niet gelukt was, MAXIMILIAAN's Evangelische inzichten gansch en al te doen verdwijnen [3]).

Hare zuster ELEONORA en haar broeder KAREL waren haar kort voorafgegaan. Zou zij niet gedeeld hebben in de smart, ja in het verdriet, waardoor de laatste dagen van het leven diens beminden broeders geteisterd werd? In Spanje zelf hadden de nieuwe godsdienstige denkbeelden zich een weg gebaand; zijn schoonzoon MAX betoonde zich hoe langer hoe meer een voorstander van die denkbeelden en verzette zich dag aan dag tegen de vermaningen van zijne hem voor 't

---

[1]) De brief van CHRISTOPH van Wurtemberg aan MAX is medegedeeld in de monographie over eerstgenoemde van Dr. B. KUGLER (1872), II. S. 469. Van Roomsche zijde werd zijne houding hem zóó euvel geduid, dat VERGERIUS aan den hertog CHRISTOPH berichten kon: papa (PAULUS IV) machinatur nescio quid contra serenissimum Bohemiae regem; cogitat eum excommunicare, tanquam Lutheranum. Vgl. KAUSLER und SCHOTT, Briefwechsel zwischen CHRISTOPH und VERGERIUS (1875), S. 197.

[2]) KOCH, a. W. S. 105 fg.

[3]) EICHHORN, der ermländische Bischof und Cardinal STANISLAUS HOSIUS, (1854) I. S. 352 fg.

overige innig liefhebbende gemalin, des keizers dochter. Gesterkt door de genademiddelen der Kerk wachtte KAREL zijn laatste ure af. 21 September 1558 sloeg zij. MARIA, gereed om naar de Nederlanden als landvoogdesse weer te keeren, daar zij bezweken was voor de dringende beden van haren neef PHILIPS, vond 18 October 1558 in Spanje haar graf in de nabijheid van dat haars broeders KAREL, wiens belangen zij met ijver gediend had, jaren lang.

Zij was niet van eene geaardheid als hare vroeg ontslapene zuster ISABELLA, de vrouw van CHRISTIERN II, die op het gebied van gelooven en belijden den zelfgekozen weg bleef betreden, niet vragende, of dat den keizerlijken broeder geviel dan wel mishaagde.

Wellicht had MARIA den indruk bewaard van de smart, door ISABELLA's gedrag aan KAREL veroorzaakt: zij voor zich zag in gehoorzaamheid aan KAREL den eersten plicht die haar betaamde.

De zucht om daarvan alles afdoende bewijzen te leveren heeft haar gewis verleid, daarvoor te zorgen, dat in hare bibliotheek geen exemplaar van de Opera ERASMI, zelfs niet van zijne Vidua Christiana gevonden werd. Wel was de eerste volledige uitgaaf der geschriften van ERASMUS, geredigeerd door BEATUS RHENANUS, in 1540 verschenen, aan keizer KAREL V opgedragen, en zoo naar het scheen, onder de hoede diens machtige bescherming geplaatst [1]; doch de

---

[1]) KAREL V zou zich van zijn beschermheerschap slecht gekweten hebben, indien het waarheid ware, wat Dr. GLASIUS schrijft in de verhandeling over ERASMUS als Ned. Kerkhervormer (1850) bl. 189, »op de lijst »van verboden boeken, gevoegd bij het keizerlijk placaat van 29 April 1550 »(bij SCHWARTZENBERG, Charterboek van Friesland, III bl. 202) komen »ook geschriften van ERASMUS voor". De daar genoemde boeken zijn niet door DESIDERIUS ERASMUS maar door den Protestantschen godgeleerde ERASMUS SARCERIUS vervaardigd, wiens naam met dien van andere Evangelische godgeleerden reeds voorkomt in 's keizers placaat van 20 Sept. 1540, uitgevaar-

godgeleerden van Leuven hadden evenals de vaderen van Trente met heftigheid getuigenis tegen de rechtzinnigheid van onzen landgenoot afgelegd [1]).

Indien men hem den Vader der »Vermittelungstheologie" noemen wil, mag men op hem wijzen als een levend bewijs van de onvriendelijkheid, waarmede dergelijke houding van alle kanten bejegend wordt en met prof. NIPPOLD erkennen, dat »wohl in keinem ähnlichen Fall das innerlich unhaltbare »derjenigen Tendenz klarer zu Tage tritt als bei dem ge»lehrten Führer der Humanisten" [2]). Want ERASMUS is geen hervormer; hij verdient geene plaats onder hen, aan wie deze naam in zijne historische beteekenis gegeven wordt. Het Pelagianisme zijner Kerk zat hem in merg en been: de bevoegdheid, om hervormer te mogen heeten mag alleen aan hen worden toegekend, die eerst uit de diepte der ziel de zucht geslaakt hebben: wat moet ik doen, om zalig te worden?

Toch loochen ik geen oogenblik de groote beteekenis van dezen man; die zich tegen zijne geschriften verzetteden, toonden hunne waarde te begrijpen en hunnen invloed te vreezen.

In 1586 heeft FRANCISCUS JUNIUS den druk bezorgd van den onder ALBA vervaardigden en in stilte verbreiden index expurgatorius librorum, qui hoc seculo prodierunt, waarin pag. 138 sq. verbeteringen op de vertaling van ERASMUS geschrift, dat onder den titel verscheen van goede manierlicke zeeden voorkomen, en pag. 225 tot 287 de Expurgatio Operum D. E. R. a facultate Theologica academiae Lovaniensis facta et

digd te Brussel en in datzelfde jaar ook in het Duitsch herhaald, volgens SCHELHORN, Ergötzlichkeiten, u. s. w. II. S. 387 fg.

[1]) Vgl. SALIG, Hist. des Trid. Conc. II S. 256 fg.

[2]) Die Reformbestrebungen Papst HADRIAN'S VI. Historisches Taschenbuch, 1875, S. 205.

exhibita atque a collegio censorum Antwerpiae constituto comprobata et Regia auctoritate firmata, cet. bevatten.

Op dergelijke expurgatio was nadruk gelegd reeds bij de eerste veroordeeling van ERASMUS geschriften. Aldus luidt het oudste vonnis: DESIDERII ERASMI Roterodami libri infra scripti: Colloquia, Moria, Lingua, Christiani matrimonii institutio, de interdicto esu carnium, Paraphrasis in Mattheum, quae a BERNARDINO TOMITANO in Italicam linguam conversa est: caetera vero opera ipsius, in quibus de Religione tractat, tamdiu prohibita sint, quamdiu a facultate Theologica Parisiensi vel Lovaniensi expurgata non fuerint. Adagia, quae non sunt ex editione PAULI MANUTII, expunctis locis suspectis, judicio alicujus facultatis theologicae universitatis Catholicae vel Inquisitionis alicujus generalis permittuntur. Ea vero quae sunt ex editione PAULI MANUTII permittuntur.

Op de Vidua Christiana viel niet veel aan te merken en dit geschrift kon met zeer geringe wijziging herdrukt worden; doch de toenmaals, onder de Roomsche geestelijkheid, hoog gestegen antipathie tegen ERASMUS stempelde al wat zijn naam droeg met het merk der afkeuring en noopte gewis overvoorzichtigen, om zich liefst het genot der lectuur voor goed te ontzeggen, althans anderen niet aan te bevelen. Merkwaardige berichten betreffende de lotgevallen van ERASMUS werken deelt SCHELHORN mede, Amoenit. liter. II, pag. 432 in noot *m* en VIII, pag. 353 sqq., waarbij vergeleken dient te worden des jongen SCHELHORN's Geschichte der Indicum librorum proh. et exp., te vinden S. 122 fg. in des laatstgenoemden Sammlung für die Ges. vorn. zur Kirchen- und Gelehrten-Ges., (1779). Nergens heerschte meer afkeer jegens de schriften van ERASMUS, nergens werden zij heftiger veroordeeld, dan in Spanje gelijk Dr. BOEHMER met tal van

bewijzen getuigt in zijn lezenswaardig boek: Fr. Hernandez und Frai Fr. Ortiz. Anfänge Ref. Bewegungen in Spanien. (1865). S. 54 fg., wiens belangrijke mededeelingen worden toegelicht door de bijdrage tot de correspondentie van ERASMUS met Spanjaarden, welke HELFFERICH door den druk gemeen maakte [1]). Ook elders werden de geschriften van ERASMUS hard beoordeeld: in 1540 veroordeelde het Parlement te Parijs het enchiridion militis Christiani van ERASMUS tegelijk met MELANCHTHON's opstel de corrigendis studiis.

Scheen het niet raadzaamst, boeken van een zoo veroordeelden auteur ter zijde te schuiven? Want al ligt de veronderstelling voor de hand, dat MARIA haar exemplaar der Vidua Christiana mede naar Spanje genomen en daaruit zich gesticht heeft; toch trekt het in hooge mate onze aandacht, dat geen enkel van de overige geschriften des Rotterdammers in hare boekerij eene plaats behouden heeft. Vindt deze handelwijze eenige verklaring in het feit, dat bij degenen onder de Protestanten van die dagen, welke door milde gezindheid zich onderscheidden, de waardeering van ERASMUS persoon en geschriften toegenomen was? Woorden als van A LASCO: ita et de ERASMI donis, quae sane et plurima et maxima fuisse negare nemo potest, gratulari nobis merito Deumque in illis agnoscere debemus. Si quid autem amplius nos assecuti nobis videmur, id quoque a Domino nobis donatum esse cogitemus [2]), hadden bij enkelen weerklank.

Zoolang ERASMUS onder de levenden verkeeren mocht, was hem menig bewijs van hoogachting door de landvoogdes gegeven. Nauwelijks was zij hier te lande gevestigd, of ze had ernstige pogingen in het werk gesteld om ERASMUS te

---

[1]) Zeits. für die Hist. Theol., 1859, S. 592 fg.
[2]) Opera, II, pag. 584.

bewegen, in zijn vaderland weer zijn woonstede te vestigen [1]). Door hare tusschenkomst werd voor hem een voordeelige kanunniksplaats te Deventer eenigen tijd opengehouden, terwijl zij literis bene amantibus [2]) hem tot aannemen trachtte te bewegen. Hoewel hij αὐταρκής, gelijk BEATUS RHENANUS hem noemt, eerst weigerde, gaf hij eindelijk aan hare roepstem gehoor en maakte zich gereed om naar het vaderland te verhuizen, doch op de reis derwaarts werd hij te Bazel krank en ontsliep er.

MARIA's verlangen bleef alzoo onvervuld; het was haar zoozeer ernst geweest, dat zij hem zelfs het noodige reisgeld had toegezonden. Moest ook niet bij haar de dood des grooten mans luisterrijker aureool om zijne slapen vlechten?

Op hare goedkeuring rekende gewis de regeering van Rotterdam, toen deze bij de plechtige huldiging van PHILIPS II in 1549 het eerste standbeeld van haren grooten burger deed oprichten [3]) als ter begroeting van den erfheer, van wien wel niemand zal beweerd hebben, dat hij van diens schriften veel werks gemaakt heeft. Zijne tante MARIA vergezelde hem. Mocht hij haar vriendelijker geleide verschaft hebben, dan bij eene vroegere gelegenheid, toen hij haar hare onbekendheid met de landstaal scherpelijk verweet! Zij was toch der regeering niet minder welkom. Voorzeker lag in de keuze van den vorm der vereering eene zijdelingsche hulde aan de vorstin, weleer door ERASMUS zelven als de type eener Christelijke weduwe begroet. Haar houden wij voor de hoofdpersone bij hetgeen

---

[1]) Opera, III, pag. 1436.

[2]) Aldus spreekt BEATUS RHENANUS in de epist. dedic. voor de door hem bezorgde uitgaaf der Opera ERASMI. Ik citeer de epistola naar den druk van SCRIVERIUS, (1642), pag. 44. Eene nieuwe editie der brieven van ERASMUS zou voor de geschiedenis eene welkome gave zijn.

[3]) Vgl. SCHELTEMA, Geschied- en Letterk. Mengelwerk, I, bl. 102 volg.

BRANDT verhaalt[1]): »daarna heeft PHILIPS, de koninginne, »nevens andere grooten, door de gedachtenisse van soo »groot een man bewogen, het huis en de kaemer daer hy »geboren was, met seer groote eerbiedigheit besocht".

Zulk een gang zij MARIA, der landvoogdesse, der door LUTHER en ERASMUS geprezene, ten goede aangerekend. Hooggeplaatsten, die aan de wetenschap de tol der vereering betalen, verwerven zich recht op den dank van allen, die de beschaving als de moeder van het leven der volken eeren.

---

[1]) Hist. der Ref., I, bl. 156.

EEN BRIEF VAN FRANCK

VERTAALD DOOR

DE ZUTTERE.

PIETER DE ZUTTERE, gezegd OVERHAAG, is mijnen landgenooten geen vreemdeling meer. Zoodra mijne schets van zijn leven en werken verschenen was [1], berichtte mij mijn sedert ontslapen vriend, H. Q. JANSSEN, dat hij eenige onbekende bijzonderheden uit de laatste levensjaren dezes mans kon mededeelen, wier inhoud echter hem tot een minder gunstig oordeel stemde. Hij volvoerde dat voornemen en verrijkte de *Studiën en Bijdragen op 't gebied der historische theologie*, verzameld door W. MOLL en J. G. DE HOOP SCHEFFER, in het 4e deel, bl. 321 volgg. met de vruchten van zijn onderzoek. Na de ontvangst van den mij toegezegden overdruk haastte ik mij, hem oprechtelijk te danken, maar tevens mijne overtuiging uit te spreken, dat mijns achtens de zwakheden, die een oud,

[1]) *Drie Evangeliedienaren uit den tijd der hervorming*, (1879), bl. 81 volg.

afhankelijk geworden man begaat, de kloeke daden van diens frisschen leeftijd niet vernietigen of in waarde verminderen. Ik voegde den wensch er bij, dat hij nog vele bijlagen en nalezingen op mijn werk en dat van anderen mocht leveren, waardoor personen en zaken, tot heden grootendeels in 't donker gehuld, gewenscht licht erlangen.

Helaas! hij is van het veld zijner trouwe en ijverige werkzaamheid afgeroepen en de beoefening van de Nederlandsche Kerkgeschiedenis heeft in zijn heengaan een gevoelig verlies geleden. Kundig en grondig onderzoeker mocht hij heeten, die naar de juiste opmerking van den ook door hem hooggeschatten ACQUOY, »liever zijne onkunde »betuigde, dan te trachten aan het onzekere den minsten »schijn van zekerheid en aan het onbekende het geringste »voorkomen van bekendheid te geven" [1]).

Ongetwijfeld heeft de door JANSSEN geleverde bijdrage een gedeelte van OVERHAAG'S leven toegelicht, dat mij en ook wel den meesten mijner lezers in bijzonderheden onbekend was gebleven. JANSSEN hebbe de eer, ook al weer hier nieuwe dingen aan het licht gebracht te hebben.

Ik mag veilig onderstellen, dat schrijvers over de Hervormingsgeschiedenis van ons vaderland DE ZUTTERE niet meer met stilzwijgen kunnen voorbijgaan. Of zullen wij het niet voor hem eene aanbeveling achten, dat de zoo gunstig bekende JAN UTENHOVE ook zijne hulp inriep bij de herziening van de voorgenomene tweede uitgave der vertaling van het Nieuwe Testament, gelijk wij vernemen uit een brief door UTENHOVE, 18 Feb. 1557, geschreven aan VAN WINGEN: rogavi etiam PETRUM DOVERDAGHE, qui Wesaliae est, ut idem faciat, cui velim mitte exemplar unum

---

[1]) De woorden komen voor in de levensschets van JANSSEN door S. PICCARDT, levensb. der afg. medel. v. d. Maats. der Ned. Letterk. 1881, bl. 231.

nostrae versionis [1]). Met welk doel en voor hoe langen tijd hij te Wesel vertoefd hebbe, is mij niet bekend; doch dat hij derwaarts gegaan is met voorkennis der broederen volgt uit het medegedeelde.

Later ving hij aan de goede zaak met zijne pen te dienen. De door hem vervaardigde geschriften zijn nauwkeurig beschreven in de Bibliotheca Belgica, dat gedenkteeken van meesterschap in de beoefening der bibliographie.

Ik sprak van de bibliographie générale des Pays-bas publiée par FERD. VAN DER HAEGHEN, bibliothécaire de l'université de Gand, avec la collaboration de MMRS. TH. J. I. ARNOLD et R. VAN DEN BERGHE et avec le concours de MMrs. les bibliothécaires de Belgique et de Hollande, wier 32 verschenen afleveringen ik in de handen van alle beoefenaars der kerkelijke geschiedenis wensch, opdat zij over tal van bijzonderheden het meest gewenschte licht mogen zien opgaan.

Wat mij althans betreft, erken ik gaarne uit de aantee-

---

[1]) Vierendertig onuitgegevene brieven van en aan JAN UTENHOVE, tot heden bewaard in het archief der Hollandsche gemeente te Londen en in de verzameling te Zurich van SIMLER, zijn onlangs door Dr. F. PYPER in druk bezorgd en toegevoegd aan zijne voortreffelijke doctorale dissertatie over het leven en werken van JAN UTENHOVE. De door mij overgenomene regels komen voor: Bijlagen pag. XVI sq. Ook andere plaatsen uit deze brieven trokken zeer mijne aandacht. B. v. waar over COLONIUS, zijne vrouw SARA VAN CEULEN en zijn ambtgenoot TAFFIN gesproken wordt op deze wijze: Apud Metenses duo sunt ministri: alter P. COLONIUS, Gandavensis, alter D. TAFINUS noster, juvenis vere ad unguem factus et promovendi CHRISTI regno (ut videtur) natus. Bijl., pag. XLVI en op de volgende: Metensi (ecclesiae) praeest egregium atque adeo incomparabile juvenum par, PETRUS COLONIUS, vetus D. A LASCO discipulus et D. TAFINUS, qui pari jugo ecclesiae plaustrum tanta animorum alacritate, tanto consensu atque etiam successu trahunt, ut brevi tempore ecclesia illa ad 15, aut, ut plerique affirmant, 18 millia creverit. — Uxorem ducit D. COLONIUS egregiam sane virginem et omnibus probae matris-familias futurae dotibus pulchre instructam, — THEDORICI ALARDI neptam, nomine SARAM.

keningen bij de titels der boeken gevoegd, veel, zeer veel geleerd te hebben.

Ten opzichte van DE ZUTTERE zij het mij vergund, een en ander, dat mij door de Bibliotheca Belg. bekend is geworden, op den voorgrond te plaatsen.

Door haar heb ik eene dwaling leeren inzien, die ik begaan had bij het ontcijferen der initialen P. A. H. G., waaruit ik de woorden: Petrus adpellatus Hyperphragmus Gandavensis vormde; door de Bibl. Belg. ben ik beter onderricht, en heb ik geleerd, dat de A niet adpellatus, maar den tweeden voornaam van DE ZUTTERE aanduidt: namelijk ANASTASIUS.

Heb ik van een zijner zonen melding gemaakt en den naam zijner vrouw, als mij niet bekend, nergens genoemd; door de Bibl. Belg. weten wij nu, dat zij geboortig was van Oudenaarden, LAURENTIA DE METS heette en tot eene aanzienlijke familie behoorde.

Uitvoerig worden DE ZUTTERE's lotgevallen en gevangenschap binnen Oudenaarden geschetst en daardoor al weer een tot heden onbekend gebleven deel van zijn leven toegelicht. Zoo treedt zijn persoon al duidelijker en duidelijker voor onze oogen, dank den onvermoeiden nasporingen van de auteurs der Bibl.

't Is hun scherpzienden blik gelukt, in hem den vertaler van een opstel te begroeten, waarover ik nog een paar woorden wensch mede te deelen. Door de Bibl. Belg. is aan DE ZUTTERE of OVERHAAG eene plaats onder de vrienden van SEBASTIAAN FRANCK aangewezen. Toen ik weleer over dezen handelde[1]), droeg ik geene kennis van diens brief aan JOHANNES CAMPANUS, dan door den bij SCHELHORN voorkomenden tekst[2]); evenmin wist ik, dat de nabijgelegene

[1]) Geschiedk. Nasporingen I. bl. 166.
[2]) Amoen. liter. XI, pag. 59.

bibliotheek der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde een exemplaar der vertaling van dezen brief bezat, zooals er zich een bevindt op de verafliggende te Wolfenbüttel. De Bibl. Belg. heeft die vertaling nauwkeurig beschreven[1]) en ook den inhoud van de voorrede des vertalers niet voorbijgezien. Daarin toch neemt DE ZUTTERE de partij der door FRANCK te laag geplaatste dienaren van het Evangelie en verdedigt op nieuw zijn gevoelen, dat allen, die God naar de inspraak hunner harten dienen, al doen zij dit ook op gebrekkigen trant, Hem welgevallig zijn.

Aangaande de betrekking waarin de denkbeelden van FRANCK tot die van CAMPANUS stonden, wordt ons het noodige licht beloofd door de nasporingen, welke de kundige archivaris van Munster, Dr. L. KELLER, de biograaf van HANS DENCK, aan CAMPANUS wijdt.

Met verlangen uitziende naar de voortzetting van Dr. WEINKAUFF'S studiën over FRANCK, vleien wij ons, dat deze geleerde ook op DE ZUTTERE wijzen zal als een dergenen, die FRANCK hebben weten te waardeeren in dagen, waarin de rechtzinnigheid hem verachtte en verguisde. Zelfs MELANCHTHON liet zich bij herhaling allerongunstigst over FRANCK hooren[2]), bevangen door het dogmatisme van zijn tijd.

In de beste jaren des levens stond DE ZUTTERE daarboven. Naar mijne schatting is de genoemde vertaling eene vernieuwde proef van den onafhankelijken geest des waardigen mans, die het goede greep, waar hij het vond, zonder naar de kleur te vragen, welke het droeg.

---

[1]) In letter F. n°. 24.

[2]) Uit een handschrift van de bibliotheek te Petersburg deelt de hoogleeraar O. WAITZ eenige judicia van MELANCHTHON mede in BRIEGER'S Zeits. f. Kircheng. IV, S. 327 fq.

HET NIEUW-GRIEKSCHE TESTAMENT VAN 1638.

De oudste overzetting van de schriften des N. T. in de Nieuw-Grieksche taal is voor rekening van de Staten-Generaal der Nederlanden, door den drukker PIERRE AUBERT te Genève, onder toezicht van PIETER CORNELIS BREDERODE, ter perse gelegd.

Aan het toelichten en bewijzen van deze stelling zijn de volgende bladzijden gewijd. Ik acht mij gelukkig, daartoe in staat te zijn en eindelijk volkomen licht te kunnen laten opgaan over een onderwerp, dat tot heden op menig punt in duisternis gehuld was. Enkele schrijvers begroet ik als voorgangers op deze baan van onderzoek: de eerste is de Walsche predikant JEAN LEGER, die in zijne Histoire générale des Eglises Evangeliques des Vallées de Piemont (1669), II, pag. 69 van zijn bloedverwant ANTOINE LEGER spreekt als qui a travaillé par ordre et aus depens des Seigneurs les Etats des Provinces Unies à la version et impression du Testament imprimé à Genève l'an 1635 (?) en Grec vulgaire et originale. De ander is de auteur, aan wiens hand wij in den welbekenden bundel Levens-

beschrijving van eenige voornaame meest Nederlandsche Mannen en Vrouwen, deel VI, de schets der verdiensten van JACOB GOLIUS te danken hebben. Daar lezen wij [1]: »hetgeen GOLIUS, door zijne taalkunde, den grootsten lof deedt verdienen, was zijn yver in dezelve te doen strekken als een middel ter voortplantinge van den Christelyken Godsdienst onder de Ongeloovigen, en ter vertroostinge der Christenen, die onder het juk der Mahomethaanen zuchtten. Als een bewys van zynen yver verdient hier vermeld te worden, zyne zorge om het Nieuwe Testament in de hedendaagsche taale te doen drukken. Ten behoeve der Grieken toonden 's Lands Staaten zich gereed om de kosten van dit werk te draagen. Daarenboven deedt onze Hoogleeraar onder de Christenen in de Levant verspreiden, eene Arabische overzetting van de Geloofsbelydenis der Hervormden, van hunnen Katechismus en Liturgie; want men vindt daar te lande Christenen, welke, in den openbaaren Eeredienst, zich van de Arabische taale bedienen. Tot deeze overzetting gebruikte hij eenen Armeniër, die het hedendaags Arabisch en de Godgeleerde spreekwijzen verstondt, en die den stijl van GOLIUS voor elk eenen kon verstaanbaar maaken. Hy hieldt dezen Armeniër twee en een half jaar bij zich, en beloofde hem hetzelfde jaargeld, als de Staaten toegestaan hadden aan den Archimandriet, die het Nieuwe Testament in hedendaagsch Grieksch overbragt".

De derde, wiens mededeeling door ons onderzoek mede aangevuld wordt, is de Straatsburger hoogleeraar REUSS, die in zijne Bibliotheca Novi Testamenti Graeci cujus editiones ab initio typographiae ad nostram aetatem impressas quotquot reperiri potuerunt collegit digessit illustravit E. R. (1872), pag. 142 zich aldus hooren laat:

---

[1]) A. W. bl. 57.

Editio CYRILLI LUCARIS. (Sine loco et typographo) 1638. Editio graeca δίγλωττος textui archetypo versionem vernaculam MAXIMI Callipolitani jungens, caeterum satis speciosa, plerumque in duos tomos divisa.

Omnia graeca utpote in usum Christianorum orientis edita. Praefationem MAXIMI sequitur altera CYRILLI celeberrimi patriarchae Costantinopolitani ex qua discimus Belgii foederati ordines generales suis sumptibus hoc volumen emitti jussisse.

De loco et typographo nihil certi traditum est. Plurimi Genevam libri patriam adserunt insigne PETRI CHOUET in fronte expressum dicentes, alii ELZEVIRIS tribuunt operas et Lugdunum Batavorum cunas egregiae editionis salutant.

Mihi delphinus et anchora sine nomine loci et officinae in titulo excusus suspicionem movit, voluisse editores hominibus persuadere Venetiis librum hunc impressum esse, ex qua urbe fere unice tum temporis talia ad orientales pervenire et solebant et poterant ex protestantium sedibus vix codicem sacrum accepturos. Rem pluribus discutit V. C. BAUMGARTENIUS.

Het beroep door Dr. REUSS op BAUMGARTEN [1]) gedaan, brenge den lezer niet in den waan, dat diens mededeelingen het door den Straatsburger hoogleeraar geleverde aanvullen. Voor zoover dit aanvulling en toelichting vereischt, kan het alleen geschieden door hem, wien de eenig zuivere bron toegankelijk is, namelijk: de brieven betreffende deze vertaling gewisseld en de besluiten van de Staten-Generaal der Nederlanden in deze zaak genomen.

De hier bedoelde uitgaaf des N. T. is werkelijk het onderwerp geweest van der staatslieden veelvuldig geschrijf, met name van hem, op wien ik vroeger als op een belang-

---

[1]) Nachrichten von merkw. Büchern, VIII, S. 1 fg.

stellend Protestant de aandacht vestigde[1]) en aan wiens bescheidene verdiensten de volgende bladzijden nieuwe hulde brengen mogen: PIETER CORNELIS BREDERODE.

Toen ik weleer naar gedrukte bescheiden BREDERODE herdacht, wist ik niet, dat een achttal brieven van zijne hand door de pers ter algemeene kennis was gekomen. Men vindt ze in de nieuwe bijdragen voor rechtsgeleerdheid en wetgeving, verzameld en uitgegeven door Mr. B. J. L. DE GEER en Mr. J. A. FRUIN, deel XXIV, bl. 226 vlg. De hoogleeraar aan de Brusselsche universiteit, ALPHONSE RIVIER, gaf deze lettres inédites ter perse en verrijkte ze met eenige belangrijke aanteekeningen, die ook BREDERODE's huiselijk leven doen kennen. Wij vernemen daaruit, dat hij tweemaal gehuwd is geweest, beide keeren met Fransche vrouwen: de eerste, MARIE GUERREAU huwde hij tegen het laatst der 16e eeuw, de tweede RENÉE GODEFROY na 1633, toen zij weduwe geworden was van PHILIPPUS CAMERARIUS. Beide huwelijken bleven kinderloos. Eene zuster van BREDERODE, HELENA, werd de echtgenoote van baron PUTLITZ en in 1627 weduwe.

De bedoelde brieven zijn gericht aan THEODORE GODEFROY, denzelfde van wien GROTIUS verklaart[2]): inter eos quos in Gallia caros ob virtutem suam meique cultum habeo, locum eximium obtinet TH. GODEFRIDUS, vir et magna rerum veterum novarumque peritia et candore supra saeculum. De brieven zijn geschreven uit Frankfort in 1615 en Straatsburg in 1622 en 1623. De zorgvolle tijden doen den schrijver vreezen, quod bestia apocaliptica doibt renouveller les ruines des autres empires. Van Rome's paus en den invloed van het Trentsche concilie voorziet BREDERODE veel kwaad.

---

[1]) Polemische en irenische theologie, (1881), bl. 111 vlg.
[2]) Epistolae, pag. 876.

Hoogachting voor den hoogleeraar MATHIAS BERNEGGER, den deelnemenden vriend van zijn huis, spreekt hij uit in den 2en brief, die het christelijke sterven van den ouden heer GODEFROY beschrijft. De derde bevat zijn beklag over de verliezen, die hij bij de inname van Heidelberg door TILLY geleden heeft; zijn huis in de stad en de meubelen zijn verdelgd, zijne kostbare boekerij is door de Jezuïeten van Worms geroofd, alles is verloren, doch zeker niet zonder den wil van God, die zoo het Hem goeddunkt, het verlorene kan herstellen. Voor 't overige toont hij te weten dat de Christen los van het aardsche behoort te zijn.

In den 4en brief schetst hij den weinig gelukkigen toestand der Straatsburger academie: BERNEGGER, qui solus juventuti studiosae instar omnium facile fuerit, personnage aultant modeste qu'extrêmement docte, houdt de eer der school op.

De eerste uitgaaf van den Apologeticus van onzen GROTIUS, die te Parijs in 1622 verscheen, wekt in hooge mate zijne belangstelling en in een postscriptum van den 5en brief, drukt hij zijn verlangen uit, om een exemplaar te bezitten. Evenzoo bespreekt hij in de volgende letteren de eerste Latijnsche uitgaaf van PETRI SUAVIS POLANI (PAOLO SARPI) Historia conc. Trid.; zij verscheen Augustae Trinobantium, dat is Londen, in 1620.

De geschiedenis van dit Concilie is, naar den inhoud der laatste brieven, een onderwerp dat zijne aandacht zeer boeit. Hij houdt zich bezig met het opmaken eener lijst van al de stukken die hij over dit Concilie bezit en verzoekt, dat T. GODEFROY hetzelfde doe, opdat zij dan elkander deze opgaaf kunnen mededeelen. Ter kenschetsing van de staatkundige gesteldheid dier dagen en de familiebetrekkingen van BREDERODE, behelzen deze lettres inédites menige bijzonderheid, welke te dezer plaatse echter niet behandeld kan worden, daar wij voornemens

zijn over eene te spreken, waarvan in de genoemde brieven slechts in het voorbijgaan melding gemaakt is, en die meer dan iets anders onze aandacht vraagt en verdient, namelijk eene korte zinspeling op BREDERODE's bemoeiing met de uitgaaf van een N. T. voor rekening der Staten-Generaal te Genéve gedrukt. Er was slechts één weg in te slaan, om betreffende deze mededeeling het begeerde licht te erlangen; indien op het Rijks-archief te 's Gravenhage brieven van BREDERODE mochten aanwezig zijn, liet het zich denken, dat uit deze de bedoelde zaak naar wensch van alle zijden kon worden opgehelderd.

De rijkdom van dat archief is even beroemd en geroemd als de bekwaamheid en voorkomendheid zijner beheerders. Spoedig vernam ik, dat er meer dan 200 nog ongedrukte brieven van BREDERODE gevonden werden, waaronder een 25tal, dat over de uitgaaf van het N. T. lezenswaardige berichten bevatte. Een onderzoek naar den inhoud der lijvige portefeuilles met de depèches van onzen toenmaligen gezant te Constantinopel, CORNELIS HAGA, stelde mij niet te leur; de notulen der Staten-Generaal zijn evenzeer met goede vrucht geraadpleegd. Van een en ander deel ik hier de uitkomsten mede en lever langs dien weg eene bijdrage tot hooger waardeering van der voorvaderen belangstelling in de uitbreiding van het Godsrijk op aarde.

De waardige patriarch van Constantinopel, CYRILLUS LUCARIS, die de oprechtheid zijner Evangelische gezindheden in zijne pogingen om banden van eenigheid des geestes tusschen de Grieksche Kerk en die der Protestanten te hechten openbaarde, moest wel de begeerte koesteren om krachtige pogingen in het werk te stellen, ten einde de intellectueele ontwikkeling zijner geloofsgenooten, die zoo veel te wenschen overliet, kon het zijn, eenigzins te verbeteren. De inrichting en vestiging eener eigene drukkerij te Constantinopel mocht het beste middel heeten, om dit doel

te bereiken. Het werd aangevat. SMITH levert ons van die onderneming een eenvoudig en — ik schroom niet te zeggen — een aandoenlijk verhaal: aandoenlijk, dewijl wij deelen in de smart, die CYRILLUS moet geleden hebben, toen Turksch geweld, prela, typos, libros, papyrum, argentum, miscellamque supellectilem, als veroverde buit behandelde en zoo op wreede wijze ook dezen schoonen droom van CYRILLUS verstoorde [1]).

Restte er dan geen ander middel, om te verkrijgen, wat CYRILLUS voor alle dingen zocht, zijne geloofsgenooten met den inhoud der H. S. bepaaldelijk die des N. T. bekend te maken? [2]). Vreemd schijnt het, dat in de brieven, welke van zijne hand ons in druk bewaard bleven [3]), dergelijke wensch

---

[1]) Narratio de vita, studiis, gestis et martyrio CYRILLI LUCARII, pag. 35 sq. der Collectanea.

[2]) Vgl. over dezen trouwen, heftig vervolgden dienaar van CHRISTUS, wiens in het Grieksch geschreven brief aan LIPSIUS door BURMAN (Sylloge II, 67 sq.) bewaard werd, de verhandeling van MOHNIKE, Stud. u. Krit., 1832, S. 560 fg., en het zaakrijk artikel in HERZOG's Real-Enc., 2e Ausg. Th. IX. S. 5 fg. van Dr. GASS. PICHLER's Geschichte des Prot. in der Orient. Kirche im 17 Jh. oder der Patr. CYRILLUS L. und s. Zeit (1862) brengt alles bijeen, wat ten nadeele van CYRILLUS kan worden aangevoerd. Over de vertaling van het N. T. in de Nieuw-Grieksche taal, door hem S. 145 een werk van LEGER genoemd, handelt hij uitvoerig doch niet nauwkeurig. S. 205, daar hij Leiden als plaats des druks opgeef, blijkbaar onbekend met het ontstaan dezer overzetting. In de aanteekeningen, welke Prof. KIST voegde bij de vertaling zijner Redevoering over de Grieksche Kerk als een getuige der goddelijke Voorzienigheid, (1854) wordt, bl. 57, alleen verhaald, dat aan CYRILLUS »de eerste vertaling »van het N. T. in het Nieuw-Grieksch te danken" is. De Engelsche geleerde TH. SMITH, die in zijne Collectanea DE CYRILLO LUCARIO (1707) veel belangrijks over LUCARIS te lezen geeft, toont de geschiedenis dezer vertaling niet onderzocht te hebben.

[3]) Door AYMON zijn ze opgenomen in de Monumens authentiques des Grecs, (1708), pag. 1 ss. Tien jaar later werd dit werk onder den aantrekkelijken titel van Lettres et anecdotes de Cyrille Lucar in Amsterdam het publiek weer aangeboden. Alleen de titel is nieuw gekozen in de hoop, dat het boek op deze wijze het gewenschte debiet mocht vinden. Over AYMON's merkwaardige verzameling van Curiosa — naar men zeide grootendeels mala fide bijeengebracht — worde het bericht eens ooggetuigen geraadpleegd, namelijk van VON UFFENBACH, Merkw. Reisen, III, S. 474 fg.

niet is uitgesproken. Maar de schrijver dier brieven verkeerde blijkbaar onder den indruk der vrees, dat zijne letteren onderschept zouden worden, gelijk werkelijk plaats greep en had zich de gewoonte eigen gemaakt, om in zijne uitdrukkingen veel omzichtigheid te gebruiken, met name waar sprake was van godsdienstige geschriften ten beste zijner Kerk uit de handen van Protestanten te ontvangen. Wij, bekend met hetgeen er toenmaals gaande was, verstaan nu volkomen zin en bedoeling van hetgeen hij schreef[1]): les bonnes nouvelles de la Chrétienté qui nous sont venuës en ce pais de la part des seigneurs Etats Généraux, me font un extrême plaisir. Je souhaite que la benediction de Dieu et son assistance favorisent toujours ces Puissances, pour la prospérité et le bonheur universel de l'Eglise.

Op hen had de Patriarch zijn hoop gevestigd voor de verwezenlijking van een wensch, dien hij reeds lang gekoesterd had, namelijk: de verbreiding der kennis van de H. S. bepaaldelijk die des N. T. Zou het Evangelie ook onder de Grieksche Christenen eene kracht Gods ter zaligheid blijken te zijn, het diende hun in de moedertaal, het Nieuw-Grieksch, te worden voorgelegd. Helaas — zulk eene overzetting ontbrak, en zoo het al gelukken mocht haar te doen vervaardigen, waar de middelen te vinden, om den kostbaren druk van zulk een boek te bewerkstelligen?

Doch de Patriarch was de man niet, om zich door bezwaren te laten afschrikken. Hij liet volbrengen wat in zijn vermogen was, te weten, het vervaardigen der vertaling. MAXIMUS CALLIOPOLITA ondernam deze taak, waaraan zijn naam voor altijd verbonden is en verbonden blijft. Het is ons leed, den lezer niets te kunnen mededeelen betreffende den levensloop van dezen verdienstelijken

---

[1]) Monumens, pag. 121, naar de Fransche vertaling van den oorspronkelijken, Italiaanschen tekst.

Griek [1]); hij ontsliep eer zijn werk was afgedrukt. Toch heeft hij lang genoeg geleefd, om te weten, dat zijn arbeid door den druk velen ten eigendom en ten zegen zou kunnen worden. Want werkelijk heeft de druk plaats gehad. CYRILLUS kende dengeen, wiens veelvermogende invloed den weg zou ontsluiten, om den Christenen in Turkije de Schrift in handen te geven. Voor alles toch wat het heil der Christenen in Turkije kon bevorderen, vond de patriarch den sterksten steun bij den ambassadeur onzer Staten, (in de gewisselde staatsstukken steeds Orateur genoemd) en den predikant der Protestantsche gemeente van Pera.

CORNELIS HAGA, wiens staatkundige loopbaan even eervol als langdurig mag heeten, verloochende in zijne hooge waardigheid te Constantinopel de godsdienstige gezindheden niet, die hem kenmerkten. De goede diensten, door hem en zijne opvolgers aan de broeders in het geloof bewezen, bleven in gedachtenis, blijkens den inhoud van een verzoekschrift in 1763 door de gemeente van Constantinopel opgezonden aan den aartsbisschop van Kantelberg en afgedrukt in Bulletin de la soc. de l'Hist. du Prot. Franç. IV, pag. 384 ss. Zijne persoonlijkheid is ons geschetst geworden door de pen van K. I. R. VAN HARDERWIJK, naar wiens uitvoerige mededeelingen wij hier mogen verwijzen [2]). AYMON, wiens leeftijd en werkzaamheid na grensden aan die van HAGA, schrijft over hem het volgende [3]): On peut dire que c'étoit un Ambassadeur du premier ordre, dont le grand et merveilleux genie embras-

---

[1]) Door FABRICIUS, Bibl. Graeca X, pag. 538, wordt hij genoemd: e Callipoli Peloponnesiacus Hieromachus en gezegd, dat hij in gratiam CORNELII HAGAE N. T. transtulit.

[2]) In het Jaarboekje voor de stad en het kanton Schiedam, 1848 en 1850. Beknopter in V. D. AA, biogr. woordenboek door dezelfde hand.

[3]) Monumens, pag. 23.

soit tout. Histoire, Philosophie, Jurisprudence, Politique, Controverses, Dogmes de Théologie spéculative et de Morale, beaux Arts, Science des détails et des besoins d'un Etat. Il démêloit d'une manière judicieuse et admirable les differens mystères des Couronnes, possédant également bien, et le Monde, et la Ville, et la Cour. Il sçavoit faire une juste estime de toutes choses. Il ne se contentoit pas d'entendre sur les points contestez ce qui se disoit de part et d'autre, mais il les examinoit par lui-même, et en jugeoit toujours sainement sans jamais porter à faux. Dans le Cabinet il se jouoit des matières les plus embarrassées: il avoit le talent d'appercevoir d'abord un faux raisonnement enveloppé sous des termes vrais, ne se laissant point éblouir par de grands mots, par des paroles vuides de sens, ne se contentant point d'une étude superficielle, mais d'une connoissance par la quelle il sondoit les choses à fond. Dans les conversations il parloit des grandes affaires comme s'il eût ignoré les petites, et des petites comme s'il eût ignoré les grandes; donnant à chacun le moien de faire paroître son esprit, sans se prévaloir du sien, se soutenant toujours par un tour fin, et particulièrement par une grande délicatesse de pensées, fondées sur la droite raison, qui lui avoit appris le secret de civiliser toutes les sciences.

Voilà pourquoi ceux qui ont bien connu cet Ambassadeur, ont dit, que c'étoit un genie heureux, qui d'un air noble et aisé sçavoit traiter avec les Grands et avec les Ministres; qu'il étoit né pour parler aux Monarques, qu'il avoit un coeur facile, ouvert, propre à se faire des Amis chez les Etrangers, digne de l'affection de tous les Princes; qu'il avoit un esprit infiniment éclairé pour entrer dans toute sorte d'affaires, infiniment prudent pour les manier à propos, infiniment modéré pour sçavoir les prendre dans l'occasion, un jugement ferme, incapable de mollir, de prendre le change, de se laisser corrompre par les pressantes sollici-

tations d'un courtisan accrédité: une grande droiture qui decidoit toujours en faveur de la justice, qui dans les differens partis qui peuvent se former entre les Monarchies, sçavoit demeurer neutre; ne s'attachant qu'à la verité, et aiant l'esprit si éloigné de tous les faux préjugez, qu'il eût prononcé, en cas de besoin, contre soi-même.

Il avoit un si grand fond de Religion qu'il ne manquoit point d'emploier son sçavoir et son crédit auprès des souverains pour les porter à abolir les cultes idolâtres, à réformer les usages suspects, à bannir les scandales, à étouffer les semences des fausses Doctrines, à faire revivre l'ancienne Discipline Chrétienne, et pour cet effet il démêloit, avec une profonde sagesse, les differens projets de toutes les cours, et emploioit tous ses talens pour se gagner le génie de la Nation avec qu'il négocioit, sans choquer celui de la sienne. Il ne perdoit jamais de vuë les intérêts du véritable Christianisme Reformé, s'appliquant de tout son pouvoir à l'établir parmi les infidèles, et à lui rendre son premier lustre et son ancienne pureté parmi les Grecs, qui n'étans pas soumis au pouvoir Despotique de la Monarchie Papale, ni plongez dans toutes les erreurs et les idolâtries de l'Eglise Romaine, sont beaucoup mieux en état de reformer les abus qui se sont glissez dans les Eglises de l'Orient, où les Emissaires de l'Antichristianisme ne cessent de semer la zizanie pour la confondre avec le bon grain que les Grecs ont conservé en rejettant la Communion des Latins.

Qui ne voit qu'il falloit un Ambassadeur tel que Mr. HAGA, pour faire toutes les grandes choses dont nous venons de parler? Les bonnes qualitez qui font les Ministres d'Etat ne font qu'à moitié un tel Ministre.

Des talens un peu extraordinaires suffisent pour ceux-là mais il en fallait de très éminens pour celui-ci. Un Envoié d'un si beau caractère en qui étoient reunis ces admirables dons du Ciel, et qui les relevoit même par des manières offi-

cieuses et pleines de politesse. j'ose le dire, n'est pas donné tous les jours aux Etats Réformez. ou Protestans, ni envoié indifféremment à tous les Princes de la terre".

Warm Protestant en ijverig Calvinist deed HAGA al het zijne, om des Patriarch's weetgierigheid te voeden en hem met den inhoud van het zuiver Evangelie bekend te maken. Dagelijksche gesprekken met den Patriarch, welke, gelijk wij door een van diens brieven weten. soms onder het dak van den gezant zijn verblijf nam om er tegen zijn vijanden beveiligd te zijn en tot studie gelegenheid te vinden, bevorderden dat oogmerk en deden beiden toenemen in liefde tot de dingen, die boven zijn: zelfs nam de patriarch deel aan de godsdienstige samenkomsten in het Hotel der Ambassade. HAGA, sprekende over de victoriën van Wezel en den Bosch, bericht aan een vriend, dat hij daarvoor een dankstond heeft laten houden. »Op den 28en November lestleden, op den welcken D. ANTONIUS LEGER, dienaar van Gods woort, een treffelyck sermoen in de Italiaansche spraecke heeft gedaen, over d'uitlegginge van den 76 Psalm DAVIDS, daer by present waren, den eerweerdigsten Heere CYRILLUS, Patriarch van Constantinopolen, de Aartsbisschoppen ofte Metropoliten van Turnovo ofte de Provinciën van Bulgarien ende van Calaedonia met den Megalogotheto ende eenige andere principale Griecken, die d'Italiaensche spraecke verstaen, de gantsche Engelsche natie ende eenighe Francoysen, die professie maecken van de Religie; den Heere Patriarch verklaerde, dat hy door dese segheninghe Godes aen onse Republycke ende Ghereformeerde Christelycke kerken geschiet, niet minder verblyt was als yemandt anders van de ingezetene der landen. Daerenboven van my versoeckende, dat ick sulks aen de Nederlandsche Kercke, ende Ghemeente soude laeten weten, dat hy als een lidtmaet van deselve versoeckt gehouden te worden, en bereyt is, tot voortplanting ende opbouwinge

van deselve alles te doen wat in syn vermoghen is"[1]).

Wat CYRILLUS was in de schatting van hen, die persoonlijk met hem bekend waren, leert ons de brief, dien HAGA in 1627 aan FESTUS HOMMIUS zond en die aangaande LUCARIS zeer gunstige getuigenis aflegt[2]).

Gratissimum fuit Reverendissimo Patriarchae CYRILLO exemplar illud Confessionis et Catecheseos Ecclesiarum nostrarum, quibus, ut puro Dei verbo consentaneis, Praesul ille doctissimus assentitur. Radios hos aeternae lucis hausit ex lectione Patrum et Doctorum Reformatae Ecclesiae, quorum libris ante aliquot annos, cum Alexandrinae sedi praeesset, opera mea, a Potentissimis Patriae Patribus donatus fuit. Curabo ut Literis Rever. Tuae respondeat, et sententiam suam scripto declaret. Prae manibus habet doctam super symbolum Apostolorum explicationem et novam Graecae Ecclesiae Catechesin, quos brevi, volente Deo, hortatu et instinctu meo, ne Typographia, ex Anglia, a Doctissimo Monasticae vitae viro graeco, huc allata, sine fructu sit, typis excudi et inter Gentem hanc divulgari curabit. Spero non parvo cum fructu nec sine spe restaurationis Ecclesiae Graecae, cui, sub ignorantiae tenebris jam diu sepultae, Romana Curia maximas insidias struit, cum ex Gymnasio Graeco, ibidem exstructo, quotidie prodeant larvati Calogeri, qui habitu mentiuntur Graecos, et intus sunt acerrimi Jesuitae, quorum opera Pontifex utitur, ut Ecclesiae Orientalis relliquias, si quae supersunt, tyrannicae hierarchiae suae subjiciat.

Cui conatui cum pius hic vir et veritatis Christianae propugnator CYRILLUS strenue sese opponat, miraberis quales et quantas clandestinas persecutiones ab istis animarum harpiis patiatur.

---

[1]) Jaarboekje van Schiedam, 1850, bl. 14 vlg.

[2]) KIST en ROYAARDS, Ned. Archief, II, bl. 421.

Bij zulke verstandhouding en wederzijdsche waardeering zal CYRILLUS niet veel woorden noodig gehad hebben, om zijnen vriend HAGA te bewegen, bij de Staten-Generaal de middelen aan te vragen, waardoor in de kosten van den druk der gereed liggende overzetting kon voorzien worden.

Onze gezant HAGA was een voorzichtig man. Hij wist dat het CYRILLUS in Europa aan vrienden noch vijanden ontbrak.

Onder eerstgenoemden nam de Deventersche predikant REVIUS eene plaats in. Zoodra diens Grieksche vertaling van de Nederlandsche geloofsbelijdenis het licht had gezien, had HAGA aan de Staten-Generaal eenige afdrukken ter verspreiding in Constantinopel verzocht. Door de Staten was aan dat verzoek voldaan[1]) en REVIUS zelf over dit onderwerp met HAGA in correspondentie getreden, blijkens zijn brief van Maart 1628, waarbij hij hem een exemplaar voorzien van eene Grieksche inscriptie aan den patriarch ter bezorging opdroeg. Deze vertaling is, gelijk wij later zullen mededeelen, in 1648 gevolgd door eene in de Nieuw-Grieksche taal.

Toen de patriarch in 1629 eene Confessie in de Latijnsche taal, aan HAGA opgedragen, te Genève in het licht had gegeven, was men verbaasd, daarin de gevoelens der Evangelische Christenen ten aanzien der voornaamste leerstukken te vinden uitgedrukt. Velen trokken de echtheid in twijfel. Om alle verdenking op te heffen, zond HAGA aan de Staten het afschrift eener belijdenis in de Grieksche taal, met aanteekeningen van den gezantschapsprediker ANTOINE LEGER, geheel eensluidende met het afschrift, dat door CYRILLUS naar Genève ter drukkerij was gegeven en daar in 1633 de pers verliet. Hoeveel ijver HAGA betoonde in het behartigen van de geestelijke belangen der Grieksche

---

[1]) Daventria Illustrata, pag. 672 sq. en TE WATER, tweede eeuwgetijde van de Geloofsbel., bl. 183 volg.

Christenen blijkt uit het getuigenis, dat des aangaande door BREDERODE werd afgelegd in een hoogst belangrijk schrijven aan den hoogleeraar DIODATI te Genève, dat elders afgedrukt [1]), niet door ons herhaald wordt, dewijl wij ons kunnen beroepen op HAGA's woorden zelve, voorkomende in zijn brief aan de Staten, waaruit wij een gedeelte hier overnemen [2]): »Op het poinct, off de saecken van de gereformeerde kercken hier meer voorwaerts gaen, sullen Uwe Hooge Moog. believen te weten. dat ons principaelste oochmerk altyd geweest is ende noch is om de leere van de gereformeerde kercken, daer van Heer Patriarch oock openbaere professie doet, onder de Griecxsche prelaten ende andere verstandige soo geestelycke als werltlycke luydens, bekent te maecken, ende te doen blycken dat deselve met de leere CHRISTI, ende van de primitive Apostolische kercke, ende ouwe Griecxsche vaders over eencompt, tot welcken fyne DO. LEGER met goetvinden van den Heer Patriarch op de confessie van syne eerwaerdicheyt nu int Griecx van deselve geschreven ende in myne handen gestelt annotatien heeft gemaeckt van de principaelste texten van de heylige schrifture, ende passagien van de ouwtvaders, waer van autentycke ende van den Heer Patriarch geteyckende exemplaren na Genève syn gesonden om gedruckt te worden, daerenboven opdat de Griecken het licht van de waerheyt self uyt Godts heilige woort moegen sien, soo hebben wy het nieuwe testament in de vulgare Griecxsche spraecke (twelk noyt voor desen geschiet is) doen translateren, ende syn daer mede oock soo verre gecoemen, dat er niet anders aen mancqueert, als een exacte rivisie ende conferentie met den ouwden Griecxschen text, twelck van niemant beter

---

[1]) Bulletin — du Prot. Franç., X, pag. 234 s.

[2]) Het origineel berust onder de stukken van HAGA's hand in het Rijks archief bewaard.

als den Heer Patriarch selffs soude konnen geschieden, byaldien syne occupatien sulcx toelieten. Gedaen zynde, is ons voornemen nae Genève te senden, om aldaer gedruckt te werden, in twe columnmen, den ouwen ende vulgaren texten neffens malcander, om alsoo de Papisten alle middelen te benemen van yt iegens de translatie met recht te moegen seggen. Daerenboven heeft Do. LEGER groote conversatie met veel Griecxsche prelaten ende geleerde luydens, ende die begerich syn om te leeren, ende uyt Godts woort onderrecht te weesen: van den Heer Patriarch verwachten wij oock een Griecxsche catechismus in de vulgare spraecke, om alomme in de schoolen geleert te worden.

De papisten door de grote vrese die sy hebben van dat de leere van de gereformeerde kercken onder de Griecken bekent gemaeckt synde, van de Orientaelsche kercken geapprobeert, ende voor d'ouwe Apostolische leere gehouden soude moegen werden, ende d'ordren die van Rome coemen, soucken nu den Heer Patriarch, als een ketter, een Calvinist, iae ongelovigen suspect ende odieus te maecken, waer mede (Godt loff) niet alleen niet uyt en rechten maer ter contrarie veel naevolgers, ende grooter lieffde ende affectie onder de gemeente verwecken, gelyck het nu in dese nieuw machinatie (daervan over veerthien daegen vuytloftich aen uwe Hooge Moeg. heb geschreven) wel blijkt, dat alle de prelaten, den Griecxschen Adel, ende gemeente, veel vaster, als oyt te voorn, met syne eerwaerdicheyt verbonden blyven, ende geresolveert syn met deselve alles op te setten.

Soedanige syn de voorbereydingen, soedanich is het saet, dat er onder dese natie gestroijt wert. Den wasdom moeten wij van Godt door de medewerckinge van den Heyligen Geest verwachten. Veel cleyner beginselen hebben in Duijtslant, Vranckryck ende alle Noortsche landen bysonder in Genève, het licht van't Evangelium ontsteecken. Het

is well waer, dat nae den vuyterlycken schyn voor de menschen hier alsnoch geen Griecxsche gemeente nae d'usantie van de gereformeerde kercken opgerecht can worden, om dat het niet geraden is, dat men int beginsel ijt van de ouwe ritus ende kerckelycke ceremonien soude willen affbreecken, waer door d'eenvoudige ende ongefondeerde luydens niet alleen ontsticht, maer oock affgeleijt soude worden van de waerheijd t'ondersoucken, welcker kennisse uyt Godes woort de voorganckster moet wesen, ende deselve vast in de harten geplant zynde, sullen alle de onnodige superstitien ende menschelycke insettingen lichtelyck van haer selven vallen, ende vergaen. Twelck hier daer het door d'autoriteijt van een souvereyn Heer off magistraet niet en can geschieden, op geen ander wijse mach toegaen, maer, gelyck d'abusen niet op een tyt, ende successivelyck ingevoert syn geweest, alsoo moeten oock de superstitien ende menschelycke insettingen, die tegens Godts woort stryden, d'eene nae d'andere, door contrarie gewoonten wech genomen werden.

Dit is het gunt ick Uwe Hooge Moog. van de gelegentheyt der geestelycke saecken in dese quartieren onderdanichst can mededeelen, met een vast vertrouwen, dat myne debvoiren ende goede intentie deselve aengenaem sullen wesen. Cum in magnis etiam voluisse satis sit.

Hiermede, Hooge Moogende ende Genadigste Heeren, bidde den Almogende de wijse ende geluckige regieringe van Uwe Hooge Moog. hoe langer hoe meer te segenen, met mijne ootmoedige gebiedenisse in de goede gracie van de selvige. In Constant. den XVII January 1632.

Uwer Hooge Moog. Getrouwste ende Onderdanichste dienaer

C. HAGHA".

De medegedeelde brief zette het belang der zaak uiteen, doch zweeg over de middelen van uitvoering. Een later schrijven riep de hulp der Staten in, opdat door hunne ondersteuning de druk kon worden bewerkstelligd.

Laatstgenoemden besloten eerst den Leidschen hoogleeraar GOLIUS over deze zaak te raadplegen, »om uyt hem »te vernemen off den druck van het voornoemde Testament »in de vulgare tale tot onderrichtinge van de Griecken »noodsaeckelick is ende off ter oorsaecke van dien onder »hun geen disputen ende verdeelinge sullen commen t' »ontstaen" [1]).

Wie was meer bevoegd, om zulk eene vraag te beantwoorden, dan GOLIUS? quem vel nominasse, est laudasse, gelijk de tijdgenooten van dezen Hercules laborum orientalium gewoon waren te spreken. Hij kende het Oosten door en na een langdurig verkeer. Op raad van zijn leermeester ERPENIUS was hij naar Marokko getogen om zich daar in de kennis van het Arabiesch nog meer te bekwamen. Hij was van daar weergekeerd, geroepen om de door den dood van ERPENIUS ledig geworden hoogleeraarsplaats te bezetten. Nauw had hij zijn post aanvaard, of hij zocht gelegenheid, om, onder goedkeuring van de verzorgers der school, eene nieuwe buitenlandsche reis te volbrengen en wel naar de Levant, een deel van Arabië en Turkije. Sperat igitur GOLIUS noster, schrijft G. J. VOSSIUS in den bekenden brief aan JOH. MEURSIUS, si annum unum Damasci et vicinis locis, cum Doctissimis Arabum atque aliarum Asiae gentium colloqui familiariter detur, posse se plus uno proficere die, quam vicenis, si suo omnia labore hic ruspetur. Certe juvenis est praeclarus, magnumque aliquando virum dabit, si Deus ei valetudinem et vitam, quod ex animo voveo cum Bataviae tum praecipue studiorum

[1]) Resolutie van 2 Octob. 1632.

causa. Van de belangstelling waarmede de Leidsche geleerden den jeugdigen man gadesloegen, geeft ook de briefwisseling van RIVETUS het bewijs[1]): agit nunc Constantinopoli apud legatum Illustrium D. D. ordinum a quo invitatus fuerat. Iets later luidt het: noster GOLIUS nondum rediit, Constantinopoli detentus diutius, quam putaverat, ea occasione, quod cum magni nominis Turca aliquam inivit amicitiam, qui eum in praedium suum suburbanum deduxit, in quo egregiam habet rariorum librorum bibliothecam, ex qua speravit se aliquid posse describere et forte etiam nonnulla exemplaria obtinere. Eum tamen exspectamus brevi. Vier jaren heeft hij daar gesleten, de talen en de samenleving bestudeerende en in handschriften en uittreksels een rijke winst van zijn verblijf medebrengende. Hoe er zijn naam in eere bleef, ondervond later zijn broeder PETRUS, die Roomsch en monnik geworden, met JACOBUS lust tot reizen en onderzoeken gemeen had en aan wien men de Arabische vertaling der Navolging van Christus verschuldigd is[2]), die in 1663 onder den pseudoniem van P. FR. A LIDUINA COELESTINUS te Rome het licht zag[3]).

Het advies van GOLIUS luidde gunstig en aan zijn invloed mag voor een deel het gelukken van het plan worden toegeschreven. Te veel eer wordt hem bewezen door BAYLE[4]) en allen, die dezen nageschreven hebben: »on peut compter pour une marque de son zèle le soin particulier, qu'il prit de faire imprimer en Grec litéral et en Grec vulgaire le Nouveau Testament". GRONOVIUS, de lijkredenaar van GOLIUS, door BAYLE aangehaald, gaat niet zoo ver, al roemt hij, en

---

1) Medegedeeld uit het handschrift door SCHELHORN, Ergötzlichkeiten, (1763), II, S. 158 sq.

2) Levensb. van eenige voornaame meest Ned. Mannen en Vrouwen, VI, blad 53 volg.

3) Vgl. GERDES, floril. libr. rar., pag. 84.

4) Dict. in voce: note H.

te recht, de veelvermogende belangstelling, welke GOLIUS in de uitgaaf van dit N. T. heeft betoond. Eerst schijnt het plan te hebben bestaan, den druk in ons land te doen plaats grijpen, daar de Staten hier naar de vermoedelijke kosten onderzoek lieten doen, een feit waaruit waarschijnlijk later sommigen de gevolgtrekking maakten, dat de ELZEVIER's den druk bezorgd hebben.

Reeds den 5en October 1632 namen de Staten de navolgende Resolutie: »synde gehoort 't rapport van den heer van HEEMSTEDE, gesproken hebbende met den professor GOLIUS nopende 't drucken van het nieue Testament in twee columnen, te weten, d'oude ende vulgare texten der Griexsche talen over malcander: Is nae voorgaende deliberatie goetgevonden ende verstaen, dat men daertoe sal nemen de stadt Genève en den agent BREDERODE lasten, dat hy aldaer laat drukken duysent vyffhondert exemplaren vant voorsz Testament, ende deselve gedruckt synde over Marseille secretelick senden na Constantinopolen aen den orateur HAGA, om by hem gedistribueert te worden sulcx daer hy bevinden sal te behooren, ende sal den voorsz: agent oock worden genotificeert, dat de voorsz. orateur haere ho. mo. hoope heeft gegeven dat den translateur vant voorsz. Testament in de vulgare tale, synde een Griecx religieus, bewogen sal cunnen worden om in persoon te gaen naer Genève ende selff den correcteur te wesen, met vermaninge dat hy daerop sal hebben te letten, oock aen den selven orateur te vernemen, wanneer dat de voorsz. translateur sol commen te Genève, om als dan met den voorsz. druck aenvanck gemaeckt te worden, prepareerende middeler tijt alle t' geene dat totten voorsz. druck wert gerequireert, ende denselven voltrocken synde, sal de meergenoemde agent oock eenige exemplaren herwerts senden om in d'universiteyt tot Leijden, als oock hier bewaert te worden. Verders wat belangt d'onkosten tottet voorsz.

drucken met aencleve van dien gerequireert, sal hy 't synertyt debourseren ende by wissel van den ontfanger generael trecken ende sullen haer ho. mo. sorge dragen, dat de voorsz. penningen puncktelick worden betaelt, doch sal in dese saecke hebben te betrachten de mesnage vant lant, ende sal van alle tgeene voorsz. is notificatie gedaen worden by haer ho. mo. aen den meer genoemden orateur."

Eene goede uitvoering eischte scherpe oogen ter correctie van den tekst. De Staten verlangden dat de vertaler te bewegen zou zijn, om naar Genève tijdelijk te verhuizen en zich daar met de correctie der proeven te belasten. Inmiddels moest alles worden voorbereid, wat den voorspoedigen gang des druks kon bevorderen. Eene raming van kosten werd niet geëischt, den agent vrije hand gelaten met belofte van de door hem te trekken wissels behoorlijk te honoreeren, en zoo een werk tot stand te brengen, waaruit veel goeds voor het Godsrijk op aarde kon voortvloeien.

Alle oorzaak is er, om ons te verheugen, dewijl aan BREDERODE deze last is opgedragen. Voor zoo ver wij hem leerden kennen, weten wij dat hij gewoon was, hetgeen hem opgedragen werd met naauwgezetheid ten uitvoer te brengen.

Er was te Constantinopel nog een waardig man, die in het tot stand komen van deze grootsche onderneming hartelijk belang stelde en er zijne zeer te waardeeren hulp toe leende.

Ik bedoel den predikant ANTOINE LEGER, den boezemvriend van LUCARIS, die de Evangelische gemeente te Pera bij hare godsdienstoefeningen, onder bescherming en ten huize van den ambassadeur HAGA, als voorganger diende.

De eerwaardige schrijver der Histoire ecclésiastique des églises Vaudoises, PIERRE GILLES, verhaalt, dat HAGA »demandoit instamment un pasteur, qui avec les

autres dons et capacitez, eust la cognoissance des langues nécessaires tant pour l'instruction de sa propre famille, que des autres professans de la religion réformée, flamens, françois, italiens et autres conversans à Constantinople et ès environs, et aussi pour communiquer avec les conducteurs des églises chrestiennes orientales, désireux de communication avec les vrais chrestiens réformez occidentaux, et en somme pour s'employer là à ce qui pourroit servir à l'advancement du règne de Dieu"[1]). Aan deze eischen voldeed LEGER in alle opzichten. Zijn neef, de auteur van de geschiedenis der Waldenzen, droeg te recht roem op zulk een familielid. C'est de luy, que l'excellent Mr. HAAGA écrivit a Monsieur GOOL, comme il m'en a fait voir la lettre, qu'au lieu qu'il attendoit un Pasteur, que luy devoit arriver des Vallées, on luy avoit envoyé un Ange en forme d'homme. De neef zelf aarzelde al de lofspraken mede te deelen, die bij den dood zijns ooms tot diens eere waren verbreid. Je diray seulement, que l'un des plus vieux pasteurs de Genève m'a dit en bonne compagnie, si jamais nous canonisions quelqu'un pour sa sainteté, ce seroit M. LEGER, votre oncle[2]). Een andere getuigenis even gunstig luidende, gaf HAGA in een brief aan den hoogleeraar RIVET onder dagteekening van 14 October 1634[3]).

Ten jare 1628 verliet ANTOINE LEGER de valleien om te Constantinopel den genoemden post te aanvaarden, waarin hij tot 1636 werkzaam bleef, toen hij naar Piemont terugkeerde uit besef van plicht jegens zijne geloofsgenooten, wier meeste gemeenten door een hevige pestziekte hare

---

[1]) Ik gebruik den door P. LANTARET in 1881 bezorgden nieuwen afdruk van het beroemde werk, tom. II, pag. 330.

[2]) JEAN LEGER, Histoire des églises Vaudoises de Piemont. (1669) II, pag. 69.

[3]) Hij is overgenomen in het Bulletin VII, pag. 126 ss.

leeraars verloren en dus dringende behoefte aan geestelijke hulp hadden. Door vervolging gedwongen weder zijn vaderland te ontwijken, vond hij te Genève eerst als predikant, later als hoogleeraar een gezegenden werkkring, waarin hij tot zijn dood in 1661 met zijne vele gaven woekerde. De Christenen te Constantinopel hielden zijn werk en persoon in hooge eer.

Uit de brieven van den Patriarch, door AYMON in druk gegeven en waarvan de meeste aan LEGER gericht zijn, deel ik hier een gedeelte van dien mede, welke door LUCARIS 10 Maart 1637 aan zijn vriend LEGER werd toegezonden[1]: Je me suis mis à écrire cette Lettre avec la main tremblante, pour vous faire sçavoir la bonne situation où je me trouve présentement, et le souvenir que je conserve toûjours de votre chére Personne, qui a laissé dans l'esprit de tous nos Grecs les traces de l'honnêteté, de l'érudition et de la sainteté, qu'elle faisoit briller au grand contentement de tous les fidèles, et à la confusion de nos adversaires.

Il est vrai que Mr. SARTORIO est un parfait modèle de vos vertus et de votre capacité, et qu'il s'acquite fort bien de sa charge, en prêchant la Parole de Dieu d'une manière orthodoxe, et en édifiant ce petit troupeau par une vie si exemplaire, parmi beaucoup de fatigues et de voiages, qu'il n'y a personne qui ne l'honore et ne le respecte.

Mais les habitudes que nous avions contractées, en conversant familièrement avec vous, Monsieur, pendant votre long sejour en ce Pais, ont tellement reveillé dans l'esprit d'un chacun de nous le souvenir de vos instructions Chrétiennes et de vos autres beaux talens, que tous nos Grecs ne cessent de vous louer et de vous bénir. Ce la vous doit entièrement convaincre que vous avez laissé votre reputation fort bien établie en ces quartiers.

---

[1]) Monumens, pag. 115 s.

De naam, in dezen brief met lof genoemd, is die van SARTORIO, weleer student te Lausanne, thans de opvolger van LEGER: hij komt een enkele maal in de brieven van BREDERODE voor, met dankbare vermelding van betoonde hulpvaardigheid gedurende de weinige maanden levens die hem in Constantinopel vergund werden [1]).

Genoemde brieven en de resolutiën der Staten geven ons een duidelijk inzicht in den loop der zaak. Van Bazel vertrok BREDERODE naar Genève en nam daar de noodige maatregelen, om den voortgang van het werk te bespoedigen. Hij zorgde voor het aanschaffen van het benoodigde papier en het sluiten van een contract met een drukker.

Hoezeer BREDERODE alle zuinigheid moge betracht hebben, diende hij toch over betrekkelijk aanzienlijke sommen te kunnen beschikken. In Juni 1633 trok hij een wissel van 1000 rijksdaalders en in Maart 1634 een van gelijke grootte. Deze sommen waren in geenen deele voldoende, te minder daar hij ze niet onverdeeld voor het genoemde doel kon aanwenden, maar ze ook voor een deel gebruikte om er

---

[1]) Lang duurde het, eer bij het Hollandsch gezantschap weer een predikant in dienst trad. De titel eener in 1713 in het Duitsch, in 1725 in het Nederlandsch uitgegevene reisbeschrijving, doet ons HEINRICH MYRICKE, geboortig van Wezel, kennen als Hollandsch Gezantschapsprediker in Constantinopel, van waar hij 14 Jan. 1684 zijne reis naar en door 't beloofde land Kanaan aanving. Het schijnt, dat MYRICKE niet lang zijne bediening heeft waargenomen. De hoogleeraars te Genève drongen bij herhaling op de vervulling der vacature aan, blijkens hunne brieven aan de Staten-Generaal. Vgl. Bulletin, X, 235 ss. Eerst in Juni 1711 deelde PIERRE HARENC aan de broeders te Genève het blijde bericht mede, dat hij door de Staten naar Constantinopel gezonden was pour pasteur au troupeau reformé flamand et françois. Zes jaar lang bleef hij op dien post; in 1723 trad hij op als predikant bij de Walsche gemeente te Sas van Gent, om er tot 1752 werkzaam te zijn. Vgl. AB UTRECHT DRESSELHUIS, de Waalsche gemeenten in Zeeland, bl. 126. In 1734 kwam er weder te Constantinopel een gezantschapsprediker met name GONET. Vgl. Bulletin, l. c. pag. 458, waar veel tot zijn lof wordt gezegd.

het achterstallige salaris, waarop hij in zijne betrekking aanspraak had, uit te vergoeden. Wilt gij weten hoe weinig zijne klachten ter harte genomen werden, raadpleegt dan der Staten resolutie van 30 Maart 1634, die dus luidt:

»Ontfangen een missive van den agent BREDERODE, geschreven uyt Basel den 17/7, clagende onder anderen dat al noch niet betaald en syn de duysent rycxdalers die hij in Julie voorleden heeft getrokken tot behoeff van den aenbevoolen druck van het nieuwe Testament in de gemeene Griecsche spraeck; item dat noch onbetaelt zijn gebleven 995 rycxdalers hem resterende aen hare Ho. Mo. ordonnantie vant jaar 1632; ten 3e dat hij genootsaeckt wordt van nieus noch te trecken duysent rycxdalers tot bevorderinge van den voorsz druck; waerop gedelibereert synde, is goetgevonden ende verstaen dat nagesien sullen worden hare Ho. Mo. resolutien int regart van den voorsz. druck genomen."

De omvang van het werk werd geschat op 130 vellen; de aankoop van het papier op 2400 gulden; de druk op 1300, terwijl bovendien aan den vertaler en correcteurs een passend honorarium moest worden uitgekeerd en de verzending der afgedrukte exemplaren ook geld zou vereischen.

Wijselijk besloot BREDERODE te Genève in overleg te treden niet slechts met zijn zwager JACQUES GODEFROY, maar ook met godgeleerden als DIODATI en TRONCHIN, die met hem een oordeel konden vellen over de proefbladen, welke door onderscheidene drukkers werden geleverd en waarvan de beste gekozen zou worden.

Niet zonder oprechte deelneming heb ik in de brieven van BREDERODE bij herhaling klachten gelezen over de traagheid, waarmede door de Staten de door hem voorgeschoten gelden werden terug betaald; aan zijn ernstig beklag werd bij resolutie van 24 Mei 1634 tegemoet gekomen en de ontvanger generaal geautoriseerd behalve de vroeger aan BREDERODE toegestane som nog eens 1000 rijksdaalders

hem te doen uitbetalen, alles ten behoeve van den druk, terwijl hij bovendien nog een deel van zijn gagie als agent van H. Hoogmogenden te goed had.

Intusschen waren MAXIMUS de vertaler en LEGER te Marseille aangekomen en wachtten daar op de toezending van 3 of 400 rijksdaalders, de een om naar Genève te reizen, de ander, LEGER, om naar zijne vroegere gemeente Angroigne in de Valleien weder te keeren, niet zonder naar den wensch van BREDERODE door de Staten met eene somme gelds vereerd te zijn, wegens de diensten welke hij gedurende een verblijf van acht jaren te Constantinopel heeft bewezen.

In hoeverre de Staten aan dit verlangen van BREDERODE hebben voldaan, blijkt niet uit de resolutie van 21 Nov. 1634, waarbij alleen bepaald wordt, dat »de penningen »tottet uytvoeren van dien nodich van wegen desen Staet »sullen worden gefurneert."

De geldquaestie was echter niet het eenige dat BREDERODE moeite veroorzaakte. Toen hem te Genève het afgewerkte en gerevideerde deel der vertaling werd ter hand gesteld, bespeurde hij met schrik, dat de kopij, die eerst een poos zoek en eindelijk gevonden was, goeddeels wegens schrift en abbreviatiën onleesbaar was, zoodat zij overgeschreven moest worden, eer zij ter pers kon worden gelegd. Voor deze taak en in het algemeen voor het vervolgen van den door LEGER verrichten arbeid der revisie, vond BREDERODE de gewenschte hulp bij SARTORIO, die met een tractement van *f* 800.— genoegen nam, doch door een vroegen dood ook van deze taak werd afgeroepen. In de vacature, welke ten gevolge van zijnen dood bij de gemeente ontstond, werd voorloopig door zijnen broeder voorzien, die hoewel niet tot den geestelijken stand behoorende, op verzoek der gemeente met het voorlezen van gebeden en leerredenen, waarschijnlijk door hem vertaald, haar goeden dienst bewees; als revisor

en corrector was de overledene niet zoo gemakkelijk te vervangen. Toen werd in Genève zelf hulp gezocht; BREDERODE vond ze bij den hoogleeraar in de Oostersche talen DAVID LE CLERC. Onder de geleerden in ons vaderland genoot deze een zeer gunstigen naam[1]). Hij had hier in zijn studietijd eenige maanden gesleten; later naar Genève weergekeerd en daar aangesteld, in Latijnsche verzen openlijk den lof van prins MAURITS verkondigd[2]). Geboren 19 Febr. 1591, een ijverig student te Straatsburg en Heidelberg, heeft hij zich vooral in Engeland op de studie der Oostersche talen toegelegd; vijfendertig jaren werden deze door hem in Genève onderwezen, terwijl hij bovendien zijne krachten aan de prediking des Evangelies wijdde, tot de ure zijner oproeping sloeg in het jaar 1655. Zijn neef en biograaf, JOANNES CLERICUS[3]), brengt veel tot lof van dezen bloedverwant in het midden, doch laat zijns ooms verdiensten ten aanzien van de uitgaaf des N. T. in het nieuw-Grieksch geheel onvermeld. Dat wij dankbaar ze gedenken en de eere hem geven, waarop hij rechtmatige aanspraak mag doen gelden.

Eer het werk een geregelden gang kon houden, moesten er proefbladen getrokken worden en aan de Staten opgezonden. Ze werden door deze waarschijnlijk deskundigen voorgelegd en goedgekeurd, zoodat dus niets meer de voltooiing van den arbeid in den weg stond. Welke drukkers mee gedongen hebben bleef ons onbekend; niet, aan wien de uitvoering is opgedragen.

---

[1]) DES AMORIE V. D. HOEVEN Jr. deelt in zijne Diss. de Joanne Clerico, pag. 229 sq. twee brieven van SALMASIUS en een van CURCELLAEUS aan dezen LE CLERC mede: de beide eerste waren reeds afgedrukt achter de praefatio der door JOANNES CLERICUS uitgegevene quaestiones sacrae van zijnen oom.

[2]) D. CLERICI, Orationes, Computus Ecclesiasticus, poemata (1687) pag. 281 sq.

[3]) Vgl. diens praefatio vóór D. CLERICI quaestiones sacrae, 1685.

Een afschrift van het gesloten contract, onder de papieren van BREDERODE bewaard, geeft de meest gewenschte inlichtingen betreffende den druk van deze uitgaaf des N. T. Letterlijk luidt het aldus:

Copie de l'accord pour l'impression du testament nouveau en Grec commun et nouveau en date du 23 May 1636.

1. S'ensuivent les conditions et conventions faites et passées entre noble homme PIERRE CORNEILLE DE BREDERODE, Ambassadeur des tres illustres, Hauts et Puissants seig^rs^. Messeigneurs les Etats Generaux des Provinces Unis des Pays-Bas et le Sr. PIERRE AUBERT, imprimeur de la ville, republique et academie de Genève, pour l'impression du nouveau testament grec, vulgaire collateral avec l'original.

Premièrement: la copie sera remise aud. Sr. AUBERT revue par Messrs. LE CLERC lesquels la reverront, et escriront tant au long les abbreviatures qui pourroyent apparèment arrester les compositeurs et correcteurs.

2. Le labeur se fera a la forme de l'espreuve qui a esté cydevant faite, et aggrée par leurs Grandeurs.

3. Pour mettre encores tant mieux en train le compositeur et correcteur, et leur faciliter la lecture de la dite copie, le correcteur fera la correction des deux ou trois premières feuilles de l'oeuvre, avec led. Sr. LE CLERC.

4. En la suite de la correction, le correcteur verra et corrigera diligenment les deux premières espreuves et les Srs. LE CLERC la troisième.

5. Le correcteur aura un contrelecteur.

6. Les espreuves se feront sur du papier fort, afin de pouvoir faire les corrections nettes.

7. S'il eschappait quelque faute notable en l'impression par la faute des ouvriers, led. Sr. AUBERT sera tenu de refaire la feuille en feuilleton à ses frais et despens ou la faute

sera glissée a l'effect de quoi, et pour justifier si c'est sa faute ou non, led. Sr. AUBERT representera la tierce ou dernière correction.

8. Se servira led. Sr. AUBERT en l'impression de bons charactères, non usez ni vicieu, de bon encre, bien noir et qui ne se iaunisse, comme aussi fera en sorte que le papier ne se trouve gaste ou tasché soit d'encre, mouillure ou autrement.

9. Le dit Sr. AUBERT tirera 1500 exemplaires avec les mains et non plus, sans en tirer aucun pour soy.

10. Commencera l'impression jeudi prochain 26 de ce mois.

11. Depuis que l'impression sera commencée, led. Sr. AUBERT y fera travailler incessamment sans interruption iusques à la perfection de l'oeuvre.

12. Remettra led. Sr. AUBERT aud. Seigr. DE BREDERODE, ou de luy charge ayant, toute l'impression bien assemblée collationnée et conditionnée.

13. De mesmes conservera la copie pour être remise aud. Seigr. DE BREDERODE, ou de lui charge ayant.

14. Moyennant quoy led. Seigr. DE BREDERODE a promis, comme il promet aud. Sr. AUBERT pour chasque feuille de l'impression 17 florins monnoye de Genève, dont luy sera fait payement a mesme en proportion du travail.

15. Au parsus de quoy, led. Sr. DE BREDERODE a gracieusement promis au compositeur, pour exciter sa diligence la somme de trois tallers après l'oeuvre parachée.

Le tout que dessus ainsi conteuu et accordé entre led. Seigr. DE BREDERODE et led. Sr. AUBERT à peine de tous despens, dommages et interests, en presence et de l'advis des nobles JAQUES GODEFROY, Seigr. Conseiller et secretaire d'estat de la ville et republique de Genève, et des spectables, JEAN DIODATI, THEODORE TRONCHIN, FREDERIC SPANHEIM, Ministres de la parole de Dieu et D. LE CLERC, Professeur en la langue Hebraique et le Sieur D. LE CLERC.

Docteur en medecine. Faict a Genève ce 23 de May 1636 st. v. PIERRE CORN. DE BREDERODE, Ainsi j'ay promis. GODEFROY comme tesmoin. PIERRE AUBERT, J. DIODATI, TH. TRONCHIN comme tesmoin. FR. SPANHEIM comme tesmoin. DAVID LE CLERC comme tesmoin.

De suite a esté convenu entre led. Seigr. DE BREDERODE, et lesd. Srs. LE CLERC, es presence et de l'advis que dessus, que pour leur peine de la revision, extension d'abbreviatures, et correction du labeur que dessus, leur sera payé par led. Seigr. DE BREDERODE, pour chasque feuille d'impression la somme de quarante sols, monnoye de Genève.

Ainsi ay convenu

DAVID LE CLERC.

Nadat op deze wijs het noodige geregeld was, keerde BREDERODE naar Bazel terug, waar hij, waarschijnlijk in de eerste dagen van September 1637 overleed, zonder de voltooiing van den arbeid gezien te hebben. Zijn neef CORNELIS BREDERODE berichtte aan de Staten, 3 Sept. des genoemden jaars, hoe het met den druk stond, terwijl des overledenen zwager GODEFROY zich bereid verklaarde in dit opzicht BREDERODE's gemis te zullen vergoeden.

Nog bij het leven van den agent BREDERODE bleek het noodig te zijn de hulp van LEGER weêr in te roepen. Het handschrift van MAXIMUS, die inmiddels overleden was, scheen de nauwlettende zorg van iemand, die de nieuw-Grieksche taal kende, alleszins te vereischen. Wiens hulp kon gewenschter zijn, dan die van LEGER?

Deze was echter niet bereid zich van zijne gemeente te scheiden, hoezeer daartoe bij resolutie van de Staten onder dagteekening van 16 April 1637 aangezocht.

Er bleef dus niets anders over, dan hetgeen er gedaan moest worden op te dragen aan de zorg van LE CLERC en zijne ambtgenooten, die door het onderteekenen van het

contract met den drukker in zekere mate zich voor de goede uitvoering van het werk hadden verantwoordelijk gesteld. In goeden wil stond GODEFROY bij deze niet ten achter, al was hij in de kennis van het taal-eigen des N. T. hun mindere.

De dood van den agent BREDERODE was voor den gang van het werk inderdaad een verlies. Zijn neef CORNELIS, eerst BREDERODE, later in de gemelde stukken NIEULANT geheeten, klaagde aldra over moeielijkheden uit schraalte van kas voortgevloeid en verzocht dringend, om voor 't minst over 5 of 6 honderd gulden te kunnen beschikken ten behoeve van den aankoop van nog eenig papier en ter dekking van uitgaven aan de correcteurs, zetters en drukkers. Ook begeerde hij te weten, »wat met dit boek naer dattet zal »volvoert syn te doen." Deze vraag betrof de wijze waarop het ten behoeve der Christenen in Turkije gedrukte werk in de handen der belanghebbenden kon gebracht worden. De Staten besloten in hun zitting van 16 Juni 1638, de som van *f* 500 toe te staan, en verdaagden de behandeling der andere quaestie tot nadere gelegenheid. Deze deed zich den 27 Aug. van hetzelfde jaar voor, toen een brief van genoemden NIEULANT ter tafel gebracht werd, van den navolgenden inhoud: »dat de heer GODEFROY syndique van »Genève den druck van 't nieuwe Grieckschе testament »heeft gecontinueert ende de resterende oncosten verscho»ten; dat het voorzeide gedruckte den Rhône aff naer »Marseille niet can gaen vermits het passeren door »Avignon; dat oock het voorseide gedruckte by deze »tyden den Rhyn niet en can affcomen, maer dat het »door Vrankryk naer dese landen soude moeten worden »gebracht, om van hier naer Constantinopolen ter zee »overgescheept te worden."

Ook voor zich zelven verzocht NIEULANT vergoeding van gemaakte kosten wegens het reizen naar Genève en het

verblijfhouden aldaar. De Staten beloofden hem schadeloos te stellen, zoodra hij gezorgd zou hebben, dat het afgedrukte veilig herwaarts overkwam en zeiden aan GODEFROY vergoeding van de voorschotten toe.

Zoodra in 1638 de druk voleindigd was, kwam natuurlijk het verzenden en verdeelen der exemplaren ter spraak. HAGA, de vroegere gezant, en de Geneefsche hoogleeraren verzochten afdrukken te mogen erlangen van de 168, die de Staten van het getal der afgedrukte hadden doen overkomen.

Zij besloten ook aan RIVETUS, die met LEGER zeer bevriend was geworden, een dergelijk te vereeren.

De 6 balen waarin ongeveer 400 exemplaren uit Genève verzonden werden, kwamen eerst in het voorjaar van 1645 hier te lande ten huize van HAGA, die voldoening verzocht eener som van *f* 182, door de verzending geëischt.

Wat echter te doen met de te Genève achtergeblevene? Ze zouden in 8 balen gepakt, naar Marseille gezonden, en daar in drie schepen geladen worden naar Constantinopel, geadresseerd aan den Resident HENDRIK COPS[1]), doch niet geassureerd, op grond, dat »de voornoemde »boucken coomende te verongelukken haar Hoog M. van »derzelver goede meeninghe en de intentie voor die tydt »souden worden gefrustreerd, die door den assuradeur niet »en soude connen worden gerepareert, ende wat de schade »belancht, dezelve con beter ende lichter by den Staet »van het landt, als by particulieren gedragen worden." Ik schreef: zij zouden gezonden worden, want slechts een gedeelte werd gepakt: een ander deel voor langen tijd in beslag genomen, ter verzekering van de verschuldigde som voor zolderhuur en andere gemaakte onkosten.

---

[1]) In deze betrekking komt de genoemde voor bij de moeielijkheden die tusschen onzen staat en dien van Turkije gerezen waren in het jaar 1646. Vgl. DE JONGE, Nederland en Venetië, bl. 229.

De geldquaestie is de donkere zijde dezer geschiedenis. Eerst in Febr. 1642, dus bijna vijf jaar na den dood van BREDERODE, besloten de Staten voldoening te geven aan de welgegronde eischen van zijne erfgenamen, die op teruggaaf van verschotene sommen en afbetaling van BREDERODE's tractement aandrongen; 5783 gulden en 15 stuivers werden hun uitbetaald mits »de meergenoemde erfgenamen »voor de lichtinge dezer penningen suffisante cautie de »restituendo stelden, indien naemaels bevonden mocht »worden sulcks te behooren."

En ware nu maar elke schuld te Genève vereffend. Doch wat blijkt uit de Resolutiën der Staten?

In hunne samenkomst van 4 Juni 1666 kwam de volgende brief der Directeuren van den Levantschen handel ter tafel:

»Aen de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden.
Hoge ende mogende Heeren.

De Directeuren van den Levantschen Handel en de Navigatie in de Middelantsche zee uyt den heer professor GOOL hebbende verstaen, dat syn E. eenigen tyt geleden, door de heer TURETIN, woonachtig tot Genève, is geinformeert, dat binnen deselve stadt van Genève nogh souden berusten eenige exemplaren van het nieuwe testament in de oude originele en moderne Grieksche tale, by Uw Ho. Mo. in den jare 1631 of 1632, opt versoeck van den heer orateur HAGA, als toen tot Constantinopolis synde, t' haren costen binnen de meergemelte stadt van Genève gedruckt, en die aldaer voor solder huer als andere oncosten worden in verseeckeringh gehouden, oock door den gemelten heer professor GOOL te gelijk haer geproponeert en tegemoet gevoert, dat de voorsz. Grieksche boecken een seer aengenaem present soude wesen om mede gegeven te worden aen den heere resident CROOCK voor eenige Griecksche Christenen tot Constantinopolis,

Smirna etc., in aensien synde en goede dienst connende doen, soo gebruycken sy de vrymoedigheid van Uw Ho. Mo. met alle schuldige eerbiedigheyt te versoecken (de wyle haer jegenwoordigh gestadigh houden met het laten prepareren en toestellen der voorsz. presenten, om den gemelten heer resident CROOCK met de meeste spoedigheyt doenelyk te expediëren, 't welk sy hopen binnen seer corten tyt sullen connen wesen, alsoo vele van de principaele saecken albereyts soo aenbesteet als vervaerdight syn) dat het der selver goedtheyt geliefte te permitteren en ordre te stellen, dat de voorsz. Grieckselie boecken ten fine voorsz. in hare handen mogen worden gestelt, mits dat sy remonstranten de poene tot lossinge van dien gerequireert wordende, sullen besorgen en betalen, dat wyders Uw Ho. Mo. gelieven de goetheid te hebben van over dat subject te schryven aen den voorn. heer TURETIN tot Genève, als van die saecke kennisse hebbende, en denselven te qualificeren om die meergenoemde boecken onder de vorige conditie te lossen, te bemachtigen en aldaer in syne bewaeringh te houden, mitsgaders daermede wyders te doen, soo als sy Directeuren als dan over dat subject naerder aen syn E. by schryven sullen versoecken, geconsidereert dat deselve boecken van daer als genoegsaem ter halver wegen synde, met minder costen en moeyten connen worden gesonden ter plaatse men die gaerne soude hebben, of sullen moeten wesen."

Genoemde predikant en hoogleeraar bevond zich als afgezant van Genève in 's Gravenhage, waar hij ter Statenvergadering plechtstatig ontvangen was en met velen der ingezetenen persoonlijk kennis gemaakt had. Vol ijver voor de belangen van Kerk en School moest hem de verbreiding van het Evangelie ter harte gaan en kon het wel niet anders, of hij nam ergernis aan het staken van de verbreiding des Evangelies onder de Grieken. Bij een of

meer van de Directeuren van den Levantschen handel vond hij gehoor.

Of nu Directeuren dezer maatschappij gezegd mogen worden gansch en al uit dezelfde beweegredenen als HAGA en LUKARIS een goedgunstig oor geleend te hebben, daaraan twijfel ik zeer. Ik zou de oorzaak hunner bereidvaardigheid, om naar TURRETIN's klachten te luisteren, vooral zoeken in hun liefde tot een gewenschten gang hunner commercie en navigatie.

Dergelijk beginsel had hen in 1662 bewogen, om al de kosten te dragen van den druk van eenen Griekschen tekst met daarnaast geplaatste Latijnsche overzetting van de Confessio orthodoxa van PETRUS MOGILAS, die de dragoman PANAGIOTES gratis onder zijne geloofsgenooten wenschte uit te deelen, zonder dat iemand wist, wie hem tot het doen van dit geschenk had in staat gesteld. Hoe geheimnisvol de wordingsgeschiedenis van de uitgaaf dier confessie was, blijkt uit de merkwaardige bladzijde die voorkomt in het Journal d'ANTOINE GALLARD, pendant son séjour a Constantinople (1672—1673) [1]).

»Le père custode des Capucins dit à S. E. qu'estant ches le resident d'Hollande ce même jour et dans l'entretien qu'il avait eu avec luy, estant tombé sur la croyance des Grecs touchant la réalité dans le sacrement de l'Eucharistie, le resident lui dit que généralement tous les Grecs n'estoient pas de cette croyance et qu'il y avoit eu un Patriarche qui avoit des sentiments conformes à ceux de la Religion pretendue réformée. Mais que luy ayant proposé la confession orthodoxe de l'Eglise d'Orient, qui declaroit positivement la doctrine de l'Eglise grecque sur ce point, sans desadvouer n'y approuver son authorité, il lui advoua que ce livre avoit ésté imprimé en Hollande et que Messieurs les

---

[1]) Uitgegeven door CHARLES SCHEFER te Parijs, 1881. Tom. I pag. 49.

Etats[1]) ayant appris que le sieur PANAIOTI l'avoit envoyée dans leur pays pour ce sujet et considerant les avantages qu'ils pourroient retirer de sa bonne amitiè à la Porte à cause de sa charge de premier drogman, ils ne voulurent pas soufrir qu'il luy en coustat rien et ils en payèrent la dépense; il adjousta que l'impression avoit esté ici transporté en trois caisses, qui avoient esté mises entre les mains du dit sieur PANAIOTI et il en offrit un au dit père Custode qui l'en remercia parce qu'il en estoit pourveu. S. E. qui estoit fort en peine de connoistre le lieu ou ce livre avoit esté imprimé et qui n'en avoit pu estre informé de la bouche des Grecs dont il s'en estoit enquis, soit qu'ils ne le sceussent pas, ou que le sachant, ils le voulussent dissimuler à cause de ce pays suspect. S. E. dis-je eut bien de la joie d'apprendre ceste nouvelle *ex ore inimici*.

Ik heb de plaats uit het dagboek overgenomen, dewijl zij, naar ik meen, de eenige bron is voor de kennis van de geschiedenis dezer uitgaaf der genoemde Confessie. De notulen der Directie van den Levanthandel bevatten over deze zaak — indien ik ze goed gelezen heb in het handschrift op het Rijksarchief mij welwillend voorgelegd — geen enkel woord.

Dientengevolge het geheele verhaal in twijfel te trekken waag ik niet, te minder, daar het enkelen schrijvers bekend blijkt te zijn, dat de druk in ons vaderland is geschied[2]). Ik verklaar dit stilzwijgen uit den wensch der Directeuren, om aan hun besluit alle ruchtbaarheid te ontnemen, daar het licht gebeuren kon, dat de rechtzinnigheid zich ergerde

---

[1]) De berichtgever vergist zich, Directeuren van den handel op *de Levant* zijn bedoeld.

[2]) Ik noem uit hun getal TH. SMITH, die pag. VII der *praefatio* zijner *Collectanea* betreffende deze *Confessio* schreef: in *Hollandia* a. 1662 typis elegantibus excusa. Aan welke pers de eer dezer lofspraak toekomt, kan ik niet bepalen.

aan het bekostigen van den druk der Confessie eener Kerk, hier te lande weinig bekend en geliefd.

Werden al Directeuren bij het nemen van dezen maatregel zeker niet alleen geleid door belangstelling in den bloei der Grieksche Kerk, zonder belangstelling in het geestelijk heil van geloofsgenooten zouden zij het verzoek niet voorgedragen hebben, om over den voorraad N. T. in Genève aanwezig, vrije beschikking te erlangen. Aan het verzoek en het voorstel van de Directeuren gaven de Staten gehoor en werkten zoo mede tot de beëindiging eener roemvol aangevangene onderneming op zeer weinig roemvolle wijze. Van de zijde der Directeuren over den handel naar de Levant werd nu met den Geneefschen hoogleeraar FRANÇOIS TURRETIN eene briefwisseling gevoerd, die op 's Rijks archief gevonden wordt. De hoogleeraar verklaarde zich in een brief van 27 November 1666, geadresseerd aan den Directeur JEAN DEUTZ, bereid de noodige stappen te doen, om de exemplaren van het N. T. die nog aanwezig en opgeborgen waren, ten getale van 1130, vrij te maken van het verband, waaronder zij besloten lagen en deelde tevens mede, dat de eigenaar van het locaal waarin zij geborgen waren, voor elk jaar, dat zij daar gelegen hadden, alzoo sedert 1638, eischte een pistole als vergoeding van huur. De onderhandelingen over dit punt geopend, werden met goed gevolg bekroond, blijkens de notariëele acte, waarvan wij hier een getrouw afschrift mededeelen.

»L'an Mil six Cents soixante neuf et le vingt troisiesme jour du mois de Novembre avant midy par devant moy ANDRÉ BEDDEVOLE, citoyen et notaire publicq jure de Genève soubsigné et presents les temoins soubs nommés establi en personne le Sr. DAVID DENTAND, maistre chirurgien citoyen du dit Genève lequel degre confesse d'avoir heu et receu de noble respectable FRANÇOIS TURRETIN, pasteur et professeur en Theologie en ceste Eglise et Academie de

Genève icy present stipulant et acceptant en qualité de charge ayant de Messieurs les directeurs de la compagnie du Levant et mer mediteranée la somme de cent et huict trente sept livres quinse sols tournois pour les loüges de trente un ans et quelques mois des magasins ou ont esté les exemplaires du nouveau testament grec ancien et vulgaire, imprimé aux frais de Leurs Altesses les Seigneurs Estats Generaux des provinces du Paysbas. en années Mil six cents trente sept et Mil six cents trente huict. en suitte de la sentence rendue sur ce faict par nos seigneurs du petit conseil le vingte deuxiesme decembre mil six cents soixante huict à raison d'un ducat par an. et outre ce confesse d'avoir encor heu un exemplair du dict testament pour quelques autres frais par luy prettendue dont estant bien payé et content ainsy qu'il assure il en a quitté et quitte le dict noble respectable TURRETIN et tous autres qu'il appartiendra avec promesse de n'en jamais rien demander ny permettre estre demander en jugement ny dehors et par serment d'observer la presente quittance à peine de tous despens, dommages et interests et l'obligation de tous ses biens presents et advenir qu'il a submis a toutes courts et se constitue tenir pour la dite observance en renoncant à tous droicts et loix à ce contraires et autres clauses requises faict et passe au dit Genève en la maison du dit noble respectable TURRETIN et de Messieurs les frères presents honorables JEAN FAURE marchand bourgeois et JEAN MORAT de Val Sct. Martin resident tesmoings requis et signés avec le dit Sr. DENTAND et le dit noble respectable TURRETIN en la minutte du present acte, de moy dit notaire recepvant expedié en faveur du dit Sr. TURRETIN aux nom de ceux pour lesquels il fait requis.

(Signé) A. BEDDEVOLE
notaire.

Naar het scheen stond niets meer in den weg om thans de zaak tot een gewenscht einde te brengen. Doch wij bedriegen ons.

De notulen van 16 Juli 1732 bevatten deze mededeeling:

»Dh: VOORDAAGH rapordeerd dat ten synen huyse is geweest een heer VERNET en een heer TURRETIN, de eerste predikant en de andere zoon van een professor te Genève, seggende tot Genève waaren leggende eenige oud en nieuw grieks testamenten, welke nu omtrent hondert jaar geleeden tot lasten van den Staat waaren gedrukt, en die naderhand aan de dispositie van dheeren Directeuren waaren gesteld, versoekende dat dheeren directeuren die boeken daarvan daan geliefde te laaten haalen, hetwelk geconsidereerd synde, soo is den secretaris versogt by die heeren te gaan verneemen of er ook onkosten en hoeveel daartoe benodigt sullen sijn en ten andere hoe of sy teegenwoordig geconditioneert waaren; waarmeede de vergadering is geschyde."

FRANCOIS TURRETIN was reeds lang ten grave gedaald, toen zijn zoon JEAN ADOLPHE zich deze zaak aantrok. De volgende missive, van 27 Maart 1733, getuigt van diens grooten ijver:

»Monsieur!

Nous avons receu la lettre que vous avez eu la bonté de nous ecrire le 6 du passé et suivant votre avis, nous avons aussi receu par vos soins une partie des testaments grecs dont la reste suivera incessamment, a légard des douze exemplaires que vous avez retenu pour en faire part a quelques amis, après votre approbation; nous devons vous declarer que bien loing de nous y opposer, que nous sommes charmé de cette disposition et que nous aurions souhetté que vous en eussiez retenu le double, puis qu'il sera egal a Leurs H. P. par quel moyen pourveu que l'on parvienne au but qu'il s'en sont proposez, l'ors qu'ils en ont fait la depence.

Au reste, monsieur, nous vous sommes bien obligez pour toutes les peines que monsieur votre père et vous ce sont bien voulu donner pour cette affaire, et pareillement pour les voeux que vous avez bien voulu y ajouter, nous prions Dieu de les accomplir, depart et d'autres, et sommes très parfaitement:

Monsieur!

Vos affectionez amis.

Les Directeurs du commerce du Levant et de la navigation dans la Mediteranée

SAMUEL ELIAS COYMANS.

par ordonnance des dits

JACOB VAN GHESEL.

Amsterdam,
ce 27 Mars 1733."

Geven wij ons ten besluit van dit deel onzer nasporing de geringe moeite, ons te vergewissen betreffende de goede aankomst der naar Constantinopel verzondene exemplaren. Eene missive der Directeuren aan onzen ambassadeur CORNELIS CALKOEN, van 21 Mei 1733, ligt voor ons:

»WelEdele Gestrenge Heer.

Voor vele jaren hebben haar Ho. Mo. de Heeren Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden te Genève eenige exemplaren van Grieksche testamenten doen drukken, aan de eene zijde oud, en aan de andere zijde modern Grieks, om na de Levant te worden versonden, en aldaar gegeven te worden aan eenige Griekse christenen, of andere tot voortsettinge van de Christelyke Godsdienst, dog hetzelve in die tijd versuymt, en tot nu toe van tijd tot tijd uytgesteld zijnde, zoo hebben wij om aan het insigt van haar Ho. Mo. te voldoen in het schip de Venetiaanse galij, capitein ISAACQ ROELOFSZ. per Smirna geladen,

twee balen met boeken, gemerkt *DVL* n⁰. 3 en 4 en versogt aan de Heer Consul DE HOCHEPIED, om dezelve verder aan UExell. toe te senden, dierhalven wij versoeken dat UExell. dezelve boeken gelieft te doen distribueren, daar het van de meeste nuttigheyt zal zijn: in hetzelve schip hebben wij mede geladen een casje met 60 bouteiljes, zoo Canari als palmwijn, welke wij hopen dat UExell. beneffens de boeken wel zullen toekomen, en deze tot geen ander eynde strekkende, zoo zijn wij na UExell. Gode bevolen te hebben met veel agting, enz."

Met de expeditie der boeken bleek het nu meenens te zijn, getuigen deze letteren van 21 Mei 1733 aan Baron DANIEL ALEXANDER DE HOCHEPIED, consul te Smirna:

»WelEdele Gestrenge Heer.

Op 22 January laastleden adviseerden wij UWEG. dat wij in het schip de Venetiaanse galij, capit. ISAACQ ROELOFSZ. hadden geladen een cist met de versoegte brandemmers, en diend dese om UWEG. te berigten dat wij in hetzelve schip mede hebben geladen, 4 balen met boeken gemerkt *D.V.L.* n⁰. 1 a 4, zijnde eenige exemplaren van Griekse testamenten in het oud en modern Grieks, door ordre van haar Hoog Mogende voor vele jaren te Genève gedrukt om na de Levant te worden versonden, en aldaar te werden gedistribueert aan Griekse christenen of anderen, tot voortsettinge van de Christelijke Godsdienst, hetwelk van tijd tot tijd uytgesteld zijnde, zoo hebben wij egter dezelve nu om aan de intentie van Haar Ho. Mo. te voldoen, per costy gesonden, dierhalven zoo versoeken dat UWEG. twee van die balen n⁰. 1 en 2 gelieft te behouden, en die boeken met assistentie van den kerkeraad a costy te distribueeren, daar UWEG. het van de meeste nuttigheyd zult oordeelen, en de twee anderen balen n⁰. 3 en 4,

versoeken wij dat UWEG. aan de heer Ambassadeur CALKOEN gelieft te doen voortsenden, alsmede een casje met wijn, gemerkt *DVL* n°. 5 in hetzelve schip geladen, gaande hiernevens daarvan de cognossementen, waarmede UWEG. zuld verpligten diegene die altoos zijn, enz."

Zonder onheilen bereikte het afgezondene de plaats zijner bestemming, volgens deze missive aan Directeuren van den Ambassadeur CALKOEN:

»In conformiteit van UWEd. Achtbare missive in dato den 21 Meij laestleden, hebbe ik voor eenige weeken wel geconditioneert ontfangen de twee balen met boeken, en een casje met 60 flessen Canarywijn, waervoor ik mij aen UWEd. Achtb. verpligt houde.

Wat de Nieuwe Testamenten aengaet die zijn hier tot roem van haer Hoog Mogende Godvrugtigen ijver, en met sentimenten van dankbaerheit zeer welkom geweest, en ik verhope dat onze Lieve Heer het Godvrugtig dessein van haer Hoog Mogende op het herte van deze menschen zal doen beklijven. Dese Griekse natie schijnt mij wel toegedaen tot de lecture van Gods woord, en meer menschen hebben mij om een exemplaar verzogt als het mogelijk is te gerieven. Zoodat zoo daar nog meer exemplaren mogten zijn, gelove ik dat dezelve met edificatie zouden kunnen besteet werden. Dog ik hadde wel gewenst dat ten teeken van haer Hoog Mogende Godvrugtigheit op de tytel was gedrukt eenige periode hiertoe relatief, en zoo nog meer exemplaren mogten zijn, zoude het na mijn gedagten de pijne waert zijn, het tytelblad te veranderen, en met de hierneevensgaende periode te vermeerderen."

Aan dit denkbeeld gaven Directeuren geen gevolg en, mij dunkt, zij deden wel, door den titel te laten, gelijk die

was, en de exemplaren te doen uitdeelen, zooals de drukkerij ze hun geleverd had.

Moge daarop een rijke zegen gerust hebben!

De notulen der Staten-vergaderingen geven evenmin antwoord op de vraag, waaraan toch dat uitstel van het volvoeren van het eens zoo kloek genomen besluit moet worden toegeschreven, als die der Directeuren van den handel op de Levant. Want het verloop eener tijdsruimte van een eeuw is toch wel wat al te lang, zelfs voor den tragen gang van overleggingen en commissoriaal onderzoek. De gewenschte ophelderingen vermag ik niet te geven; ik heb den loop der zaak voorgesteld naar de bescheiden, welke mij ten dienst stonden en betreur zelf mijn onvermogen, om het duister geblevene te kunnen ophelderen.

Een andere proef van der Staten belangstelling in de verbreiding van Christelijke kennis verzoene ons eenigzins met de weinig roemvolle uitkomst der zoo even geschetste onderneming.

Te Leiden bevonden zich twee leden der Grieksche Kerk, MELETIUS, archiepiscopus en metropoliet van Ephesus en HIEROTHEUS, archimandriet van Cephalonië. Wat hen derwaarts dreef, weten wij even weinig, als ons nadere bijzonderheden betreffende hunne personen bekend zijn geworden. In het Album der Leidsche hoogeschool vinden wij beider naam geboekt op 23 Dec. 1644: MELETIUS PANTOGALUS Cretensis, Ecclesiae Ephesinae Metropolita 50. Hon. ergo. HIEROTIUS abbatius Cephaloniensis, in insula Cephalonia Archimandrita. 45. Hon. ergo [1]).

Van de aanwezigheid dezer in de nieuw-Grieksche taal ervaren personen wenschten eenige hoogleeraren gebruik te maken, om door hen te laten vervaardigen eene over-

---

[1]) l. l. pag. 355.

zetting van de symbolische en liturgische geschriften der Nederlandsche Hervormde Kerk, deze voor rekening der Staten ter perse te leggen en door genoemde Grieken in hun vaderland te verspreiden.

Twee hoogleeraren vooral hebben zich deze zaak aangetrokken: CONSTANTYN L'EMPEREUR en LAMBERTUS BARLAEUS. Wel handelen zij ter zijde gestaan door de theologische faculteit, doch tegenover de Staten zijn zij de voorstanders van het plan, als zoodanig bij herhaling in de Resolutiën met eere vermeld. Eerstgenoemde rekende wellicht zich tot dergelijken arbeid geroepen als professor controversiarum; BARLAEUS was het schuldig aan zijne verplichting, om de studie der Grieksche taal te behartigen.

Ook ditmaal miste de tusschenkomst der hoogleeraren het gewenschte doeleinde niet. Uit de resolutiën der Staten blijkt, dat MELETIUS gedurende zijn verblijf te Leiden beschikken mocht ieder half jaar over drie honderd gulden, terwijl hem bij zijn voorgenomen vertrek naar Griekenland in Mei 1645 eene som van acht honderd gulden werd toegezegd. Jammer, dat er oorzaak van klagen was over de traagheid, waarmede deze gelden werden uitgekeerd.

Moeielijk laat zich die traagheid verschoonen door de opmerking, dat in diezelfde maand de gunst der Staten is ingeroepen voor een anderen Griek, namelijk den student NATHANAEL CONOPIUS, »een balling" [1]), tot wiens onderhoud ook een gelijk bedrag werd toegekend. Ik noemde hem in navolging der tijdgenooten »balling". Hij was het, die getuige moest wezen van CYRILLUS LUKARIS wreede wegvoering ten doode en met diens verlof de wijk nam naar Enge-

---

[1]) In het Album, pag. 359 is hij aldus ingeschreven: NATHANAEL CONOPIUS, Graecus, Protosyncellus Patriarchicus. Baccal. S. Theologiae. 35. Hon. gr. In dat jaar vooral werden vele buitenlanders te Leiden als studenten aangenomen.

land en ons vaderland[1]). Hier liet hij zich te Leiden inschrijven, op den leeftijd van 35 jaren. Eene overzetting in zijne moedertaal der Institutiones van CALVYN werd door hem ondernomen doch niet volbracht, althans niet ter perse gelegd, 't zij het hem aan den moed der volharding, 't zij het hem aan krachtdadige ondersteuning ontbrak. Dewijl HOTTINGER[2]) verhaalt, dat GOLIUS hem meermalen opgewekt had, om de Institutiones in het Arabiesch te vertolken, ten behoeve der Grieksche Christenen, die buiten Turkije leefden, en HOTTINGER niet spreekt van eene vertaling in het nieuw-Grieksch, ligt de veronderstelling voor de hand, dat, naar hij meende, NATHANAEL zich nog met dien arbeid bezig hield.

Uit de tusschen de Staten en de theologische faculteit gewisselde stukken blijkt, dat het werk dier overzetting van de symbolische en liturgische geschriften vooral aan HIEROTHEUS was opgedragen, die het mocht volbrengen, blijkens eene resolutie van 9 Mei, in haar geheel waardig om den lezer te worden voorgelegd:

»Ontfangen een missive van de heeren Professooren der H. Theologie in de universiteit tot Leyden met eenige tot hun geassumeerde, geschreven aldaar den 5 deses, hou-

---

[1]) LEO ALLATIUS noemt Amsterdam als zijne wijkplaats. De berichten van dezen auteur betreffende de leden der Grieksche Kerk laten aan nauwkeurigheid en onpartijdigheid veel te wenschen over. NICOLAAS HEINSIUS, die te Rome persoonlijk met hem kennis maakte, gaf deze getuigenis in een brief aan J. F. GRONOVIUS (BURMANNI, Sylloge. III, pag. 176): inter me et ALLATIUM non satis convenit, certe raro hominem accedo, quod assiduus fere SCALIGERIS oblatret, qua re adeo bilem mihi movit, etsi id apud ipsum sedulo dissimularim, ut magnum aliquando malum ipsi jam nunc parem. HOLSTENIUS quoque odit hominem propter petulantis linguae intemperiem. Overigens is beider briefwisseling, medegedeeld in BURMAN's Sylloge, zeer beleefd en geeft LEO ALLATIUS daarin alleen lucht aan zijn afkeer van SALMASIUS.

[2]) Thesaurus Phil. sive clavis Scripturae, (2ae Edit. 1659) pag. 62.

dende in effect dat D. HIROTHEUS Archimandrita Cephalonius, de Nederlandsche belijdenisse des geloofs met de Catechismus, die in de Nederlandsche gereformeerde kercken wort gebruickt, neffens de gantsche liturgie ende de kerckenordeninge in moderne Griex seer sorchvuldelijck ende getrouwelijck heeft overgeset, sulcx dat nu niet meer daeraen en resteert als dat die boecxkens neffens de getuigenissen der Heylige Schrifture die daarbij behooren werden gedruckt en met den Christenen in Grieckenlandt tot hare naerder onderichtinge ende verbintenisse met de gereformeerde kercken in dese gewesten, te werden gecommuniceert ende onder hun gemeen gemaeckt. Waerop gedelibereert sijnde, is goetgevonden ende verstaen, dat de voorzeide boecxkens ten fine voorz. bij een bequaem bouckdrukker binnen Leyden tot costen van de Generaliteyt sullen worden gedruckt ende wert het onderhoudt aen den voornoemden D. HIROTHEUS Archimandrita Cephalonius hier bevoorens toegestaen gecontinueert, gelijck hetselve gecontinueert wort mits desen den tijd van noch drie maenden, ingaende met de expiratie van de jongste voorgaende vergunninge: des sal hij geduyrende denselven tijt op den druck en desselfs correctie noopende de voorsz. boecxkens letten naer behooren ende sal dese haer Ho. Mo. resolutie de gemelde professoren worden toegesonden."

Aan de pers van BONAVENTURA en ABRAHAM ELZEVIER werd de druk toevertrouwd. Zij kweet zich daarvan op voortreffelijke wijze. In 1648 verscheen de quartijn van 500 bladzijden, met een Griekschen titel en voorbericht, dat, niet onderteekend, door HIEROTHEUS was gesteld [1]).

---

[1]) Het werk is nauwkeurig beschreven door ALPHONSE WILLEMS, les Elzevier, pag. 155 ss. Het exemplaar dat mij ten dienst stond, behoort aan de bibliotheek der Leidsche hoogeschool. Ook de stadsbibliotheek van Gouda bezit een dergelijk.

Eer het voorbericht afgedrukt werd, was het den Staten voorgelegd, die het oordeel der Leidsche faculteit en der overige hoogleeraren, wien de zaak belangstelling ingeboezemd had, evenals dat van den vroegeren ambassadeur HAGA, inriepen volgens resolutie van 25 Octob. 1647. Welke veranderingen het ontwerp van HIEROTHEUS ondergaan heeft, kunnen wij niet beoordeelen: de lof aan de Staten toegekend voor hunne groote liberaliteit is op waardige, d. i. niet overdrevene wijze voorgesteld; uitvoerig aangetoond het belang der gelegenheid voor de geloofsgenooten van HIEROTHEUS, om nu met dergelijken bundel kennis te maken, en de waarde des bundels vooral geroemd, als bevattende de belijdenis en de regels der kerkelijke inrichting niet alleen van Holland, maar ook die van Engeland, Schotland, Frankrijk en een groot deel van Duitschland. Op de voorrede volgt eene korte toelichting van de namen, waarmede de kerkelijke waardigheden worden aangeduid, zoodat de buitenlandsche lezers weten, waaraan zij denken moeten bij woorden als leeraars, ouderlingen, diaconen, synode en dergelijke. Voor de correctie had hij evenzeer gezorgd en daarvoor geldelijke ondersteuning eerst van drie honderd gulden, elk halfjaar, daarna van twee honderd gulden voor vier maanden van de Staten genoten.

Drie jaren arbeids had hij aan het volbrengen van deze taak besteed, naar de getuigenis der Leidsche hoogleeraren, »geruimen tijd van 's morgens te 5 uren tot 's avonds te 12 »uren bezig, zijnde hij een persoon van aansien, groote »geleerdheidt en probiteit."" Ter uitdeeling zouden hem vijftig exemplaren worden toegestaan, en de overige in drie balen gepakt, van hier over Engeland bij scheepsgelegenheid naar Constantinopel verzonden worden, en wel op deze wijze, dat de tweede baal niet zal geladen worden, eer het bericht van de goede overkomst der eerste is ontvangen; de eerste bezending zou te Constantinopel bewaard blijven,

totdat genoemde Archimandriet aldaar zou zijn aangeland.

Ik heb de gelegenheid, om de geschiedenis dezer overzetting toe te lichten, gaarne gebruikt. Oudere schrijvers maken slechts vluchtig van de zaak melding [1]). De eerste die er eenigzins uitvoerig van spreekt is VAN WIJN in zijn aanteekeningen op het XIIe deel van WAGENAAR'S Vaderlandsche Historie, bl. 77 volg. De ijverige onderzoeker had onder het doorlezen van de Resolutiën der Staten van het feit kennis gekregen: hij was er zoo door verrast, dat hij aan den hoogleeraar TE WATER, uit Gouda, 14 Sept. 1793, een brief richtte, waarin hij dezen op de uitgaaf dier vertaling opmerkzaam maakte en verzocht »eenig licht op »dit duistere punt", waarop hij de aandacht wilde vestigen in de aanteekeningen van het XIIe deel, waarmede hij juist bezig was [2]).

Hij voerde de uitgaaf van deze vertaling, evenals de vroeger plaats gehad hebbende van het N. T., aan als bewijs van der Staten warme belangstelling in de uitbreiding der Christelijke en Hervormde leer. En hij deed wel, want er is inderdaad oorzaak, om den godsdienstijver onzer vaderen te prijzen. De overzetting der symbolische en liturgische schriften in de nieuw-Grieksche taal had nog niet het licht gezien, toen de Hoogmogende Heeren een verzoek ontvingen, hetwelk in hunne vergadering van 5 Juli 1647 aldus besproken werd:

»Is ter vergaderinge gelesen seeckere remonstrantie aen Haer Hooch Mo. overgegeven bij de Heeren SPANHEMIUS, JACOBUS TRIGLANDIUS, CONSTANTINUS L'EMPEREUR, professoren

---

[1]) Vgl. BENTHEM'S Holl. Kirch- und Schulenstaat, I. S. 198 en KOECHER, Catech. Historie, bl. 286.

[2]) De eigenhandige brief van VAN WIJN wordt bewaard in het exemplaar van WILLEM TE WATER'S tweede eeuwgetijde van de Geloofsbelijdenis, dat met aanteekeningen van den auteur zelven verrijkt op de bibl. der Leidsche hoogeschool gevonden wordt.

in de Theologische faculteit in de academie tot Leyden, houdende in effect: naedemael den archimandriet de oversettinge van den Nederlandschen Catechismus ende den aencleven van dien bijnae voltrocken hadde, heeft den Heer JACOBUS GOLIUS oock nevens de voorsz. remonstranten tot hetselffde werck bestemt, hun voorgedragen een middel waerdoor dat het voornemen van Haer Hooch Mo. soude connen geheelijck voltrocken worden, te weeten: dat men oock acht soude slaen op diegeene dewelcke de Griecxsche religie houdende, evenwel geen Griecx en verstaen, als daer sijn die van Egipten, komende onder den Patriarch van Alexandrien, van Asia, die hooren onder den Patriarch van Antiochien ende Jerusalem, twelck soude bequamelick geschieden door eene oversettinge van de Belijdenisse en de Catechismus van de kercken deser landen, in de Arabische talen, opdat niet alleen al die van de Griexsche religie (die wel het voornaemste deel der werelt bewoonen) met de voorsz. kercken in de eenicheyt dagelicx meer ende meer mochten toenemen, maer oock alle andere Christenen bij de Mahometaensche van Asien ende Aphrica mochten aenschouwen de billicheyt van den Christelicken Godsdienst der meergenoemde kercken; welcken voorslach de remonstranten ten hoochsten noodig achtede om in 't werck gestelt te worden, dat te meer, nu sich te gemoete voerde eene gelegentheyt van een der Griexse kercken, die in het arabis sijnen Godtsdienst te plegen gewoon was, welckers dienst men in die saecke alsnu soude connen gebruycken, niet twijffelende off haer Hooch Mo. souden dit werck ten hoochsten sijn aengenaem, als dienende tot haer oogenmercken allen desen handel, ende derhalven met hare mildadicheyt, in saecke van religie gewoon t'erkennen, om alsoo andere tot bevorderinge van de waerheyt JESU CHRISTI op te wecken; want dit werck het aldernuttichste is ende crachtigste, om de menschen te bekeren

die in blintheyt sitten. ende anders niet van nooden hebben. als dat men haer de oogen opene. alsoo de religie niet met sweerden maer met Godes woort moet ingeprent worden. ende in dat werck alderwegen de plaatsen van Godes woort worden bijgevoucht. soodat se hier een cort begrip van de schrifture bijeen vinden connen. Daerom ist dat de remonstranten D. J. GOLII voornemen niet alleen hebben altijd geacht nootsaeckelijck te sijn. maer een ygelick hebben willen recommandeeren om te helpen bevorderen tot Godes eere ende der menschen salicheyt: derhalven heeft de remonstranten eene groote blijschap veroorsaeckt. dat dit nuttige werck ten vollen is voltrokken. merckende op de vruchten daeruit te scheppen die sich door Godes zegen sullen uytspreyden over alle die voornoemde Contraien. waerdoor den menschen geen tijdelick goet. maer 't geene. daer onser aller zielen nae poogen. het eeuwige aengeboden wert. Dit hebben de meergemelde remonstranten cortelicx van dit werck goetgevonden te getuigen om derselver toestemminge daer in te verclaren. ende andere tot betrachtinge aen te leyden. Waerop gedelibereert sijnde. hebben Haer Hooch Mo. de meergemelde remonstranten bedanckt over ende ter saecke van den goeden christelicken ijver tot bevorderinge van het voornoemde werck bewesen, ende voorts goetgevonden ende verstaen. dat van de voorsz. Arabische translatie ten coste ende laste van de Generaliteit gedruckt sullen worden soo veel exemplaren als van het nieuwe testament gedruckt sijn in de vulgaire Griecsche tale. ende wert den professor GOLIUS mits desen tot een recognitie toegelegt de somme van ses hondert guldens over ende ter saecke van de moeyte bij hem in de voorsz. Arabische translatie gedaen ende genomen. ende aen den persoon die in het Arabis sijnen Godsdienst gewoon is te plegen. de somme van vijff hondert guldens. voor sooveel hij daarin heeft geholpen ende gecontinueert."

De vreemdeling, wiens bescheidene verdiensten met lof worden vermeld, heette MOSES MICHAËLIS[1]). Zijne lotgevallen, werkzaamheden, reizen en verblijf in Europa zijn kortelijk beschreven in den aanbevelingsbrief aan hem door de theologische faculteit van Leiden afgegeven[2]). In dat merkwaardig stuk lezen wij betreffende deze overzetting in het Arabiesch het volgende: Quamobrem cum nunc Ecclesiae illae Graecam linguam non calleant, fide licet et liturgia Graecae dicantur, earundem inprimis causa religionis illud nostrae syntagma eodem prorsus modo ac tenore, ut Graece factum erat, etiam Arabice redditum fuit, Praepot. D. D. ordinum decreto mox typis excudendum. Ut ita omnibus ejusdem corporis membris aeque laborantibus aequaliter subvenire queat donorum Dei Christiana communio. Quo simul opere, cum ibi verbi divini cynosura quaedam extet, atque inde accensa fax melioris doctrinae, hoc etiam futurum speratur, ut in veritatis salutiferae viam postliminio redeant palantes toto Oriente pseudo-Christiani, veterum reliquiae schismatum, et Graecae ipsius Ecclesiae quondam purgamenta, quin et Muhammedanis ipsis, quam ignorarunt hactenus, hic perspicere licebit genuinae ac primitivae religionis Christianae ideam. Ut autem idiomate utroque exemplaria bona fide, tuto et cum fructu inter Orientis Christianos distribuantur, praesertim Pontificiis religionis nostrae hostibus nihil non contra molituris, post fixam in Deo ac verbo ipsius fiduciam, vix aliud optandum, quam ex ecclesiastico gentis ipsius ordine dari pararium aliquem, nobis amicum, in primis existimatione et gratia apud suos pollentem: per quem Patriarchae et aliis illi auctoritate proximis offerri possint exemplaria quaedam et Ecclesiae nostrae

---

[1]) In het Album (pag. 393) ingeschreven hon. grat. als Hierosolymitanus, 45. den 10 Maart 1649.

[2]) Afgedrukt bij KIST en ROYAARDS, Nederl. archief, IX. bl. 81 volg.

institutum commode proponi ac probari: ut eorundem consensu ingenuis maxime et piis exemplaria reliqua cum lectionis quadam commendatione impertiantur. Atque ita quoquoversus sparsum semel veritatis evangelicae semen, extra inimicorum potestatem fuerit suae velut terrae commissum, ubi cum bono Deo radices agat atque sensim adolescat in divini bene placiti messem. Dum quidem hanc in rem Constantinopoli exequendam haud ita pridem animi hic intenti essent, pro altera illa Orientis parte remotiori, ubi ob commercii inopiam minor futura amicorum commoditas videbatur, ultro nobis divina providentia oblatus fuit hic ipse amicus, quem literis nostris suscepimus commendandum. Perlectis quippe ille religionis nostrae articulis et fundamentis mirifice se affectum et aedificatione laetum commonstravit, eorundemque copiam sibi suisque fieri expetivit, nec urgere desinens editionem, usui ejus quam latissime propagando, tum suam tum amicorum operam, fidem et studium addixit.

Enimvero si humanitatis, per se alias debitae, vinculis hunc nobis adstringamus virum, devinxerimus simul quoscunque mala ejus et solatia tangunt: futurumque Dei gratia confidimus, ut qui fidem nostram charitatis operibus efficacem, suisque fructiferam in corporalibus rebus ante experti fuerint, ejus dein quoque doctrinam et spiritualia nostra dona sibi suisque impertiri gaudeant et ex mero CHRISTI ac sui amore oblata amicis et studiosis animis amplectantur.

Toen deze brief uitgevaardigd werd, was, gelijk duidelijk gezegd wordt, de overzetting nog niet gedrukt. Was zij het bij den dood van GOLIUS in 1667? Dergelijke vraag beantwoordt misschien GRONOVIUS, de lijkredenaar van GOLIUS, als hij over het vervaardigen dezer vertaling spreekt[1]):

---

[1]) Prof. FRUIN leende mij uit zijne rijke verzameling een exemplaar dezer laudatio funebris; vgl. pag. 21 sq.

Quid de Confessione, Catechesibus, Liturgia nostrarum Ecclesiarum dicam cum Arabibus communicata, ut etiam alii praeter Graecos in Asia Christiani (quales non parvas reliquias sibi Dei Filius, Deus et homo, in illo Muhammedismi diluvio excepit ac reservavit, qui ista omnibus à freto Gaditano ad mediterraneum mare et magnam partem Oceani usque ad Indos et Seras gentibus communi lingua, sua sacra peragunt et procurant) quum diversae sectae principes, consilio ad id lecto et vectigalibus instructo, per emissarios perque libellos, continenter hortentur et compellant in morem suum transgredi, et imperitis, tum quibus ipsi lactantur, tum de nobis nostrisque falsa et invidiosa obtrudere non cessent; ut, inquam, boni illi homines et quid apud nos receptum et quid divinis conveniens esset praeceptis, uno tempore cognoscerent. Qua in re memorare operae pretium est, ut animose pariter et prudenter consuluerit. Nam cum praevideret, si praeproperanter atque abrupte sollicitarentur Patriae Patres, vellentne ac juberent hoc fieri, multos nodos et moras interpositum, ac fortasse actionem totam antiquatum iri; quod onus rempublicam ferre justum et decorum erat, sibi prius injungendum ratus atque injungere ausus, oblatum forte tum divinitus Armenium hominem Christianum, qui et plebejam dialecton Arabicam et verba propria eorum quorum erat sacrorum callide nosset, et ipsius GOLII doctiorem forsan, quam necessum esset, dictionem temperare, dein placita utrique in scriptum redigere posset, domum ad se recepit: ei salarium à Proceribus nostris (quale Archimandrita Graecus, dum in N. T. vertendo occupatur, traxerat) vigenti unciarum argenti menstruum suo periculo pollicitus est; triennium semestri minus hac cura seque et illum habuit exercitum: perfectum opus Ordinibus submisit: quod pactus erat (non suum sudorem, suas lucubrationes, suas vigilias, quae longe pluris essent) iis, si non dedignarentur, expensum tulit. Ordines hominis

acuti multumque providentis, tanquam qui de liberalitate illorum parique desiderio sanctae veritatis proferendae rectissimum judicium fecisset, fidem liberaverunt: ipsum digno majestate reipublicae congiario donaverunt.

Mij dunkt, dat hier niet bepaald van een uitgaaf in openbaren druk gesproken wordt. De woorden, welke volgen, doen ons echter wel aan zoodanige uitgaaf denken, dewijl de redenaar daar het vertolken van het N. T. in het nieuw-Grieksch en de overzetting der symbolische geschriften in het Arabiesch als in éen adem bespreekt: qui quidem utraque in re ut servierunt Dei Opt. Max. gloriae et multorum millium saluti, opinionemque sibi bonam et reipubl. et omnibus populis Belgici nominis apud nationes hinc longissime dissidentes fecerunt, ita perhibendus et JACOBUS GOLIUS, qui occasionem tam praeclaris monumentis prodendis subministravit.

Ik mag echter niet nalaten de opmerking in het midden te brengen, dat GRONOVIUS alles behalve op de hoogte der zaken was, die hij besprak. Want de vertaling van het N. T. kende hij, gelijk wij vernamen, den archimandriet toe, terwijl hij van diens arbeid aan de symbolische en liturgische schriften gewijd geen gewag maakt.

Wie spreken dan over den druk dezer Arabische vertaling? De eerste, die, voor zoover ik weet, haar in het openbaar noemde, is HOTTINGER, de Züricher hoogleeraar, die in zijn thesaurus philologicus seu clavis Scripturae (1659) pag. 62 het volgende te lezen geeft: utinam Turcis legere contingeret confessionem aliquam ecclesiarum Reformatarum, sive Belgica illa esset, quam una cum catechesi locuples ille thesaurorum orientalium promus condus JACOBUS GOLIUS arabice transtulit: sive cet. Van niets meer weet HOTTINGER, dan van het vervaardigd zijn der vertaling; ware die vertaling gedrukt, zoo iemand hij moest er kennis van dragen, die weleer te Leiden

huisgenoot van GOLIUS geweest en met dezen voortdurend in betrekking gebleven was [1]). Ik leg nadruk op die kwaliteit van huisgenoot, want ik denk aan hetgeen J. LUDOLPHUS in Maart 1650 een zijner vrienden schreef ten aanzien van GOLIUS: de D. GOLIO notum tibi esto, illum manuscriptos suos nemini fere commodare solere. Ego, quamvis ipsi diu notus, vix Psalterium Arab. MSS. impetravi; domi tamen suae libros suos aliis inspicere permittit. Unde tibi longo tempore et labore, multo etiam cultu et obsequio opus erit, donec librum quendam ab ipso petere audeas [2]). Een ander geleerde, die in 1694 de Arabische studiën van GOLIUS herdacht, de geleerde Zweed OLOF CELSIUS; hij had op zijn reizen ook in Leiden [3]) vertoefd; verdedigde in genoemd jaar te Upsala eene Dissertatie de Historia linguae et eruditionis Arabum [4]). Terwijl hij de werken, die GOLIUS ter perse gegeven heeft, optelt, schrijft hij verder: »versa in linguam Arabicam Catechesi et Confessione Bel»gica", zich beroepende op HOTTINGER'S Thes. Phil., pag. 62 [5]). CELSIUS maakt dus ook van den druk geen gewag. Het bericht van GOLIUS biograaf [6]): »daar en boven deed »onze hoogleeraar onder de Christenen in de Levant ver»spreiden eene Arabische overzetting van de Geloofsbelijde»nis der Hervormden, van hunnen Katechismus en Liturgie", herhaalt in zeer onbepaalde bewoordingen, wat GRONOVIUS in de Laudatio funebris verbreid had.

De schrijvers over de geschiedenis van den Heidelberg-

---

[1]) Vgl. het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16e en 17e eeuw, II. bl. 239.

[2]) E. S. CYPRIANUS, Clar. vir Epist. (1714), pag. 193 sq.

[3]) Zijn naam komt niet in het Album Stud. voor, wel die van zijnen zoon MAGNUS, onder dagteekening van 27 Sept. 1741.

[4]) Ik gebruik den afdruk dezer Historia, die gevonden wordt in de Bibl. Bremensis nova, IV, pag. 1 sq.

[5]) l. l. pag. 408.

[6]) a. w. bl. 58.

schen Catechismus verhalen ons van eene vertaling in het Arabiesch, doch wie hunner heeft een exemplaar in handen gehad?[1]) Ware die overzetting ter perse gelegd, ze zou gewis door de ELZEVIERS geleverd zijn, en die hebben nimmer dergelijk werk verspreid. Ik meen de stelling te mogen verdedigen, dat de vertaling voor een deel bewerkt, niet voltooid geworden en de druk achterwege gebleven is.

Overblijfselen van dien arbeid zijn ons bewaard gebleven: onder de Oostersche handschriften, die het eigendom zijn der koninklijke Academie, bevindt zich een manuscript in folio van 87 bladzijden, aldus door eene bevoegde hand beschreven[2]):

Liber, a JACOBO GOLIO a 1647 negligenter admodum scriptus. Est rude autographum cum passim contineat lituras, additiones, cet. ab auctore ipso factas. Accedit huic incommodo, quod opusculorum, quae complectitur, primum imperfectum et ordinem foliorum, bibliopegae incuria, perturbatum exhibet. Lacer igitur hic liber, ut nunc est comparatus, offert GOLII versionem arabicam statutorum post synodum Dordracenam in ecclesiis Belgicis vigentium, nempe Confessionis Belgicae, Liturgiae, Legum Eccl. Nader wordt aangewezen, wat aan deze stukken ontbreekt, terwijl het blijkt, dat de kopy van den Heidelbergschen Catechismus niet in dezen bundel is opgenomen. Aan de overzetting van den Catechismus heeft GOLIUS toch tijd en moeite gewijd; want onder de Oostersche handschriften der Leidsche bibliotheek vinden wij[3]) een: Series

---

[1]) SCHOTEL, Geschiedenis van den Heidelbergschen Catechismus (1863), bl. 146.

[2]) Catalogus cod. or. ed. Dr. P. DE JONG (1862), pag. 189 sq.

[3]) Catalogus codicum orient. auctore M. J. DE GOEJE (1873), V. pag. 89.

locorum laudatorum in Catechismo Heidelbergensi Arabice, manu GOLII, qui ea descripsit ex versione Arabica N. T. eadem qua usus est ERPENIUS.

Dergelijke mededeeling wettigt den twijfel, of wel de vertaling van het geheel is afgewerkt geworden; of niet misschien GOLIUS bij de afnemende kans op het ter perse leggen van deze overzetting zijn tijd aan ander werk gewijd heeft? Hij was gewoon veel en velerlei op zich te nemen en onafgedaan te laten. Meer dan één zijner tijdgenooten heeft er over geklaagd. Scis, schrijft ADOLPHUS VORSTIUS aan NICOLAAS HEINSIUS [1]), quam soleat esse occupatus, en laatstgenoemde drukt zich nog sterker uit, waar hij verklaart [2]): GOLIUM aut otiari aut nihil agere existimo. Doch wij moeten niet vergeten, dat in latere levensjaren zijne gezondheid te wenschen overliet en de taak van het onderwijs in het Oostersch alleen op zijne schouders rustte.

Ik geloof mij gerechtigd, om het gevoelen voor te staan, dat de arbeid niet is voltooid en er derhalve nooit met den druk een begin is gemaakt. Niemand heeft tot heden ons op goede gronden kunnen verzekeren, dat de pers dien verspreid heeft, daar nergens zelfs een beschrijving van een exemplaar voorkomt. De hoogleeraar aan de Parijsche école des langues orientales, A. CARRIÈRE, aan wien, als aan een grondig kenner der literatuur, door vriendelijke tusschenkomst van prof. DE GOEJE de vraag is gedaan, of hij ergens eenig spoor van den druk dezer vertaling ontdekt heeft, antwoordde: je n'ai trouvé aucun indice portant à croire qu'elles aient jamais été imprimées, te weten, de vertalingen dier geschriften.

Het blijkt niet, dat GOLIUS bij de Staten op de vervulling van hun besluit heeft aangedrongen, evenmin als er in de

---

1) BURMANNI, Sylloge, II. pag. 792.
2) l. l. V, pag. 665.

Resolutiën over deze zaak iets meer voorkomt. Misschien heeft de weinig eervolle handelwijze met de afgedrukte exemplaren van het N. T., die in Genève waren achtergebleven, en de traagheid, waarmede de beloofde honoraria en subsidia werden uitbetaald, GOLIUS en zijne vrienden bewogen, de zaak te laten rusten en MOZES MICHAËLIS terug te doen keeren met een afschrift der vertaling, wellicht alleen van den Heidelbergschen Catechismus, waardoor later het vrij algemeen verbreid gerucht is ontstaan, dat de Heidelbergsche Catechismus ook in de Arabische taal is gedrukt.

Inmiddels was de tijd voor het vertrek van HIEROTHEUS naar zijn vaderland aangebroken en ontving hij als reisgeld een geschenk van acht honderd gulden, terwijl hem bovendien ter hand gesteld werd een »acte ad omnes populos" om hem als paspoort op zijne reis te dienen. Van de nieuw-Grieksche vertaling der liturgische geschriften kreeg hij een honderd vijftigtal exemplaren, om deze onderweg te verspreiden.

Dankbaar gewis voor al wat hij genoten had, betoonde hij zich bereid, om ook aan de verspreiding van het Nieuwe Testament zijne hulp te verleenen. De weg, dien hij nemen zou, bood echter niet de gewenschte gelegenheid voor het volvoeren van dit oogmerk. Hij wilde door Polen, dus over land, reizen, doch zeide aan dit plan vaarwel en vertrok naar Engeland, om van daar met scheepsgelegenheid naar zijn vaderland terug te keeren. Van zijne aankomst en zijn verblijf in Engeland liggen de bewijzen voor ons. Een exemplaar van de nieuw-Grieksche vertaling der symbolische en liturgische geschriften der Hervormde Kerk werd door hem aan de Hollandsche gemeente van Londen aangeboden en daaraan toegevoegd een schrijven, dat uit Londen »de stad van Poseidon" geteekend, bestemd was, om de deelneming der geloofsbroeders in zijn lot en werk-

kring op te wekken[1]). De brief is gericht aan de hooggeplaatste en hoogeerwaardige herders en verkondigers van het goddelijk Evangelie. Hij vangt aan met de opmerking, dat het eene uitnemende zaak is, in CHRISTUS vereenigd te zijn en met werkdadige belangstelling elkanders zaken te behartigen, opdat daardoor aller zaligheid en liefde bevorderd worde en de eensgezindheid door den band der volmaking en de vervulling der wet. Ziel en lichaam beide zullen daarbij welvaren.

Naar het woord van PAULUS, dus vervolgt de schrijver, deelen de leden in elkanders leed en geluk en worden gemeenschappelijk opgebouwd door den goddelijken invloed van het woord en den vrede, die de vrucht des geestes is.

Het met eer bekende en door vroomheid beroemde Bataafsche volk heeft, uit goddelijke aandrift ten goede, het hier nevensgaande boek ter wille eener waardige vereering van God ten behoeve der broederen doen vervaardigen, opdat het verspreid zou worden en den naam des Heeren verbreiden. Dat is geschied, niet om vergankelijke goederen of ijdelen roem, maar uit ingenomenheid met den inhoud der Schrift, der geboden en verordeningen, door welke ziel en lichaam beide behouden worden in vrede, en de weerschijn daarvan gezien worde tot eere van God. Diens hooggeloofde genade heeft den briefschrijver, den geringsten onder de broederen, vereerd met de taak, om dit werk te vertolken, ten behoeve zijner broeders in het geloof. Nu op zijne reis uit Holland in Engeland vertoevende, beveelt hij zich bescheidenlijk aan de voorbeden der eerwaardige broeders,

---

[1]) Vgl. Catalogue of the Dutch Church Library (1879) pag. 93, waarbij deze aanteekening voorkomt: »this volume was presented by the »translator, HIEROTHEUS Abbot Archimandrite of Cephalonia and contains an »autograph letter from him.” Een afschrift van dezen brief in de moedertaal van den archimandriet gewerd mij door de tusschenkomst van mijn vriend A. D. ADAMA VAN SCHELTEMA.

wier zieleheil hij tot zijn jongsten snik wil herdenken."

Terwijl hij in Engeland vertoefde, bood hij nog eens den Staten zijne diensten aan en werd er besloten, hem de helft van de oplaag der vertaling van de Liturgische geschriften over te zenden en naar Constantinopel mede te geven en bovendien hem goeddeels de verspreiding der in Constantinopel aanwezige exemplaren des N. T. ook toe te vertrouwen. HIEROTHEUS schijnt, hoe vereerd door deze opdracht, toch diep de verantwoordelijkheid, die zij op hem laadde, gevoeld en dientengevolge met de Leidsche hoogleeraren nader overleg gehouden te hebben, gelijk wij te weten komen door de resolutie der Staten van 14 Mei 1649: »gelezen seecker memoriael aen haer Ho. Mo. gepresenteert uyt den naem ende van wegen de professoren der H. Theologie in de universiteyt tot Leiden, als ook uyt den naem ende van wegen de andere professoren bij hun geassumeert, houdende in effect, dat sij haer Ho. Mo. bedancken, dat deselve den derden Aprilis lestleden hebben geconsenteert, dat HIEROTHEUS Archiemandrit Cephalonius met sich sal mogen nemen de helft van de exemplaria der overgesetten confessie, catechismi ende liturgie dewelcke hier sijn, ende dan tot Constantinopolen daerbij voegen de helft van de exemplaria des nieuwen testaments, die aldaer bewaert worden, ende alsoo den voornoemden Archimandrita die in Engelandt is, om te verstaen, off ende hoe sulcx gevoechelick soude connen geschieden, herwerts gesonden heeft eenen sijner goeden welbekenden, ende vertrouwden vriendt, ABARINUS PTOLOMAEUS, een Grieck uyt Cephalonia geboortich ende om bescheyt daer van wederom aen hem in Engelandt te brengen. Soo heeft hun supplianten gedacht dat deze gelegentheit bij hun niet behoorde te worden versuymt maer dat het goet soude sijn, die voorsz. exemplaria door den voorn: des Archimandrits goeden vrient aen hun overgesonden, aen denselven Archimandrita te

laeten overbrengen, ende alsoo hij de exemplaria van het overgesette nieuwe testament tot Constantinopolen niet en sal connen machtich worden, sonder daertoe te verthoonen ordre van haer Ho. Mo., soo versoucken sij supplianten onderdanichlick aen haer Ho. Mo. dat het deselve believen, haer Ho. Mo. ordre aen haer Ho. Mo. resident aldaer te doen schriftelyck instellen, ende deselve aen hun supplianten bij de eerste gelegentheid over te senden, om deselve alsoo met de voorsz. exemplaria die hier sijn, door desen vertrouwden vriendt des Archimandrits aen hem in Engelandt overgesonden te worden, vertrouwende dat op die wijse die tweederley exemplaria tot haer gedestineert ende gewenst einde allerseeckerst geemployeert zullen connen worden. Waerop gedelibereert sijnde, is goetgevonden ende verstaen, midts desen te authoriseren ende gelasten de voorn. remonstranten, dat zij de voorsz. exemplaria der overgesette formulieren van de belijdenisse, leere ende godsdienst der gereformeerde Nederlandsche Kercke, door den voorsz. Archimandrit aen denselven naer Engelandt sullen mogen senden, ende sal voorts geschreven worden aen Sr. NICOLA GYSBERTI tot Constantinopolen, dat hij de exemplaria des nieuwen testaments in de vulgaire Griekse tale, onder hem berustende, aen den voornoemden Archimandriet tot Constantinopolen gecomen wesende, sal hebben over te leveren." Ten gevolge van dit besluit gelastten de Staten den hoogleeraar GOLIUS, die na het overlijden van L'EMPEREUR op 1 Juli 1648, in diens plaats de behartiging van hetgeen met deze zaak in betrekking stond op zich genomen had, om »de helft der exemplaria van de »overgezette Formulieren te zenden aen den Heer JOACHIMI, »hunner H. Mog. ordinairen ambassadeur in Engeland", door wien vervolgens alles in de handen van HIEROTHEUS kon geleverd worden, opdat deze in Constantinopel die goede gaven verspreiden zou.

Niemand denke echter, dat de te Constantinopel aanwezige exemplaren van het N. T. ongebruikt daar gelegen hadden. Na den dood van COPS waren zij in bewaring bij het Engelsche gezantschap gegeven, en sedert door NICOLO GHISBRECHTI onder diens hoede genomen. Deze, bij resolutie der Staten-Generaal van 10 Juny 1647 tot provisioneel protector der Nederlandsche natie in Turkije benoemd[1], was hoogstwaarschijnlijk een zoon van JACOB GYSBERTSZ. Laatstgenoemde zond in 1610 een brief aan den Sultan om diens bescherming voor de Hollandsche koopleden in te roepen, welke brief door V. D. AA (Biogr. Woordenboek) uit het welbekende werk van VAN METEREN is overgenomen.

De ijver, waarmede de protector zijn post te roer stond, bleek uit de wijze, waarop hij zich de zaak der bijbelverspreiding aantrok. Daarvan legde hij rekenschap af in een schrijven aan de Staten, hetwelk hier volge. Zoo hij zelf de pen heeft gevoerd, toont hij de taal zijns vaders niet verleerd te hebben, al valt het hem moeielijk zich daarin naar eisch uit te drukken.

Aen de Serenissmi Hooge ende Mogende Heeren, de Edele Heeren Staeten Generale van de vrije vereenichde Nederlantse Provintien.

Mijne genaedichste Heeren,

Op 14 Deser is mij behandicht uwe H. M. order wegens de boeken nieuwe testament gedrukt in de volgare Griekse tale, die ick nae de aflijvicheyt van den Heer COPS saliger wt de Engelse handen neffens de cancellrie tot mij hebbe genomen, doch den resident LANCELOT hadder sonder mijn

---

[1]) Hij nam dien post waar tot zijn overlijden in 1655 en vond een opvolger in LEVINUS WARNER, die door zijn geleerd legaat binnen en buiten ons vaderland bekend en geacht is.

licentie eenige boeken van wtgegeven en daer naer hebbe ick mede eenige wt gedistribuert aen diverse metropoliten en ander principale van dese Grieken. persoonen van mij wel bekent daertoe genegen sijnde. en afkeer hebbende van de groote abusen soo onder dit Griekse popel regniert door de quade instruktie van hunne ministers, die om haer gewin het arme volck in onwetenheyt houwen, en alsoo siende eenige tot de wetenschap seer inclineren en devotie daertoe hebben en met instantie eenige van die boeken van mij begeerden. en hebbe hun die niet connen weygeren ende siende tot nu-toe goede operatien doen tot Godts Heyligen naems eere, en grooten lof van Uwe H. M. dat se soo kristelyk en charitabel genegen sijn de arme onwetende sulcken licht ter saligheyt besorcht hebben. en alsoo blijven sij dieshalven oock eeuwich verobligeert voor uwe H. M. en welvaren des levens Godt den Heere te bidden. en alsoo en twijffele mede niet off sal uwe H. M. mede aengenaem wesen, ick eenige van die boeken alsoo wtgedeelt hebbe. en de tegenwoordigen patriarch PARTHENIUS (minor) heefter van mij mede twee dry boeken begeert, die hem oock hebbe gegeven, gelijck uwe H. M. voor desen noch geadvis. hebbe, en dat hij daer goet genoegen in heeft, alsoo hij wtterlijck tegens mij te verstaen geeft. Godt geve hyt alsoo ten goeden mach voortdrijven. wijders den archimandrita hier comende gelijck uwe H. M. mij advisz. van Engelant met eenich schip genegen was te doen. en hier wesende sal voor sijn persoon acht hebben off hij in de distributie van die boeken onder dit popel eenich besonder en oprecht goet werck sal weten te doen, tot welks behulp ick mijn devoir oock niet en sal laeten mancqueren en bij hem trouwelijck voegen sal. gelijck uwe H. M. mij belasten aen hem die boeken consignieren, daer Godt den Heeren dan wijder sijnen segen wil toe geven, en dat dit arme volck daer licht mogen wt vatten ter salicheyt, syn wel

eenige metropoliten die dese boeken seer tegen sijn en hebben meermael voor geworpen, dat we door dese boeken 't popel en subditi van den Grooten Heer in disorder soecken te brengen, maer ick hebbe door Gods hulpe hun die praet en practycke alsoo wederlegt, dat sij in hun voorneemen gestuit sijn gebleven, en het minste quaet niet connen doen.

Uwe Hooge Mogende alderonderdaenichsten en getrouwen dienaer

NICOLO GHISBRECHT.

Anno 1650. Adi. 28 Novre.
in Pera di Constant.

Meer heb ik den lezer betreffende de geschiedenis van den druk en de verspreiding dezer uitgaaf des N. T. en der liturgische geschriften niet mede te deelen. Sla hij nu met mij in een der hier te lande geblevene exemplaren[1]) het oog, om met het boek nader bekend te worden.

De titel eischt in de eerste plaats onze opmerkzaamheid. Hij luidt als volgt:

ἡ καινὴ
διαθήκη
τοῦ κυρίου
ἡμῶν Ἰησοῦ
Χριστοῦ
δίγλωττος,
ἐν ᾗ ἀντιπροσώπως τότε θεῖον πρωτότυπον καὶ ἡ ἀπαραλλάκτως
ἐξ ἐκείνου εἰς ἁπλὴν δίαλεκτον. διὰ τοῦ μακαρίτου Κυρίου
Μαξίμου τοῦ Καλλιοπολίτου γενομένη μετάφρασις
ἅμα ἐτυπώθησαν.

(Drukkers-merk).

ἔτει Χ(Η)ΗΔΔΔΠΙΙΙ

---

[1]) De bibliotheken der hoogescholen van Leiden en Utrecht, die van

Het daarop voorkomend drukkersmerk: een anker, waarom een dolfijn zich slingert, is van elders welbekend; het werd met den naam Al—dus door den beroemden Venetiaanschen drukker ALDUS MANUTIUS gebruikt. Door dezen, op wiens beeltenis zelve dit symbool geplaatst is[1]), was het ontleend aan de oudheid. Reeds komt het voor op medailles uit den tijd van VESPASIANUS. Gewoonlijk voegde ALDUS de woorden Festina lente er bij[2]), het gebruik van een en ander aldus verdedigende: sum ipse mihi optimus testis, me semper habere comites, ut oportere ajunt, delphinum et anchoram. Nam et dedimus multa cunctando et damus assidue[3]).

Dat drukkersmerk werd nu door PIERRE AUBERT, met weglating van de daarbij voorkomende letters Al—dus, hier geplaatst om de lezers, die de vraag wilden beantwoorden waar dit boek gedrukt was, aan Venetië of eenig ander oord van Italië te doen denken, althans hunne gedachten af te trekken van Genève, de Protestantsche stad bij uitnemendheid.

Het boek is een fraai gedrukt quarto, twee deelen, beslaande het eerste deel 452 bladzijden; het tweede 315, besloten met een 3-tal bladzijden opgaaf van drukfouten.

De oud-Grieksche tekst heet *αὐθεντικὸν*; de nieuw-Grieksche *νέον*. Twee in het Grieksch gestelde voorredenen gaan vooraf,

---

THYSIUS, van de Doopsgezinde gemeente te Amsterdam, alsmede de stedelijke van Gouda, wellicht ook andere, openen de gelegenheid om met het werk kennis te maken.

[1]) Ziet de afbeelding vóór den titel van Alde Manuce et l'Hellénisme à Venise par AMB FIRMIN DIDOT (1875).

[2]) Waar ERASMUS in zijne Adagia over dit spreekwoord handelt, wijdt hij in het breede in den lof van ALDUS uit. Later verkoelde de vriendschap dezer mannen en ontzag ERASMUS zich niet op de huiselijke omstandigheden van ALDUS te schimpen. Dat laatstgenoemde van toen af, als hij zijn naam of werken moest aanhalen, van transalpinus quidam sprak, laat zich wel niet verontschuldigen doch volkomen verklaren.

[3]) FIRMIN DIDOT, pag. 211.

de eerste van MAXIMUS Calliopolitanus, de andere van CYRILLUS LUCARIS. MAXIMUS zet in de door hem gestelde voorrede de hooge waarde van Gods woord uiteen: het bezit van dit woord brengt de zaligheden van het paradijs in het harte der geloovigen. Dat woord is in schrift gebracht en niet alleen ten behoeve der bisschoppen, maar van alle Christenen, opdat allen de Schrift zouden lezen, overeenkomstig het bevel van de wet, in Deuteronomium uitgesproken, het verlangen van den Heer, van de Apostelen, met name PAULUS en naar de vermaning van ATHANASIUS. Zijn de tijden boos wegens de zonden en ongerechtigheden, geen terugkeer tot den oppersten herder is mogelijk tenzij door middel van het Woord. Ketters en zondaars kunnen alleen daardoor worden onderwezen. Het niet lezen der Schrift is daarom in strijd met den wil der heiligen en het belang der geloovigen, die Gods woord moeten lezen in hun eigen taal. Hij heeft aan dien arbeid de hand geslagen, vooral opgewekt door zijn Heer broeder MICHAEL[1]) en den nood der geloovigen. Hij herinnert het feit, dat God het N. T. in het Grieksch gegeven heeft, dewijl sedert de regeering van ALEXANDER den groote de Grieksche taal over een groot deel van de aarde taal des volks geworden was. Hij beroept zich op den arbeid door godvruchtige mannen besteed aan de overzetting des bijbels, die naar het woord en het voorbeeld van CHRYSOSTOMUS en HIERONYMUS de Schrift toegankelijk hebben gemaakt voor allerlei volken. De boeken des O. T. zijn daarom te recht overgezet in het Grieksch niet alleen, maar ook in het Latijn.

Hij, MAXIMUS, heeft dezen arbeid aanvaard en volbracht naar den wil van de machtige beheerschers der Neder-

---

[1]) Waarschijnlijk is met dezen naam bedoeld de vrome en geleerde Griek, die zijn doopnaam MICHAEL verwisselde met dien van MAXIMUS MARGUINUS, onder welken hij voorkomt op het door DEMETRIUS vervaardigd register van beroemde Grieken bij FABRICIUS, Bibl. Graec. tom. XI. pag. 771.

landen, daartoe aangespoord door den hoog verlichten gezant, den Heer CORNELIUS HAGA.

CYRILLUS richt in zijne voorrede het woord aan rechtzinnige lezers, dus aan zijne geloofsgenooten, leden der Grieksche Kerk. Hij vangt aan met den lof van het geschreven woord te verkondigen, waaruit men de geschiedenis en het onderricht van den Heer, den met den Vader eenswezende, kan leeren kennen en ingewijd worden in den dienst der heilige drieëenigheid, welke het voorrecht is der geloovigen, wien de inwerking des heiligen geestes is toegezegd. De Schrift is voor de Kerk een ware schat, dewijl zij de waarheid bevat en bewaart, ten behoeve van allen, van volwassenen en kinderen beide, opdat allen haren inhoud zich zouden eigen maken, gelijk de zalige apostel PAULUS bij herhaling getuigt. MOZES en de overige hebben naar Gods wil de wet opgeteekend, opdat bekendheid met haar bij het geheele volk kon gevoed worden. Na de dagen der Babylonische ballingschap zijn de verklaringen der heilige Schrift ontstaan, waardoor het volk te beter haren inhoud kon aanleeren, vooral nadat het O. T. in de Grieksche taal was overgezet geworden. In die taal is het N. T. geschreven en tot alle volken gebracht. Van dat N. T. werd de overzetting in het Latijn en Italiaansch in het vaderland van CYRILLUS veelvuldig gebruikt. Dat de Grieksche Kerk nu het voorrecht geniet, om in hare moederspraak de schriften des N. T. te kunnen lezen, dankt zij aan den, toen te Constantinopel levenden, gezant der machtige Nederlandsche regeering, CORNELIUS HAGA, die naar zijne liefde tot de goddelijke waarheid dit groote werk heeft doen tot stand komen.

Drie korte lofgedichten ter eere van den vertaler MAXIMUS volgen op de voorredenen.

Deze uitgaaf des N. T. van 1638 bevat alzoo de eerste vertaling van het N. T. in het nieuw-Grieksch. De ter zijde van deze overzetting gedrukte Grieksche tekst is vol-

gens prof. REUSS[1]) voornamelijk gegeven naar de tweede Elzeviersche uitgaaf, met enkele wijzigingen die hij optelt.

De vertaling in het nieuw-Grieksch vond een voorspoedigen weg, zoowel onder de Christenen in Turkije als elders; ik denk vooral aan haren herdruk in 1703. De vrome secretaris van Prins GEORGE van Denemarken, HEINRICH WILHELM LUDOLF[2]), neef van den roemvol bekenden JOB LUDOLF[3]), meende, teruggekeerd van eene reis naar het Oosten, een goed werk te volbrengen, indien hij de kennis van de Schrift onder de Christenen in Turkije en aangrenzende landen verder verspreidde; hij bezorgde alzoo, door milde handen ondersteund, eene uitgaaf van het N. T. in de nieuw-Grieksche taal en wist niet beter te doen, dan de in 1638 verschenene te herdrukken: »the version which he made use of was one that had been published several years before in Holland, in two volumes." De uitgaaf van LUDOLF »was printed at London in one volume 12mo"[4]).

Ik veronderstel, dat deze uitgaaf dezelfde is, welke, op naam van SERAPHINUS, Hieromonachus Mitylensis, verbreid in 1704 te Constantinopel, door het fanatisme aan de vlammen geofferd werd[5]).

Het geleverde — ik vlei mij althans dit te mogen beweren — werpt een lang ontbeerd licht over de geschiedenis van het in 1638 gedrukte N. T.[6]) en doet ons den onver-

---

[1]) l. l. pag. 142.

[2]) Te recht gaf REITZ hem eene plaats in de Historie der Wiedergebohrnen, Theil IV, s. 222 fg.

[3]) Vgl. over dezen de verhandeling van WEYERS in het Archief van KIST en ROYAARDS, IX, bl. 377 volg.

[4]) AIKIN, MORGAN and JOHNSTON, General Biography, VI. p. 383.

[5]) SCHELHORN, Amoen. litterar. VIII, pag. 488.

[6]) JOH. MICHAEL LANGE, auteur der Philol. barbaro-Graeca, schreef eene diss.-hist. phil.-th. de versione N. T. barbaro-Graeca,

moeiden ijver prijzen, waarmede velen hunne gaven aan de verbreiding van Christelijke kennis in ver verwijderde streken gewijd hebben.

Ook de hooge regeering ontvange onze hulde voor het goede, door haar gedaan. Zij heeft de belangen van religie, commercie en navigatie gelijkelijk behartigd en de eere des vaderlands opgehouden.

---

die ik niet heb kunnen raadplegen. Hier en daar heb ik ze aangehaald gevonden, maar geene groote verwachting van haren inhoud opgevat, dewijl zij gezegd wordt, bewezen te hebben, dat de uitgaaf van 1638 door de ELZEVIERS te Leiden gedrukt is. JACOBUS LE LONG heeft in zijne Bibliotheca Sacra LANGE meerendeels nageschreven; vgl. tom. 1 pag. 227 sq.

ONUITGEGEVENE OPSTELLEN

VAN

ALHART DE RAEDT.

Tot de letterkundige nalatenschap van dezen Harderwijkschen hoogleeraar behoort een mystiek opstel: Reis Israëls uit Egypte na Canaän, dat nog in handschrift aanwezig is [1]). Ik had het vermeld gevonden in den Catalogus der boekerij van Mr. ENSCHEDÉ bl. 71 N⁰. 597, doch het niet in handen bekomen. Eerst onlangs heb ik het ter inzage verkregen: de Academische bibliotheek van Leiden ontving het ten geschenk van den heer J. H. L. VAN DER SCHAAFF, en uit dien boekenschat werd het mij ter leen vergund.

Het handschrift (gemerkt XVIII 975) beslaat 247 bladzijden in klein kwarto, door één hand beschreven. Dat het de hand van DE RAEDT niet is, maar die eens overschrijvers, maak ik op uit de op enkele bladzijden voorkomende lacune van een woord midden in eene zinsnede, dat blijkbaar door

[1]) Geschiedkundige nasporingen, II. bl. 214 vlg.

den overschrijver niet kon gelezen worden en dus niet ingevuld is.

Dit manuscript echter levert ons niet alleen de reeds genoemde Reys Israëls uit Egypte na Canaän, maar bovendien een ander tractaat, getiteld: Verborgentheidt der wedergeboorte, grondelijk aangewezen.

De tekst van het eerstgenoemde opstel loopt tot bl. 153, waar het tweede stuk een aanvang neemt om te eindigen bl. 247.

De reys wordt in eene samenspraak behandeld tusschen twee Christenvrienden of broeders, PAULUS en TIMOTHEUS, die elkander niets toegeven in het symboliseeren van het in het O. T. verhaalde en daarbij niet alleen op de Schrift, maar ook op onmiddelijke openbaringen Gods een beroep doen. 't Zij mij vergund uit de voorrede enkele zinsneden alleen met gewijzigde spelling hier over te nemen. SALOMO zegt Spreuk. IX vs. 9: leer den wijze, zoo zal hij nog wijzer worden. Dat dit waarachtig is, toont ons de dagelijksche ervaring. Want als iemand door het ontvouwen eeniger geheimenissen gaande gemaakt is, zoo wil zijn naijverige geest altijd nog dieper doorzien en den verborgen schat nagraven, totdat hij dien heeft gevonden. Immers met mij is het aldus gegaan omtrent deze zaak van belang, maar inzonderheid omtrent goddelijke verborgenheden, waaronder deze reis Israëls na Canaän geenszins de minste is. Want sedert dat ik de aanmerkingen over de zonderbare wisselingen, die hun op deze reis ontmoet zijn, bij gelegenheid met opmerking gelezen heb in sommige schrijvers, die aandacht hadden omtrent de wegen Gods, zijn mijne gedachten daarover dikwijls bezig geweest." Hij verklaarde wijders door eenige vrienden te zijn opgewekt, om wat er betreffende dit onderwerp in zijn gemoed omging, op schrift te stellen. Doch om niet te uitvoerig te worden, zal hij

slechts de hoofdzaken dier reis behandelen. Geen punt trekt hem meer aan dan het feit. dat de tabernakel Gods in het midden van het volk was.

Het kost zeker weinig inspanning, om zich den verderen gedachtengang van den schrijver voor te stellen.

De vraag, wanneer dit stuk door DE RAEDT vervaardigd is, kan niet gemakkelijk beantwoord worden. De inhoud levert onwisse gegevens: stellig is het opgesteld, nadat de betrekking tusschen DE RAEDT en GICHTEL [1]) verbroken was. Tien jaar had de broederlijke band bestaan; »Dr. RADT," schrijft GICHTEL in een brief van 20 Maart 1703 [2]), »der im Jahr 1674 in meine Kundschaft ist gekommen. und auch die Göttliche weise Direction preisen müssen, hat zehen Jahr ausgehalten und in aller Brüder Gegenwart vielmal bekennet, dass er empfindlich in der Liebe fort getrieben und im Glauben gestärket worden." Op eene andere plaats, S. 465: »Dr. DE RADT welcher doch weit feuriger in der Liebe, als ihr seyd, gewesen ist und zehen Jahr ernstlich um die himmlische Sophiam gefreyet hat, ist doch endlich in der Prob nicht bestanden, durch Hofart und Eigenlieb verführet." Reeds vroeger, in een brief van 3 Maart 1699, had GICHTEL zich aldus uitgelaten [3]): R. ist endlich vom Satan verleitet und ein Lästerer Verleumder und Judas worden." Gedurende dat tienjarig verkeer is hoogstwaarschijnlijk de reys niet opgesteld. Want daarin komt een betoog voor van de stelling, dat alle menschen eenmaal zalig zullen worden, opdat God zij alles in allen, eene leer, die geheel streed met de begrippen van GICHTEL. Was het stuk reeds gedurende het bestaan der geestelijke broederschap opgesteld, GICHTEL zou van eene in zijn oog zoo groote

---

[1]) Geschiedk. nasporingen, II, bl. 201 vlg.
[2]) Theosophia Practica, I, S. 452.
[3]) Th. Pract. III. S. 2303.

dwaling wel hier of daar in zijne brieven gewag gemaakt hebben. Het komt mij dus vrij aannemelijk voor, dat DE RAEDT de reys heeft te boek gesteld na van GICHTEL te zijn gescheiden.

Belangrijker van inhoud is, naar mijn oordeel, het tweede opstel in dit handschrift, dat over de wedergeboorte handelt. Een innemende milde geest, de geest van het Evangelie, spreekt daarin waardige taal. Ook nu bepleit de schrijver zijne overtuiging betreffende de eindelijke zaligheid van alle menschen. Hij bouwt ze vooral op Gods oneindige liefde en de niet te wederstane kracht der liefde van CHRISTUS. Ik zal niet beweren, dat zijne exegese overal den lof van historiesch en grammaticaal verdient; maar ik aarzel niet te getuigen, dat hij in het combineeren van de uitspraken der Schrift menigen gelukkigen greep doet. De hooge ernst, waarmede een beoefenend Christendom wordt aangeprezen, strekt den auteur inderdaad tot eer.

Waarom zijn deze stukken niet in druk verschenen? Zij zouden de heterodoxie van den voormaligen hoogleeraar op nieuw hebben verkondigd. De boekhandel van dien tijd maakte over het geheel weinig gunstige rekening bij het drukken van theologische werken, zelfs van dezulke die eene kerkelijke goedkeuring ter aanbeveling hadden of een beroemden naam op het titelblad droegen. Aan eene uitgaaf voor DE RAEDT's kosten viel niet te denken, daar het hem geheel aan stoffelijke middelen van bestaan ontbrak, zoo dat hij van de vrijgevigheid zijner geestverwanten leven moest.

Het opstellen van dergelijke tractaten, waarin ik geen spoor meer gevonden heb van het Gichteliaansche spraakgebruik, wettigt de veronderstelling, die ik, bij en na voortgezette beschouwing van dit tijdperk onzer vaderlandsche kerkelijke geschiedenis meen te mogen maken, dat namelijk DE RAEDT voor goed de gemeenschap verbroken heeft met de

mystiek-theosophische drijvers, als GICHTEL, KUHLMANN en dergelijken. Indien het mij had mogen gebeuren, de brieven van KUHLMANN, die onder den titel van: Epistolae theosophicae Leidenses (1674), Pariser Schreiben, of Lutetier Schreiben (1680? 1681) ter perse zijn gelegd; welke bundels mij tot heden slechts naar den titel, voor een klein gedeelte naar referaat van BAUMGARTEN, Nachrichten von merkwürdigen Büchern X, S. 177 flg bekend werden; indien ik deze geschriften hadde kunnen naslaan, zou ik over de bestaan hebbende betrekking van DE RAEDT en KUHLMANN waarschijnlijk wel iets naders hebben kunnen mededeelen. Zeker is het, dat hij, na het breken dier banden, blijkens den inhoud van de genoemde tractaten, zijn eigen weg is gegaan: dit aannemende vind ik het zeer natuurlijk, dat DE RAEDT's naam allengskens geheel uit de levensberichten betreffende GICHTEL verdween en later nauwlijks iemand nog dacht aan de vriendschap, die weleer beide mannen verbonden had. DE RAEDT werd in de geschiedenis van GICHTEL ten laatste een geheel onbekend man. Immers, indien hij tot GICHTEL of diens geestverwanten ware teruggekeerd, zou zijn naam in dien kring wel bewaard gebleven zijn. Nu ging die verloren. In ADELUNG's Geschichte der menschlichen Narrheit, oder Lebensbeschreibungen berühmter Schwarzkünstler, Goldmacher, Teufelsbanner, Zeichen- und Liniendeuter, Schwärmer, Wahrsager, und anderer philosophischer Unholden, Th. VII lezen wij bl. 184: »Seitdem sich die himmlische Sophia von Mund zu Mund mit GICHTEL vermählet hatte, nahm sein Anhang in Amsterdam täglich zu. Unter andern liess sich auch FRANC. ROUS Doctor und Professor der Theologie zu Leiden vom ihm einnehmen, welches desto leichter war, da der Doctor schon vorhin einen starken mystischen Schusz hatte, indem er 1674 die

Interiora regni Dei drucken liess, welche auch in das Deutsche übersetzt worden. Auch diesem predigte er die Enthaltung vor, welche sich derselbe auch mit Einwilligung seiner Ehegattinn gefallen liess.

Des Doctors Ansehen vermehrte GICHTEL's Bekannte und Jünger, nicht bloss in Amsterdam, sondern selbst in den benachbarten Orten, wie Leiden, Utrecht, Rotterdam, worunter sich denn viele die Enthaltung freywillig gefallen liessen, dem Fantasten aber dadurch ihre Weiber auf den Hals hetzten, die ihn beschuldigten, dass er ihrer Männer Herz gestohlen habe."

Hoe het gekomen is, dat in deze mededeeling de naam van den Harderwijkschen hoogleeraar ALHART DE RAEDT, auteur van het boekje: de Vijfde monarchie of het Rijk der Heiligen schriftmatig bewezen[1]) veranderd is in dien van een Leidschen professor FRANS ROUS, laat zich wel verklaren. Dergelijke naamsverwisseling pleit voor het door mij geuite gevoelen, dat DE RAEDT reeds zeer spoedig in den kring van GICHTEL's vrienden een vreemdeling is geworden, terwijl er eene flauwe herinnering bleef bestaan, dat er eens een hoogleeraar in de godgeleerdheid tot GICHTEL's aanhangers behoord had.

Zoo wordt de door ADELUNG begane fout verklaarbaar en verschoonbaar. Dergelijke kunnen ook in andere biographieën bij ADELUNG voorkomen; in mijne schatting doen zij niet veel kwaad aan de waarde van dit merkwaardig boek. Doorgaande bevelen zich de levensschetsen aan door nauwkeurige opgaaf en bestudeering der bronnen, weshalve ik, op grond van bekendheid met het boek van ADELUNG, niet kan instemmen met hetgeen de Allgemeine Deutsche Biographie, Leipzig 1875, I, S. 81 afkeurend schrijft over die Geschichte der Narrheit, als zou haar

---

[1]) Gesch. nasporingen, II, bl. 180.

auteur daarin zich vergrepen hebben aan de nagedachtenis van vele edele mannen en vrouwen, uit de hoogte op dezen nederziende en al die dwalenden met een blik vol verachting bejegenende. Ik voor mij schroom niet bij de beoefening van de geschiedenis der zoogenaamde ketters en ketterijen ADELUNG eenen zeer gewenschten, daarom geen onfeilbaren, gids te noemen.

Over DE RAEDT het bovenstaande mededeelende, maak ik van deze gelegenheid gebruik, om nog enkele andere punten in het vroeger geschrevene toe te lichten. In de Gesch. nasporingen II, bl. 215 heb ik gesproken over de betrekking, waarin JOHAN DITMAR en DE RAEDT tot elkander gestaan hebben. Op hetgeen GÖBEL, HOCHHUTH en GICHTEL over DITMAR geschreven hebben, is de lezer reeds gewezen geworden in het genoemde opstel der Gesch. nasporingen; hier voegen wij daaraan nog eene plaats uit GICHTEL's Th. practica toe, waardoor het uiterlijk van DITMAR ons als voor de oogen geteekend wordt[1]): »Damit DITMAR nun vor dem äussern Menschen Autorität haben möchte, hat er seinen Bart wachsen lassen, welche äusere Signatur mir den Geist gleich aufdeckte, darüber ich Mitleiden krigte, ihn zur Herberge empfangen und mit aller Liebe begegnet hab, in Hoffnung seine Seele zu gewinnen.” Elders[2]) luidt het: wie der gute DITMAR, der mit Lügen umgehet und doch von ihm selbst hohe Gedanken führet, wie ich an seinen grossen Bart bemerkte, welchen er zu dem Ende lang wachsen lässet, damit er seiner noch ungeübten Jugend eine Autorität and Ansehen geben solte. Blijkbaar nam GICHTEL ergernis aan DITMAR's baard.

De opgaaf van GICHTEL's verblijf in Amsterdam kan ik verduidelijken: eerst heeft hij gewoond op de Elands-

---

[1]) Th. VI, S. 1565.
[2]) Th. III, S. 2422.

gracht; Mei 1698 is hij verhuisd naar de Leidsche gracht, tusschen de Prinsengracht en de lange Leidsche dwarsstraat, »daer de waerheyt boven de Deur staet" [1]).

Het is hier de plaats, om door een paar aanhalingen uit de brieven van GICHTEL het bewijs te leveren, dat werkelijk de Amsterdamsche burgemeester COENRAAD VAN BEUNINGEN en geen ander de man is geweest, door wiens geld GICHTEL en DE RAEDT den druk van BÖHME'S werken hebben bekostigd, nadat aan dezen burgemeester eene extra-bate ten deel gevallen was: de dood van eene zuster, tot de Labadisten behoorende, maakte hem erfgenaam van *f* 6000, die hij ad pias causas meende te moeten aanwenden [2]).

De naam van COENRAAD VAN BEUNINGEN komt slechts eenmaal in de 7 deelen brieven van GICHTEL voor; de aanduiding van den persoon zeer dikwijls. Th. II. S. 751 in een brief van 2 Aug. 1698, »Wir haben hier einen alten Burgermeister gehabt, Namens VON BEUNINGEN, der viel Arbeit gehabt die Juden aus Josepho zu überzeugen", wordt zijn naam vermeld; zeer vaak wordt er zonder naamsvermelding op VAN BEUNINGEN gedoeld: bv. [3]) nach Verlauf 8 Tagen kam DE RAEDT wiederum zu mir, hatte einen Mann bey sich, der die 1200 ff auf seinen Rücken getragen, und wurf die vor meinen Füssen darnieder, erzehlende, wie Gott eines reichen Burgermeisters Herr in N gerühret, der nicht allein alle weltliche Ehre und Amt verlassen, sondern auch Ihm diese Gelder verehret. — Dieser nunmehr selige gute Bürgermeister hat auch 6000 fl zum Verlag der Böhmischen schriften gegeben. Er ist durch seinen grossen Ernst in einen schweren Stand gekommen, dass man ihn

---

[1]) Th. pract. II, S. 863.

[2]) Geschied. naspor. II, bl. 201.

[3]) a. O. V, S. 3352 fl., gedagteekend is deze brief van het jaar 1703; COENRAAD VAN BEUNINGEN overleed in 1693; zijne vrouw naar 's Hage vertrokken daalde in 1719 ten grave.

an Ketten sollte schliessen. in solcher Dollheit lief er weg und kam zu mir. Der liebe Gott. welcher die Menschen herzlich liebte, erhörte mein armes Seuftzen und segnete das Wort, das er von aller finstern Macht ist erloset und in Gott eingeführet worden. Later wordt het eerste gedeelte van het verhaalde weer medegedeeld en gesproken [1]) over einen reichen Bürgermeister in A. Wat er met VAN BEUNINGEN op het laatst van diens leven voorviel, is ook aan GICHTEL bekend [2]) en wordt door dezen beschreven als gebeurd met »einen Burgemeister von N". terwijl hij de mededeeling besluit met de opmerking: »ich bin unterschiedlich mal zugegen gewesen. da er einige Lehrer gantz Stumm machte, denn er ein trefflicher scharfsinniger und belesener Kopf ist, und mit gantzer Macht bey mir hat wohnen wollen, welches ich aber um der Freunde wille nicht zustehen dorfte."

Al deze mededeelingen passen, naar ik meen, volkomen op COENRAAD VAN BEUNINGEN, een gevoelen, waarin ook door Dr. FRUIN gedeeld wordt [3]). Men moet echter niet al te zeer op de door GICHTEL gebezigde woorden drukken, waarmede hij in 1673 VAN BEUNINGEN, zijn vriend en geestverwant, voorstelt als zoude die van alle ambten en eerposten afstand gedaan hebben. Toenmaals was VAN BEUNINGEN in het bestuur des lands. Doch wat GICHTEL bedoelt, had in vroegere jaren plaats gehad en gebeurde later weer. Men vergete niet dat GICHTEL van de aardsche dingen zeer weinig notitie nam: in geen zijner brieven vindt men ergens eenig historiesch feit van die tijden vermeld, alleen wordt er in het voorbijgaan van een strengen winter

---

[1]) a. O. VII, S. 168.
[2]) a. O. III, S. 1957 fg.
[3]) Vgl. zijne rijke aanteekeningen op DROSTE's overblijfsels van geheugchenis, bl. 501.

gewag gemaakt. Over politieke gebeurtenissen — en wat gebeurde niet in ons land gedurende GICHTEL's verblijf te Amsterdam? — geen woord, geen enkel woord.

Wat nu betreft die *f* 6000 uit de nalatenschap der zuster van VAN BEUNINGEN, breng ik de opmerking in het midden, dat die som is toegekend geworden zeker niet aan zijne eigene, eenige zuster; maar of aan eene zuster zijner vrouw of aan een zijner nichten. In dergelijke dingen mag men van GICHTEL geene nauwkeurigheid verwachten.

REGISTER.

INHOUD.

Door denzelfden Schrijver zijn vroeger uitgegeven:

Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland, van 1787 tot 1858, uitgegeven door Teyler's Godgeleerd Genootschap, 3e druk. 1867 . . . . *f* 5.20

Johannes Stinstra en zijn tijd. Eene bijdrage tot de geschiedenis der kerk en school in de 18e eeuw. Leid. 1865—66. 2 dl. 8°. . *f* 5.90

Inleiding. Eene bibliotheek. — I. Stinstra's vroegste vorming. — II. Wat de Nederlandsche Academiesteden voor Stinstra's ontwikkeling bezaten. — III. De zeven eerste jaren van Stinstra's evangeliebediening. — IV. Kerkelijke aanklagt tegen Stinstra's vijf predicatiën. — V. De adviezen der theol. faculteiten en Friesche classen over Stinstra's vijf predicatiën. — VI. Voortzetting van den strijd over Stinstra's vijf predicatiën. — VII. Pogingen ter vernietiging van het over Stinstra geslagen vonnis, aangewend gedurende het stadhouderschap van Willem IV. — VIII. De Harlinger gemeente in de jaren van Stinstra's schorsing. — IX. Stinstra's letterkundige werkzaamheid tot den tijd zijner diensthervatting. — X. De pogingen ter opheffing van Stinstra's schorsing eindelijk met gunstig gevolg bekroond. — XI. Het laatste tijdvak van Stinstra's evangeliebediening. — XII. Stinstra's rusttijd. — Besluit. — Verbeteringen en bijvoegsel.

Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16e en 17e eeuw. Leid. 1873—74. 2 dln. 8°. . . . . *f* 9.50

I. Naar Wittenberg, Heidelberg, Genève, werwaarts ter studie? — II. De faculteit der Leidsche hoogeschool gedurende de tien eerste jaren van haar bestaan. — III. De faculteit der Leidsche hoogeschool gedurende de jaren verloopen tot den dood van Arminius. — IV. De faculteit der Friesche hoogeschool gedurende de jaren 1585—1618. — V. De faculteit der hoogeschool van Stad en Lande gedurende de jaren 1614—1618. — VI. De Harderwijksche hoogleeraar Anthonius Thysius. — VII. De opvolger van Arminius. — VIII. De hoogleeraren Polyander en Episcopius. — IX. Ter Synode. — X. De veroordeeling van het Remonstrantisme. — XI. De invloed der Dordsche Synode op de ontwikkeling der wetenschap. — XII. De heerschappij der theologia purior. — XIII. De doorluchtige scholen. — XIV. De hoogleeraar Voetius en zijne eerste ambtgenooten. — XV. De kweekschool der Remonstrantsche broederschap. — XVI. Voetiaansche en Coccejaansche hoogleeraren. — XVII. Godgeleerdheid en wijsbegeerte. — XVIII. Ethische, praktische en historische godgeleerdheid. — XIX. Proeven van ambtelijke waakzaamheid. — XX. Oordeelvellingen van een tijdgenoot. — Terugblik.

Geschiedkundige nasporingen. I—III. Leid. 1872—75. 3 dln. 8°. *f* 7.—

I. Prof. Meursius als geschiedschrijver der Leidsche hoogeschool. — De Schaffhausensche uitgaaf van Arnold's Kirchen- und Ketzer-Historien. — De veelgenoemde en weinig bekende geschriften van den wederdooper Bernt Rothmann. — Bijdrage tot C. A. Hase's werk over Seb. Frank von Wörd.

II. Hendrik Roll, de anabaptist. — De geschiedenis der Martelaren door Adriaan Corn. van Haemstede. — Jacob Böhme's oudste vrienden in Nederland. — Ludwig Rabus, student te Wittenberg. — Eene levensbeschrijving van Fr. de Enzinas. — Gerhard Westerburg. — Grotius over Meursius.

III. Theologische Ana's. — Antonius Corranus, Bellerive, een „moderaet" theoloog. — Guy de Bres. — Een reis- en plaats-beschrijving door Anton. Sepp. — Johannes Stinstra. — A. W. van Beijerland.

Drie Evangeliedienaren uit den tijd der Hervorm. Leid. 1879. *f* 2.25

Jean Taffin. — Pieter de Zuttere, gezegd Overhaag. — Agge van Albada.

Polemische en irenische theologie. Bijdragen tot hare geschiedenis. 2e dr. Leiden 1882 . . . . *f* 3.—

Antonius Corranus, gedurende zijn verblijf in Engeland. — Stellingen van P. Lozeleur, de Villiers. — Brieven van en over Taffin. — Henricus Bomelius. — Hermannus Moded. — Pieter Cornelis Brederode. — Irenische pogingen in Nederland aangewend. — De vertaling des N. T. door Carel Catz. — Willem Deurhoff en zijne rechtszaak.